

Т. ҚУДРАТОВ

НУТҚ МАДАНИЯТИ АСОСЛАРИ

Бошланғич таълим педагогикаси
ва методикаси факультетлари
учун қўлланма

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазирлиги тасдиқлаган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1993

Махсус муҳаррир филология фанлари доктори,
профессор Э. Бегматов

ТУРА ҚУДРАТОВ

НУТҚ МАДАНИЯТИ АСОСЛАРИ

Бошланғич таълим педагогикаси ва методикаси
факультети учун қўлланма

Тошкент «Ўқитувчи» 1993

Муҳаррир Х. Ҳайитметов
Бадий муҳаррир Ж. Одилова
Техн. муҳаррир Д. Габдрахманова
Мусаҳҳиҳ Г. Насриддинова

ИБ № 6061

Босмахованага 12. 03. 93 йилда берилди. Босишга 25. 12. 93 йилда рухсат
этилди. Бичими 84×108/32. Босмахована қоғози. Литературная гарнитураси.
Ҳағеғеғи 10 шпонсия. Юқори босма усулида босилди. Шартли с. т.
8,40. Шартли кр.-отт. 8,516. Нашр б. т. 7,46 6500 нусхада. Буюртма № 83.

«Ўқитувчи» нашриёғи. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13-117-92.

Ўзбекистон Республикаси Давлат кўмитасининг Янгиғул ижара китоб
фабрикаси, Янгиғул ш., Самарқонд кўчаси, 44. 1993.

Қ $\frac{4602020400 — 192}{353 (04) 93}$ 56 — 93

© «Ўқитувчи» нашриёғи,
1993

ISBN 5-645-01894—X

КИРИШ

Ҳар бир шахснинг нутқи ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бир кишининг нутқи тингловчига яхши тушунилади, воқеа, ҳодисалар ҳақида аниқ-равшан маълумот беради, ўзининг тил қурилиши билан тингловчининг хулқига таъсир этади. Бошқа бир кишининг нутқидан тингловчи асосий нарсаларни ажратиб ололмайди. Бундай нутқнинг тил қурилишида грамматик-услубий нуқсонлар бўлади. Тилга олинган нутқларнинг биринчисини тўғри, маданиятли нутқ, кейингисини нуқсонли нутқ дейиш мумкин. Маданиятли нутқни юзага келтирадиган яна бир қанча шарт-шароитлар борки, улар ҳақида мазкур дарслик саҳифаларида ўқийсиз.

Тор маънода нутқ маданияти — тил нормаларини эгалламоқ, яъни талаффуз, урғу, сўз ишлатиш, гап тузиш қонунларини яхши билмоқ, шунингдек, тилнинг тасвирий воситаларидан ҳар хил шароитларга мос ва мақсадга мувофиқ фойдалана олиш, ифодали ўқиш маданиятини эгаллаш демакдир. Нутқ маданияти — тилнинг туганмас бойлигини эгаллашдир. Нутқ маданиятини эгаллаш орқали киши етуклик сари бир қадам ташлаган бўлади. Инсоният умуммаданиятининг катта таркибий қисмининг нутқ маданияти ташкил этади.

Нутқ маданияти (Қултура речи) термини рус тилида ёзилган адабиётларда асосан икки хил маънода ишлатилади: биринчидан, нутқ маданияти дейилганда нутқнинг фазилатлари (сифатлари) йиғиндиси, бу фазилатларнинг тизими (системаси) тушунилади; иккинчидан, нутқ маданияти атамаси намунавий нутқ сирларини эгаллаш ҳақидаги таълимотни англатади.

Маданий нутқнинг фазилатлари дейилганда, унинг *тўғрилиги, аниқлиги, мантиқийлиги, ифодавийлиги, бойлиги, софлиги* кабилар тушунилади.

Нутқ маданияти фани маданий нутқнинг ана шу фазилатларини ҳамда маданий сўзлаш усулларини ўрганади.

НУТҚ МАДАНИЯТИ ТАРИХИДАН

Қишилар чиройли, мазмундор нутқ масаласи билан жуда қадимдан қизиқиб келадилар. Қадимги Греция (Юнонистон) да ва Римда нутқ маданиятининг назарий асослари яратилди. Нутқ олдига қўйиладиган талаблар ишлаб чиқилди. Бунга қулдорлик тузумининг ривожланиши, қулдорлик демократияси сабаб бўлди. Бу даврда давлатнинг, савдо-сотиқнинг, суд ишларининг ниҳоятда тараққий этиши нотиқликни санъат даражасига кўтарди. Етук инсон бўлиш учун албатта, нотиқлик санъатини эгаллаш шарт қилиб қўйилади. Ана шу эҳтиёж туфайли нотиқлик назарияси яратилди. Унинг Цицерон, Демосфен, Квинтилиан, Аристотель каби назариётчилари етишиб чиқади. Эрамизнинг 335 йилида Аристотелнинг «Риторика»си яратилади. Унда нотиқ олдига қуйидагиларни вазифа қилиб қўяди:

— Материални ҳар томонлама тайёрлаш.

— Материални жойлаштириш режасини белгилаш.

— Материални ўзлаштириш, нутқ қурилишини тўғрилаш.

— Нотиқнинг нутқ материални ўрганиши.

— Материални сўз билан ифодалаш.

— Нутқни талаффуз қилиш, яъни нутқ жараёни.

Бу талаблар ҳозир ҳам ўз кучини сақлаб келмоқда.

Ўша давр суд нотиқлигининг катта намояндаси Цицерон эди. У суд нотиқлигида юксак муваффақиятларга эришди, нотиқлик санъати назариясига улкан ҳисса қўшди. Цицероннинг «Нотиқ ҳақида», «Нотиқ», «Брут» асарлари ҳозир ҳам маълум қимматга эгадир.

Рим нотиқлик мактабининг яна бир буюк вакили Марк Фабий Квинтиллиандир. У ўзининг «Нотиқ билими ҳақида» китобида билимдонликни нотиқликнинг биринчи шarti қилиб қўяди. Квинтиллиан нотиқликка доир билимни жуда ёшлиқдан ўргана бориш керак, дейди. Нутқнинг тингловчи учун тушунарли бўлишига катта аҳамият беради. У «Сен шундай сўзлагинки, сени ҳар бир киши тушуна олсин»,— деган эди.

Хуллас, қадимги Юнонистон ва Римда маданий

нутқ, нотиқлик назарияси ривожлантирилади. Бу назария кейинчалик Оврупода нутқ маданиятига бағишланган фаннинг майдонга келишига асос бўлди.

Шарқда, жумладан, Мовароуннаҳрда бадий, илмий ижоднинг тараққиёти билан, шунингдек, ваъзхонлик, «Қуръон»ни тарғиб қилиш билан муштарак ҳолда сўзнинг аҳамияти, маъноси ва ундан мақсадга мувофиқ фойдаланиш борасида қадимдан кўп яхши фикрлар айтилган.

Ваъзхонликнинг, балоғат (чечанлик, нотиқлик) санъатининг ўсуви билан нутқ олдига қўйилган талаблар мукамаллашиб борди. Буюк алломалар Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий, Маҳмуд Қошғарий, Замаҳшарий, Абу Яъқуб Саккокий тилга, луғатга, грамматика ва мантиқшуносликка бағишланган асарлар ёздилар ёки бошқа соҳаларга доир асарларида бу мавзуга алоқадор фикрлар билдирдилар.

Буюк қомусий олим Беруний (973—1048) ўзининг «Геодезия» асарининг кириш қисмида фанларнинг пайдо бўлиши ва тармоқланиб кўпайиши ҳақида сўз юритиб, ҳар бир фаннинг инсон ҳаётидаги зарурий эҳтиёжлар талаби билан юзага келишини айтади. Унингча, грамматика, аруз ва мантиқ фанлари ҳам шу эҳтиёжнинг ҳосиласидир. Инсон нутқи ўз тузилиши, материалига кўра ростни ҳам, ёлғонни ҳам ифодалаши мумкин. Бу кўплаб мунозараларга сабаб бўлади. Инсон бу мунозаралар жараёнида ростни ёлғондан ажратадиган «мезон»ни яратади. Бу мантиқ фани эди. Мантиқнинг қиёси (силлогизми) ростни ёлғондан ажратиш воситаси бўлиб қолди. Инсон нутқида шубҳали ўринлар сезилса, маълум «мезон» ёрдамида улар тузатилади. Олим мантиқни ўрганмасдан, уни маломат қилганларга ҳайрон қолади ва уларга ачиниб: «Агар у дангасаликни ташлаб, оромга берилмасдан, гап билан боғланиб келадиган наҳв (грамматика), аруз (шеър улчовчи) ва мантиқ (логика) ни мутолаа қилганда эди, сўз¹ зотан, наср ва назмга ажралишини билган бўларди»²,— дейди. Демак, Беруний нутқнинг икки хил — наср, назм кўриниши борлигини кўрсатади. Нутқнинг бу турлари маълум қондалар асосида шакл-

¹ Бунда «сўз» термини орқали нутқ кўзда тутилмоқда.

² Беруний. Танланган асарлар. III том, 1982, 64-бет.

ланади. Наср наҳв қонун-қоидалари, назм аруз талабларига биноан тузилади. Арузга қараганда наҳвнинг таъсир доираси кенг, у наср учун ҳам, назм учун ҳам зарур. Беруний ёзади: «Наҳв насрда ва аруз назмда (айтилган) сўзнинг меъёрини ўлчовчи ва хатосини тузатувчи аниқ иккита мезон бўлиб қолди, лекин наҳв булар иккисининг умумийроғидир, чунки у насрни ҳам назмни ҳам биргаликда ўз ичига қамраб олади»¹.

Беруний шакл ва мазмун бирлигига катта аҳамият беради. Шакл мазмунга хизмат қилиши керак. Мазмунсиз ҳар қандай чиройли шакл ҳам эл орасида эътибор қозонмайди. Нутқнинг насрий шаклида ҳам назмий шаклида ҳам мазмун бош мезондир. Нутқ ўзининг ҳар икки шаклида ҳам сўзловчи ўз олдига қўйган маънони (фикрни) ифодалаш шарт. Олим ёзади: «Сўнгра сўз мана шу икки қисмда (наср ва назмда) ҳам сўзловчи мақсад қилган маънодан иборат бўлиб қолади»². Насрий ёки назмий нутқда мазмун (маъно) бор ёки йўқлигини билиш тузилган гапларни бир-бири билан қиёслаш орқали аниқланади. Бу вазифани мантиқ фани ўз бўйига олади: «... агар (бирор) маънога эга (жумлалар) тузилиб, улар (бир-бири) билан қиёс қилинса, уларда (маълум) маъно топилади ёки у инкор қилинади»³.

«Хуллас, яхши нутқ тузиш учун наҳв, аруз, мантиқ фанлари ҳамкорлигидан фойдаланиш зарур бўлади. Уларнинг бирортасига аҳамият бермаслик, «булардан бирининг қондасининг бузилиши, қолган иккитасига таъсир қилмай иложи йўқ»⁴.

Ҳар қандай тилнинг ўз грамматик қурилиши, грамматикаси, унинг ўз тартиб-қоидалари бўлиши, бу қоидаларнинг шу тилда тузилган нутқ учун аҳамияти беқиёс бўлгани ҳолда, бошқа тил учун вазарур бўлиши мумкин. Беруний араб тилшуноси билан форс тилшуноси орасида бўлиб ўтган мунозарани келтиради. Форс тилини араб тилидан афзал кўрувчи тилшунос шундай дейди: «Эганинг рафъда (бош келишикда), тўлдирувчининг насбда (тушум келишигида) бўлганидан ва сендаги тилнинг бошқа сабаб ва ажойибликларидан нима

¹ Уша асар, 64-бет.

² Уша асар, 64-бет.

³ Уша жойда.

⁴ *Беруний*. Танланган асарлар, III том, 64-бет. Кейинги кўчирмалар ҳам ўша асарнинг 64-бетидан олинди.

фойда бор. Мен араб тилига асло муҳтож эмасман!» Олим бунда мунозарачи бир томондан ҳақ бўлса, бошқа томондан ноҳақлигини айтади. «Унинг бу хитоби ўзига нисбатан тўғри, лекин мутлақо тўғри эмас»,— дейди. Бу билан олим ҳар бир тилнинг афзаллиги ўша тилда сўзловчилар учун зарур, деган фикрни тасдиқлайди. Беруний араб тилига хос бўлган балоғат санъати хусусида сўзлаганда юқоридаги фикрини яна бир бор тасдиқлайди. У балоға (т) (чечанлик, нотиқлик) араб нутқида хослиги, бундай нутқ техникаси араблар учун фазилат эканлигини баён этади. Араб нутқида балоғанинг мавжудлиги «Қуръон» тарғиботида муҳим аҳамият касб этади. Балоға араб нутқининг зийнатидир. Аммо ундан фойдаланган бир кишининг юқори мансабга эришуви ва бошқа шундай кишининг камбағалликда яшашига балоға айбдор эмас, дейди, бундай ҳол бошқа сабабларга асосланган бўлиб, «балоғанинг фазилатини туширмайди». Бошқа тилларда балоғани эгаллаганларнинг обрў топмаслигига сабаб, «балки балоғанинг араблар тилидан бошқа тилларга кўчиришда бозори юришмагандир»,— дейди.

Улуғ ватандошимиз Абу Наср Форобий (870—950) тўғри сўзлаш, тўғри мантиқий хулосалар чиқариш, мазмундор ва гўзал нутқ тузишда лексикология, грамматика ва мантиқнинг нақадар аҳамияти зўрлиги ҳақида шундай дейди: «Қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи) га келганимизда, бу ҳақда билимларнинг энг биринчиси жисмларга (субстанция— нарсалар) ва акциденция (ҳодисалар) га исм берувчи тил ҳақидаги илмлар деб тасдиқлайман.

Иккинчи илм грамматикадир; у жисмларга берилган исм (ном) ларни қандай тартибга солишни ҳамда субстанция ва акциденциянинг жойлашишини ва бундан чиқадиган натижаларни ифодаловчи ҳикматли сўзларни ва нутқни қандай тузишни ўргатади.

Учинчи илм мантиқдир: маълум хулосалар келтириб чиқариш учун логик фигураларга биноан қандай қилиб дарак гапларни жойлаштиришни ўргатади, бу хулосалар ёрдамида биз билмаган нарсаларни билиб оламиз ҳамда нима тўғри, нима ёлғон эканлиги ҳақида ҳукм чиқарамиз»¹.

¹ Абу Наср Форобий. Рисолалар, Тошкент, 1975, 54-бет.

Кўринадик, грамматика ва мантиқ фанларининг нутқ тузишдаги аҳамиятини икки буюк олим ҳам юксак даражада англаганлар ва уларга катта аҳамият берганлар. Беруний ҳам, Форобий ҳам қадимги грек фалсафасига ва бошқа фанларга оид асарлардан озиқланибгина қолмай, уларни тўлдирдилар, ғалат ўринларига изоҳлар бердилар.

Беруний билан замондош бўлган Абу Абдуллаҳ ал-Хоразмий (вафоти 997 й.) ҳам ўзининг «Мафотиҳ-ул-улум» («Илмлар калитлари») асарида ўша давр нутқ маданиятининг баъзи бир масалалари — девонхона иш қоғозлари, уларнинг шакллари, ишлатиладиган истилоҳлар (терминлар); шунингдек, адабиётшунослик фани истилоҳлари, уларнинг таърифи ҳақида маълумот беради. Асарнинг бешинчи бобида аруз ва қофия илми ҳамда шеърятда ишлатиладиган бадий тасвир воситалари, уларнинг фазилатлари ва нуқсонлари устида сўзлайди. Асарда аруз илми, ундаги 15 баҳр кўринишлари шеърый мисоллар билан берилади. Аруз илмига туташ қофия илми, унинг истилоҳлари таъриф ва изоҳлар билан қайд этилади. Асарнинг бешинчи боби беш бўлинмадан ташкил топган. Бешинчи бўлинма X аср Урта Осиё шеърятига бағишланади. Бу шуни кўрсатадики, X асрдаёқ ўлкамизда бадий нутқ юксак даражада ривожланган, унинг назарияси мукамал ишланган эди¹.

Қадимги Шарқ педагогикасининг ажойиб асарларидан бири «Қобуснома»да ҳам нутқ одоби ва маданияти ҳақида и б р а т о м у з гаплар айтилган бўлиб, улар ҳозир ҳам маълум даражада аҳамиятини йўқотмагандир. «Қобуснома» Қайковус томонидан 1082—1083 йилларда яратилган бўлиб, 44 бобдан иборат. Унинг 6—7 боблари сўз одоби ҳақидадир. Асар муаллифнинг фарзандига қилган насиҳатлари сифатида ёзилгандир. У фарзандини ёқимли, мулойим, ўринли сўзлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди: «... Яхши сўзлашга ўрган ва мулойим сўзлашдан бошқа нарсани одат қилма, негаки қандай сўзни гапиришни истасанг, тил шуни гапирди. Сўзни ўз жойида сўзла, жойида айтилмаган сўз, агар у яхши сўз бўлса ҳам ёмон кўринадик». «Киши суҳандон ва нотик бўлиши лозим». Ҳар бир нотик ўз нут-

¹ М. М. Хайруллаев., Р. М. Баҳодиров. Абу Абдуллаҳ ал-Хоразмий. М., 1988, 58-бет; «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газ., 1989, 18 август.

қи устида кўп машқ қилиши, халқ олдида нутқ сўзлаганда ёқимли ва баъмани гапириши, халқнинг эътиборини қозониши зарур. «Халқ олдида гапирганда сўзинг гўзал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин. Халойиқ сенинг сўз билан баланд даражага эришганингни билсин, чунки кишининг мартабасини сўз орқали билдилар, ... ҳар кишининг аҳволи ўз сўзи остида яширинган бўлади».

Кайковус нотиқ сўзнинг маъноларини ҳар томонлама ўрганган бўлиши керак, деб ҳисоблайди. «Эй фарзанд, сўзининг юз ва орқа томонини билгил, уларга риоя қилгил, сўзлаганингда маъноли гапир, бу нотиқликнинг аломатидир. Агар гапирган вақтингда сўзнинг қандай маънога эга эканини билмасанг, қушга ўхшайсан, бундай қушни тўти дейдилар!». Нотиқ халқ тилини, халқнинг фикрини, руҳиятини билиши керак... «Шундай кишини нотиқ (сухангўй) деймизки, унинг ҳар сўзи халққа тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга ҳам маълум бўлсин». Сўзлаганда ўйлаб, ҳар бир фикрдан келиб чиқадиган хулосани кўз олдида келтириб тапирган нотиқ пушаймон бўлмайди. «Ўйламасдан сўзлама, ҳар бир сўзни ўйлаб гапир, то айтган сўзингдан пушаймон бўлмагайсан». «Билағонлик» қилиб, тилдаги сўзларни бузиб сўзламасликка, ҳамма вақт мавжуд тил нормаларига амал қилишга чақиради: «Агар сўзни ва илми яхши билсанг ҳам, ҳеч бир сўзни бузма, тўғри таърифла. Сўзни бир хил гапир».

Кини камтар бўлиши керак, ўзини халқ орасида оддий, камтар тутиши лозим, маҳмадоналик қилиш, кўп гапириш донолик белгиси эмас... «Эй фарзанд, агар сен ҳар қандай нотиқ бўлсанг ҳам, ўзингни билганлардан пастроқ тутгил, токи сўз билимдонлиги вақтида бекор бўлиб қолмагайсан. Кўп билу, оз сўзла, кам билсанг, кўп сўзлама, чунки ақлсиз киши кўп сўзлайди, деганларки, жим ўтириш саломатлик сабабидир. Кўп сўзловчи ақлли одам бўлса ҳам, халқ уни ақлсиз дейди...»¹

Сўзнинг қадри, ундан фойдаланиш, кам сўзлаб, кўп маъно юклаш, равшан фикрлаш каби масалалар устида XII—XIII аср мутафаккирлари Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакийлар ҳам ибратли фикрлар билдирганлар.

Улуғ шоир Юсуф Хос Ҳожиб туркий халқларнинг XII асрдаги ажойиб бадий ёдгорлиги бўлган «Қутадғу

¹ Қ а р а н г: «Қобуснома», Тошкент, 1968.

билиг» («Бахт келтирувчи билим») асарида сўзларни тўғри танлаш ва қўллаш ҳақида: «Билиб сўзласа сўз билиг саналур» деган эди.

Қисқа сўзлаш, сўзларга иложи борича кўпроқ маъно юклаш ҳақида:

Угуш сўзлама сўз бирор сўзла оз,
Туман сўз тугунин бу бир сўзла ёз¹

дейди. Мазмуни:

Сўзни кўп сўзлама, камроқ сўзла. Туман (минг) сўз тугунини шу бир сўз билан еч.

Гапиришдан мақсад сўзловчи кўзда тутган нарса, ҳодиса, воқеаларни тингловчига тўғри, таъсирчан етказишдан иборат. Шундай экан, нутқнинг тўғрилиги, равонлиги ва мантиқийлигига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Мутафаккир сўзловчини тилнинг аҳамиятини тушунган ҳолда, ҳовлиқмасдан, сўзнинг маъноларини яхши англаб, нутқни равон қилиб тузишга чақиради:

Тил асғи талим бор, басинма ўкуш,—
Ара ўгдилур тил, ара минг сўкуш.
Неча мундоғ эрса билиб сўзла сўз.
Сўзинг бўлсу кўрсу қарағуқа кўз².

(Тилнинг фойдаси талайдир, ортиқча ҳовлиқма,
Гоҳо тил, мақталади, гоҳо сўкилади.
Модомики шундай экан, сўзни билиб сўзла,
Сўзинг кўр учун кўз бўлсин, (у) кўра билсин.)

Адиб Аҳмад Югнакий (XII—XIII) ҳам сўзлаганда нутқни ўйлаб, шошмасдан тузишга, кераксиз, ярамас сўзларни ишлатмасликка мазмундор сўзлашга чақиради. Нотўғри тузилган нутқ туфайли кейин хижолат чекиб юрмагин, деб сўзловчини огоҳлантиради:

Ўқуб сўзла сўзни эва сўзлама,
Сўзинг кизла, кедин, бошинг кизлама³.

Сўзни уқиб сўзла, шошиб гапирма (кераксиз, ярамас) сўзларни яшир, ярамас гапинг туфайли кейин бошингни яшириб юрма.]

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, 1971, 86-бет.

² Уша асар. 88-бет.

³ Аҳмад Югнакий. Ҳиббатул-ҳақойиқ. Тошкент, 1971, 78-бет.

Ўз замонасининг буюк шоирларидан бири бўлган Амир Хисрав Деҳлавий (XIV аср) нутқни таъсирли, эмоционал ва шу билан баробар мазмундор тузишга даъват қилади:

Сўзларингда бўлса фикру ўй ёниқ,
Бўлсин ҳар сўзингда бир нуқта аниқ¹.

Яна нутқда айтиладиган фикрни кўнгилда (мияда) пишитиб, равон қилиб айтилса, у мазмундор ва оҳангдор бўлиши ҳақида қуйидагича гўзал фикр билдирилган:

Назм айтсам, айтаман таъб ўлчовида ўлчабон,
Ўлчаниб айтилса нуқта, бўлмас учов бесамар².

Ўзбек мумтоз адабий тилининг ҳомийси бўлган буюк Алишер Навоий туркий тилда гўзал нутқ тузишнинг байроқдори сифатида ўзининг бутун ижоди билан ўзбек тили бойликларини намоён этди. Навоий ижоди туфайли ўзбек адабий тили XV асрда оламга машҳур адабий асарлар яратишга қодир тил эканлигини намоён қилди. Унинг асарлари, айниқса, ғазаллари, XV аср ва ундан сўнг 1917 йилгача бўлган давр ўзбек адабий тилида нутқ маданияти амалиётининг ривожига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилди. Навоийдан сўнг ўзбек адабиётида (нафақат ўзбек адабиётида) маълум мавқени эгаллаган шоирлар нутқ тузишнинг Навоийча йўлини тутдилар, Навоийни ўзларига устоз деб билдилар. Халқ орасида ном чиқарган ҳофизлар Навоий ғазаллари матни асосида куйладилар. Кейинги асрларда ижод қилган Бобур, Огаҳий, Комил Хоразмий, Мунис Хоразмий, Машраб, Махмур, Гулханий, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Аваз Утар ўғли, Фитрат Бехбудий, Сўфизода, Ҳамза каби мутафаккирларнинг асарларида ўзбек мумтоз адабий тили нормалари амалий жиҳатдан мукаммаллашиб борди.

Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул луғатайн» асарида ҳар бир тилнинг катта ёки кичиклигидан қатъи назар, ўзига хос ижобий томонлари борки, уларни бошқа бирор тилдан топиб бўлмайди, деган фикрни айтиб, форс тили шуҳрат топган тил бўлишига қармасдан, туркий тилда бўлган баъзи бир имкониятлар унда йўқлигини баён этади ва далил сифатида ўша

¹ Амир Хисрав Деҳлавий. Асарлар, Тошкент, 1972, 5-бет.

² Ўша асар, 57-бет.

давр ўзбек тилида амал қилган 99 дона феълни келтириб, улар форс тилида йўқ эканлигини кўрсатади.

Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн» ва «Маҳбул-қулуб», «Назмул-жавоҳир» асарлари ўзбек тилида нутқ тузишнинг гўзал намуналари бўлиши билан бирга, унинг юксалишига ҳам катта ҳисса қўшди.

Навоий «Маҳбул-қулуб»да тилнинг аҳамияти, ундан фойдаланиш, нутқ сўзловчи дилидаги фикрни тўғри акс эттириши лозимлиги ҳақида шундай дейди: «Саодатбахш руҳ зулолига матлаъ ҳам тил. Тилга иқтидорлиг — ҳакими хирадманд; сўзга ихтиёрсиз — лайни нажанд. Тилки фасих ва дилназир бўлгай, хуброқ бўлгай агар кўнгул била бир бўлгай»¹. («Саодатбахш руҳнинг тиниқлиги манба ҳам тил, бахтсизликлар юлдузининг бошланишига сабаб ҳам тил. Тилига кучи етадиган (киши) ақл подшосидир; сўзга аҳамият бермайдиган (киши) лаънатланган, паст (киши) дир. Тил гўзал ва дилларни оловлантирувчи бўлиши билан бирга, (сўзловчининг) дилидагини акс эттирса, янада яхшироқ бўлади».)

Равшанки, бунда Навоий тил деганда нутқни кўзда тутган.

Тил, яъни сўз ўзининг жуда кўп яхши фазилатлари билан нутқ учун материал эканлиги, нутқнинг қўполлиги, мақсадга номувофиқ бўлиши сўзловчига зарар етказиши ҳақида: «Тил мунча шараф била нутқнинг олатидир ва ҳам нутқдурки, агар нописанд зоҳир бўлса, бошнинг офатидир. . .», — дейди.

Майин, ёқимли, ширали овоз билан сўзлаш одоби ҳақида, ўйламасдан сўзламаслик ҳақида ёзади: «Тилдин азубат дилписанддур ва мийнат судманд. Чучук тилки ачиғлиққа эврулди, зарари ои бўлди. Чучук сўз соф кўнгилларга нушдур... Сўзни кўнглунгда пишқормагунча тилга келтурма, ҳарнаким кўнглунгда бўлса, тилга сурма». («Тилнинг ширин, ёқимли ва юмшоқлиги фойдадир. Чучук тил аччиққа айланса, оммага (тингловчига) зарар этади. Қандни маст қилувчи ароқ қилсалар, ҳаром бўлади. Чучук сўзни тоза кўнгиллар симиради... Сўзни кўнглингда пишитиб олмагунча сўзлама, кўнглингда бўлган ҳар қандай фикрни ҳам айта берма».)

Биз ўзлаштириб олган она тили сўзлари сўзловчи-

¹ Ўзбек адабиёти, II том, 1959, 539-бет.

нинг қобилияти, малакаси ва таъбининг кучига қараб нутққа айланади, нутқнинг тингловчига етиши, таъсири ҳам шунга боғлиқ бўлади. Аммо ҳар қандай нутқдан мақсад фикр англатиш бўлмоғи лозим: «Аммо сўзлар ва сабоқлардин мурод маънидур».

Ўзбек бадиий нутқи тарихида Заҳириддин Муҳаммад Бобур алоҳида ўрин тутади. Шоирнинг назми ва «Бобурнома»си нутқнинг гўзал намуналаридир. Дунё олимларининг «Бобурнома»ни XV асрнинг энг яхши прозаник асари деб тан олишлари бежиз эмас, албатта. «Бобурнома» ниҳоятда гўзал ва раван тилда ёзилган асардир. Бобур ўзи ҳаммабоп ёзиши билан бирга, бошқаларга ҳам шундай иш тутишни маслаҳат беради. Жумладан, ўз ўғли Ҳумоюнга ёзган бир хатида бировга юбориладиган мактубни муаллифнинг ўзи бир неча бор ўқиб кўриши, унинг раванлигига, сўзларнинг кўзда тутилган маънони тўғри ақс эттираётганлигига ишонч ҳосил қилгандан сўнг жўнатишга чақиради. Сўзларнинг хато ёзилиши айтилмоқда бўлган фикрни хиралаштиради, ўқувчини қийнайди: «... Яна мен дегандек, бу хатларингни битибсен ва ўқумайсен, не учунким, агар ўқур хаёл қилсанг эди, ўқуйолмас эдинг. Ўқуйолмагандан сўнг албатта тағйир бўлур эдинг. Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақдур. Насри муаммони ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хили рост эмас, илтифотни то била битибсен. Қулунжни ё билан битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайду. Голибо хат битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳаттинду. Такаллуф қилмай дейсан, ул жиҳатдин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити; ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқиғувчиға»¹.

Ўзбек мутафаккир шоирлари нутқ маъносида «нутқ», «тил», «сўз» атамаларини ишлатганлар. Булардан энг кўп учрайдигани «сўз» атамасидир. Бу сўз назиятга қараб *тил*, *сўз*, *нутқ* ўрнида қўллана берган. Навоий бир шеърини «нутқ» сўзини биз ишлатадиган маънода, яъни фикрни ифодаловчи матн маъносида ишлатган:

¹ «Бобурнома». Тошкент, 1960, 421-бет.

Ҳар кимсаки нутқи фаровон бўлмас,
Тил ранжига қилмоқлиги имкон бўлмас.

(«Тилни азоб чекиб ўрганмаган кишининг нутқи ра-
вон бўлмайди».)

Инсон нутқи булбулга қиёсланади. Бу булбулни сайратадиган нарса сўздир. Сўз бўлмаса булбул сайрамай қўяди.

Гулшане келди жисми инсоний,
Нутқ онинг булбули хуш илҳоний.
Бўлмаса сўз, ажаб бало бўлгай,
Булбули нутқ бенаво бўлгай.

(Навоий)

«Сўз» атамаси «нутқ» маъносиди:

Ҳам сўз ила элга ўлимдан нажот,
Ҳам сўз ила топиб ўлик тан ҳаёт.

(Навоий)

«Тил» атамаси «нутқ» маъносиди:

Сўз дури ноёб, они қилур изҳор тил,
Ҳусндин не фойда, гар бўлмаса дур бор тил.

(Комил Хоразмий)

(Сўз гавҳари ноёбдур, уни тил (нутқ) изҳор қилади. Агар нутқ гавҳар (мазмун) билан тўла бўлмаса, чиройли ҳусндан фойда йўқ.)

Юқоридагилардан маълум бўлдики, Шарқ мутафаккирлари нотиқ олдига тилни пухта ўрганиш, унинг луғавий бойлиги ва грамматикаснни пухта эгаллаш, мантиқли сўзлашни ўрганиш, нутқнинг ички (мазмун) ва ташқи (шакл) кўринишига бирдай эътибор бериш, гўзал ва таъсирчан нутқ туза билиш, тил бойликларини мақсадга мувофиқ ҳамда ўринли ишлатиш вазифаларини қўядилар ва уларнинг ижросини чуқур таҳлил этадилар.

НУТҚ МАДАНИЯТИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Нутқ маданияти асослари фани ўзбек тилшунослигининг ўзига хос амалий соҳасидир. У тилшуносликнинг назарий курсларидан олинган билимларга суянган ҳолда тўғри ва чиройли нутқ тузиш йўлларини ўргатади.

Нутқ маданияти — амалий жиҳатдан нутқнинг хил-ма-хил муаммоларини тадқиқ қилувчи фан. Педагогика институтларида тилшуносликнинг мустақил соҳаси сифатида чиройли нутқ тузишнинг қонуниятлари, сирлари, тил, тил нормалари, нутқ, нутқнинг сифатлари, нутқий услублар, нутқда учраши мумкин бўлган камчилик ва хатолар, нутқий асарларнинг кўринишлари, нутқнинг талаффузига доир муаммолар юзасидан баҳс юритади.

Нутқ маданияти асослари ҳам фан сифатида ўз текшириш объекти ва вазифаларига эга. *Унинг текшириш предмети нутқнинг тил қурилиши, адабий тил нормалари ва нутқнинг коммуникатив (алоқа учун керакли) фазилатларидир.* Бу фазилатлар ҳар қандай нутқда бир хил даражада бўлмайди. Шунинг учун турли кишининг нутқи тингловчи томонидан турлича қабул қилинади. Ҳатто, бир кишининг турли мавзуда сўзлаган нутқи ҳам ҳар хил бўлиши мумкин.

Нутқ маданияти назариясида *тил нормаси* марказий тушунчадир. «Тил маданиятининг асосий текшириш объекти адабий тил нормалари, асосий вазифаси эса ушбу нормадаги иккиланишларни бартараф этиш бўлмоғи керак»¹. Тил нормаси тушунчаси мураккаб муаммолардан бўлиб, кўп ўлчовли, кўп режали, яъни объектив-тарихий, маданий-социологик ва соф лингвистик ҳодисадир. Тил нормаларининг муҳимлиги ҳақида рус тилшуноси Л. И. Скворцов образли қилиб шундай деган эди: «Ижтимоий маданий ҳаётда тил нормалари бир машъалдирки, нутқ фаолиятининг қирғоқсиз океанида тил коллективи унга қараб интилади, таянади»².

¹ «Язык и стиль». М., 1955, 43-бет.

² И. Скворцов. Основы культуры речи. Хрестоматия, М., 1984, 9-бет.

Шундай қилиб, нутқ маданияти асослари фани адабий тил нормаларини, унинг тарихийлигини, тараққий этиб бориши, ундаги баъзи унсурларнинг эскириши, улар ўрнида жамиятнинг янги талабларига жавоб берадиган янги норматив унсурларнинг пайдо бўлишини кузатиб, қайд этиб боради.

Ҳар бир давр адабий тилининг ўз нормалари бўлади. Баъзи бир ҳодисалар узоқ даврлар норма сифатида қўлланилиб келиши мумкин. Алишер Навоий ижод қилган XV аср ўзбек адабий тилининг ўз нормалари мавжуд эди, уларга кўра тилнинг фонетикаси, грамматикаси ва стилистикасидан фойдаланишнинг ўз меъёри бор эди. У давр адабий тилининг ўз талаффуз нормалари ҳам бўлган. Бу адабий нормалар жиддий ўзгаришларга учрамасдан баъдий адабиёт тилида XIX аср охиригача амал қилиб келди.

Ўзбек демократик адабиёти вакиллари, илғор ёзувчилар халқ ҳаётини, адолатсизликни кенгроқ тасвирлаш жараёнида ўз асарлари тилини халқ тилига яқинлаштиришга интилдилар. Бу адабий тилга янги норматив ҳодисаларнинг кириб келишига олиб келди. Бу борада айниқса, Муқимий, Фурқат, кейинроқ Ҳамза, А. Қодирий, А. Авлоний, Мирмуҳсин Мирмуҳамедов, Фитрат, Чўлпон, Сўфизода кабиларнинг хизматлари каттадир.

Бизнинг давримизда ўзбек адабий тили нормалари жиддий янгиланди: сўз қўллаш, грамматика, талаффуз нормалари халқ жонли тили хусусиятлари асосида ўзгарди. Шунга қарамасдан, тарихий шаклланган анъанавий нарсалардан баъзилари ҳозир ҳам амал қилиб келмоқда.

Нутқ маданияти фани тилнинг ҳамма соҳалари бўйича адабий тил нормаларини тадқиқ қилиб боради. Энг мақбул ҳодисаларнинг адабий норма сифатида мустаҳкамланиши учун тавсиялар беради. Бироқ бу фан адабий нормаларни яратмайди, баъзи бир ҳодисаларни норма сифатида мажбуран киритмайди. Балки ўзбек миллий адабий тили фаолиятини, унинг ривожланишини кузатиб боради, объектив қонунларини кашф этади, шулар асосида тавсиялар беради, холос.

НУТҚ МАДАНИЯТИ ФАНИНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАСИ

Ҳар бир нутқда тилнинг ҳамма қисми (ярус) лари озми-кўйми ўз ифодасини топади. Тилнинг бирор соҳаси қатнашмай қолган нутқнинг бўлиши мумкин эмас. Демак, ҳар қандай нутқда тилнинг фонетикаси ҳам, лексикаси ҳам, сўз ясалиши, морфологияси ҳам, синтаксиси, стилистикаси ҳам иштирок этган бўлади. Шундай экан, объекти нутқ бўлган нутқ маданияти фани ҳам тилшуносликнинг ҳамма тармоқ фанлари билан бевосита боғлангандир.

Нутқ маданияти бу фанларга ҳос ҳодисаларни тўғридан-тўғри ўрганмайди. Уларни нутқнинг алоқавий сифатларига ижобий ёки салбий таъсирига кўра текширади. Масалан, нутқ маданияти нутқ товушларининг унли ва ундошлардан иборатлиги, уларнинг таснифи ва ҳоказоларга «қўл урмасдан», фақат у ёки бу нутқ товушини нутқнинг тингловчи (адресат) га етиб боришида ёки сўзловчининг нутқ жараёнидаги оҳангини етказишда кўрсатган яхши ёки ёмон таъсири нуқтаи назаридан ўрганади.

Нутқ маданияти фани ўз хусусиятларига кўра услубшунослик (стилистика) га яқиндир. Услубшунослик тил услубларини ўрганади. Нутқ маданияти асослари фани бўлса тилшуносликнинг тил нормаларига алоқадор ҳамма соҳалари билан боғлангандир.

Нутқ маданияти асослари фанининг асосий таянчи ҳозирги ўзбек адабий тилнинг грамматикасидир, чунки нутқнинг тўғрилиги унинг асосий фазилати бўлиб, у грамматик нормаларга асосланади.

Нутқ маданияти асослари фани норматив грамматика орқали олинган билимларга суянса ҳам, тил материалларига муносабатига кўра ундан фарқ қилади. Нутқ маданияти асослари фанини тил далилларининг нормага бўйсунishi, мос келиши, тебраниб туриши, нормани бузиш ҳоллари қизиқтиради. Нутқ маданияти асослари соф амалий мақсадни кўзловчи фан сифатида, тил ҳақидаги билимларнинг амалий соҳаси сифатида тил тузилишининг норматив мустаҳкам ёки номустаҳкам соҳаларини белгилаш ва кучсиз томонларини мустаҳкамлайдиган тавсиялар бериш билан шуғулланади. Нутқ маданияти грамматик нормалар системасини, бу системани кучайтирувчи ёки сусайтирувчи шарт-ша-

роитларни ўрганади. Аммо у нормага бўйсунувчи грамматик категориялар, шакллар, маъноларни ўрганмайди.

Нутқ маданияти асослари фани лексикология ва семасиологияга қаттиқ боғлангандир. Чунки нутқнинг алоқавий фазилати ҳисобланган аниқлик, тўғрилиқни сўзнинг луғавий маъноларининг аниқ тавсифисиз тушуниб бўлмайди. Нутқнинг мантиқийлиги сўз маъноларининг маъно ва мазмуний боғланишларига асосланади. Нутқнинг софлик, ифодавийлик, ўринлилик каби алоқавий фазилатлари ҳам нутқ маданияти фанини лексикология ва семасиология билан боғлайди.

Нутқ маданияти асослари фани ҳамма вақт мантиқ ва руҳшуносликка суянади. Логикага мурожаат қилмасдан туриб аниқлик ва мантиқийликни тайинлаш ҳам, баҳолаш ҳам мумкин эмас. Мантиқ сўзлар ва бутун бир гапдан чиқадиган тушунчаларни белгилайди. Сўзларнинг маъноси ва ифодаланаётган тушунча ўртасидаги муносабатни мантиқ текширади. Мантиқ сўзлар, бирикмалар ва гаплар орасидаги маъно алоқаларини тайинлайди. Синтактик тузилмалар орасида мазмуний алоқаларнинг жиддийлиги ҳақида шубҳа пайдо бўлганда ҳамма вақт мантиққа мурожаат қилиш зарурияти туғилади. Бундай пайтларда асосий тушунчаларни ҳам, мантиқий категорияларни ҳам, унинг силлогизмини (икки хил фикрни таққослашни), фаразлар ва теоремаларни ҳам ишга солишга тўғри келади. Мантиқийликка мурожаат қилиш, хусусан, гапни тавсифлаш, унинг мантиқан манфий ва мусбат томонларини аниқ белгилаш пайтида янада зарур бўлади.

Нутқ қурилиши ўринли ёки ўринсиз бўлиб кўринган ҳаётний ҳолатларда руҳшуносликка мурожаат қилишга тўғри келади. Руҳшунослик ўринсиз айтилган гаплар инсоннинг руҳий ҳолатига қандай таъсир этишини аниқ айтиб бериши керак. Тилнинг ўринсиз қўлланган у ёки бу воситаси кишилар руҳий ҳолатини қай даражада вайрон этишини руҳшунослик айтиб бера олади. У инсон онгига, руҳий ҳолатига таъсирга кўра тилнинг тасвирий воситалари нимадан иборат эканлигини айтиб бериш имкониятига эгадир. Руҳшунослик киши нутқий малакаларини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш шароитларини ҳамда воситаларини, уларнинг мукамаллашувини ўрганиш орқали нутқ маданияти асослари фанига ёрдам бериши мумкин.

Булардан ташқари, нутқ маданияти асослари фани

нафосат ҳақидаги фан эстетика билан, бадиий адабиёт назарияси, адабиётшунослик ва адабий танқид билан ҳам алоқадордир.

ТИЛ ВА НУТҚ

Тил ва нутқ бир-бирига боғлиқ ҳодисалардир. Уларни бир-биридан ажратиб қараш асоссиздир. Тил нутқ учун моддий материалдир. Шу материал асосида нутқ ташкил топади.

Тилдаги ҳамма нарса тил жамоаси учун умумий бўлади. Тилда руҳий ва моддий материал мавжуд. Сўз, морфема, фонемаларнинг киши хотирасидаги образлари руҳий материал ҳисобланади. Нутқ яратиш жараёнида маълум товуш тўплами (комплекси) да намоён бўладиган сўз шакллари, морфемалар, товушлар моддий материалдир. Бундан тил бир томондан моддий ҳодиса бўлса, иккинчи томондан руҳий ҳодисадир, деган хулоса келиб чиқади. Тилнинг руҳий ҳодисалигини унинг онгда сақланиши кўрсатади. Унинг моддийлигини эса нутқ жараёнида юзага келувчи мавжуд (реал) товушлар белгилайди.

Биз хотирамизда сақланган қоидалардан тезкорлик билан (автоматик ҳолда) фойдаланиб, бирор фикрни юзага чиқариш учун сўзлар ва грамматик маъно ташувчи морфемалардан сўз шаклларини ва гапларни ҳосил қиламиз. Масалан, миямизда у китобни қаердан олганини билиш фикри туғилди, дейлик. Уни савол тариқасида шундай юзага чиқарамиз: *Сен китобни қаердан олдинг?*

Бунда биз *сен, китоб, қаер, ол* лексемаларидан; *-ни, -дан, -да, -нг* морфемаларидан ва сўроқ гап моделидан ҳамда қоидадан фойдаландик. Бу гапни айтиш жараёнида онгимиздаги лексемалар алоҳида морфемаларни қабул қилиб сўз шаклларига айланди ва юқоридагича тартибни эгаллади. Тил руҳий ҳодисадан моддий ҳодисага айланди. Бу жараён тугаши билан тилга тегишли нарсалар яна алоҳидалик ҳолига қайтади ва онгимизда аввалгидек сақлана беради. Демак, маълум тил жамоасидаги кишилар онгида товуш образлари сифатида сақланадиган ва ҳамма вақт ҳақиқатга айланмишга тайёр турган сўз, фонема, турли лисоний қоидалар, гапларнинг моделлари тилга тегишлидир. Тилга оид нарсалар чегараланган миқдордадир.

Уларнинг сони турли тилларда турлича бўлади. Қайси тилда тил воситалари нисбатан кўп бўлса, ўша тил бой ҳисобланади. Жамоа ҳаётининг бутун соҳаларини ўзида қамраган тил жамият тараққиёти билан ривожланиб боради. Жамият эҳтиёжига жавоб бермай қолган тил элементлари истеъмолдан чиқа боради, улар ўрнида янги ифода воситалари пайдо бўлади.

Тилда пайдо бўлган нарсалар дастлаб айрим шахслар нутқида кўринади, сўнг аста-секинлик билан бутун жамоа онгига сингади. Ана шундан кейин, уни ҳамма бир хил англайдиган, талаффуз этадиган бўлгач, у тил ихтиёрига ўтади. Акс ҳолда алоҳида шахснинг нутқида хос бўлиб қолаверади. Масалан: ўзбек тилида сўзловчи баъзи кишилар нутқида 1986 йилдан бошлаб «дизайнер» (бирор юмушни бажарувчи шахс) сўзи учрамоқда. Ҳали у бутунлай ўзбек тилида гаплашувчи кишилар онгига сингиб кетган эмас, ҳамма тан олган ўз имловий ва талаффуз шаклига ҳам эга эмас. Шундай экан, у ҳали айрим шахсларнинг тилига тегишлидир. Унинг ўзбек тилига хос бўлиб қолиш-қолмаслигини келажак кўрсатади.

Нутқ тилдаги мавжуд ифода воситаларидан фойдаланган ҳолда мавжудликка (ҳақиқатга) айланган фикрдир. Нутқ нутқ аъзоларининг ҳаракати жараёнида пайдо бўлади. Руҳий ҳодиса бўлган тилнинг ифода воситалари нутқ ихтиёрига ўтгач, ҳақиқатга айланади. Демак, нутқ нутқ фаолиятининг маҳсулотидан, маълум шаклга киришидан иборат¹.

Нутқ икки хил бўлади: ички нутқ ва ташқи нутқ.

Нутқ киши онгида ҳам ҳосил бўлиши мумкин. Бунда у ҳали реаллашмаган тил унсурларидан ташкил топади. Бу ички нутқдир. Кишиларнинг оғиз очмасдан фикрлаши, мунозара юритиши, ўйлаши ички нутққа мисол бўлади.

Ўпқадан келган ҳавонинг нутқ органларига таъсири, шу таъсир натижасида уларнинг ҳаракати билан аниқ товушлар сифатида юзага келадиган нутқ ташқи нутқдир. Нутқ ҳаракатдаги тилдир. Нутқ тилга тегишли нарсаларни маълум вақт бўлагиди бир-бирига қўшади, ҳаракатга келтиради. Нутқ сўз шакллари, эркин бирикмалар, сўз тартиби ва гаплардан ташкил

¹ С. Усмонов. Умумий тилшунослик. Тошкент, 1972, 144-бет.

топади. Нутқ жараёни тугаб, фикр тингловчига етиб боргач, нутқ ҳам тугайди. Демак, сўз шакллари, эркин сўз бирикмалари, сўз тартиби, гапнинг турли кўринишлари нутқникидир. Тилдаги ифода воситалари чегараланган бўлишига қарамасдан, нутқ чексиздир. Тил воситалари нутқ ихтиёрига ўтгач, улардан чексиз миқдорда гаплар тузиш мумкин. Нутқ жамоадаги ёлғиз шахс томонидан яратилади. Нутқ жамоадаги алоҳида киши ёки кишиларга қаратилган бўлади. Демак, нутқ ижтимоий ҳодисадир. У жамиятдаги кишиларни бирлаштириш, маълум мақсад сари отлантириш имкониятига эга. Жамият тараққиётида нутқ белгилловчи роль ўйнайди. Нутқсиз кишилик жамиятининг бўлиши мумкин эмас. Ҳамма синфлар тил воситаларидан тенг фойдаланаверадилар. Аммо нутқ ундай эмас. У маълум бир синфнинг манфаатини кўзлаб тузилади. Демак, нутқ синфий ҳодисадир.

Тил маданияти ва нутқ маданияти. Тилнинг маданияти нималардан иборат? *Тилнинг маданияти дейилганда, унинг сўз бойлиги, синтаксисининг тараққиёти ва бойиш даражаси, сўз маъноларининг ўткирлиги, нутқий оҳангнинг ранг-баранглиги тушунилади.* Нутқнинг маданияти, унинг алоқавий фазилатлари йиғиндиси ва тизими бўлиб, улар тил маданияти, тил фаолиятида қийналмаслик, матннинг мазмуний вазифаси ва имконияти каби ҳар хил шароитларга боғлиқ.

Тил маданияти тил воситаларининг бойлиги ва ранг-баранглигидан иборат бўлиб, шу тилдан фойдаланувчиларнинг онгида яшайди. Лекин бу бойликнинг ўзлашиш даражаси жамоа аъзоларининг ҳар бирида ҳар хил бўлади.

Қайси шахс тил маданиятига тегишли воситаларни ўзлаштираган ва уларни ўз нутқи жараёнига айлантирган бўлса, ўша шахснинг нутқи ҳам шу даражада маданиятли бўлади.

Модомики, нутқ якка шахс ижоди экан, унинг маданияти ҳам шахснинг тил имкониятларини қанчалик ўзлаштираганлигига ва улардан нутқ шароитига мос моҳирона фойдалача олишига боғлиқдир.

Тилнинг лисоний имкониятларини эгаллаш икки босқичда амалга ошади. Биринчи босқич тил воситаларини билишдан иборат. Бу нутқни тинглаганда унда ишлатилган тил воситаларининг маъноси ва вазифасини англашда кўринади. Яъни, тингловчи тинглаган ва ўқи-

ган нарсаларини тушунади. Бундай шахс ўзгалар нутқини яхши тушунади. Аммо ўзининг нутқи тилнинг ранг-баранг имкониятларидан маҳрум, қашшоқ бўлади.

Иккинчи босқич тил системаси тақдим этган имкониятларнинг катта қисмини чуқур ўзлаштиришдан, уларни нутқ тезкорлигига айлантириб олишдан иборатдир. Бунга эришган шахснинг нутқи равон, бой, образли, ўринли бўлади. Биринчи босқичда англаб олинган нутқ воситалари устида доимий машқ қилиш, уларни хотирада сақлашга доимо эътибор бериш, бу имкониятларни нутқий тезкорликка айлантиради.

НУТҚ ФАОЛИЯТИ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

Инсоннинг нутқий фаолияти уч кўринишда амал қилади. Булар — сўзлаш, мутолаа ва эшитиш. Сўзлаш дейилганда сўзловчининг маълумот, маслаҳат бериши, буюриши, ўзига номаълум нарсалар ҳақида сўраши англашилади. Сўзлаганда сўзловчининг билими, маданияти, ахлоқи, одоби юзага чиқади.

Сўзлаш монологик ва диалогик кўринишда бўлиши мумкин. Монологик нутқда бир кишининг мулоҳазалари қарши саволларсиз ёки жавобларсиз юзага чиқади, суҳбатдош томонидан бўлинмайди. Диалогик нутқда мулоқот қилувчи шахслар навбат билан гоҳ тингловчи, гоҳ сўзловчи бўлиб туради.

Мутолаа ўқувчининг ёзма нутқ орқали асар муаллифи, образлари билан мулоқотидир. Мутолаа туфайли ўқувчи ёзма нутқда акс этган воқеа-ҳодисалардан хабардор бўлади, улар таъсирида хулқида қандайдир ўзгариш пайдо бўлади. Мутолаа маълумот олишнинг энг муҳим йўлидир. Киши ўқиш орқали маънавий етукликка эриша боради.

Мутолаа оддий ўқиш ва илмий ўқиш (муҳим нарсаларнинг тагига чизиб ўқиш, парчалар кўчириб олиш, қисқа конспект олиш, асар устида мулоҳаза қилиб ўқиш) дан иборат. Оддий ўқиганда ўқувчи учун ёзма нутқ мазмуни билан танишувнинг ўзи мақсад қилиб қўйилади. Илмий ўқишда ўқувчи асарни таҳлил қилишни, ундан бошқа бирор мақсад учун фойдаланишни, унинг мазмунини қайта баён қилиш кабиларни мақсад қилиб қўяди.

Ўқитувчининг ўқувчилар билан мулоқоти ва нутқий фаолияти. Жамиятнинг янги ижтимоий кучларини етиш-

тиришда ўқитувчи масъул ҳисобланади. Жамият ўқитувчининг қўлига ёш авлодни, яъни ўз келажагини ишониб топширади. Унинг камол топишида ўқитувчининг дунёқараши, онги, маданияти, нутқи белгиловчи воситалар саналади. Ўқитувчилик касби юксак маданиятлиликни, инсонпарварликни, байналмилалликни хоҳлайди.

Ўқувчиларга таълим ва тарбия беришда муаллимнинг нутқи иши билан теппа-тенг аҳамиятга эга. Зотан, ўқитувчи мутахассисликка оид ишининг йирик бўлагини нутқи орқали амалга оширади. Шунинг учун унинг нутқи ҳамма вақт ғоявий юксак, равон, юмшоқ, дилкаш бўлиши лозим. Нутқда ва ишда субутсизлик ўқитувчи учун нолайиқдир. Ҳар бир нутқ болаларнинг ёш хусусиятларини, билими ва тушунчасини назарда тутиб тузилиши шарт. Шу билан бирга, ўқитувчининг нутқи ёш авлод кўз олдида уни ўраб олган моддий ва маънавий дунёнинг янги қирраларини очиб боришни мақсад қилиб қўяди. Ўқитувчининг нутқи таълим ва тарбия беришнинг асосидир.

Ўқитувчининг нутқи имкони борича синтактик жиҳатдан содда, жозибадор, таъсирчан тузилиши лозим. Ҳар қандай билим ва тарбия, асосан ўқитувчининг дарс ҳамда дарсдан ташқари кундалик нутқи орқали бериб борилади. Нутқда, у қандай шаклда бўлмасин, бизнинг қадриятларимиз қаттиқ ҳурмат қилиниши лозим.

Педагогик нутқий мулоқотнинг ўзига хослиги ўқитувчининг ҳамма ерда, ҳар қандай шароитда ҳам тарбиячи эканлиги билан характерланади. Педагог ўз тарбияланувчилари билан кўпроқ аудиторияда, дарсда нутқий мулоқотда бўлади. Унинг нутқи илмий-педагогик мазмун касб этади. Бундай нутқда илмнинг турли соҳаларига хос қоидалар, атамалар, хулосалар акс этади. Бундай нутқда ҳар бир нарса ўз ўрнида, меъёрида бўлади. Атамаларга, янги сўзларга берилган изоҳлар содда, ўқитувчи ҳазм қиладиган синтактик қурилмаларда берилади. Қоида ва назариялар ҳаётий, ўқувчига яқин мисоллар билан тушунтирилади.

НУТҚНИНГ ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА ШАКЛЛАРИ, УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Маълумки, нутқ оғзаки ва ёзма кўринишларга эга. Оғзаки нутқ сўзловчи гапириб турган вақт бирлигидагина мавжуд бўлиб, бу жараён тугаши билан нутқ ҳам

тугайди. Аммо нутқ таъсирида уйғонган ҳаяжон, берилган ахборот маълум вақтгача тингловчи онгида сақла-ниши, унинг хулқига таъсир этиши мумкин.

Оғзаки нутқ хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатса бўлади:

1. Оғзаки нутқ тезкорлик билан (автоматик тарзда) амалга ошади. Тушунчалар билан «унинг либоси» бўлган сўз биргаликда «яшин тезлигида» тилга кела бошлайди. Баъзан тушунчани ифодаловчи сўзни ўша тезликда сўзловчи топа олмай қолади. Унга яқин ёки ўйланган тушунчани ифодалай олмайдиган сўзларни ишлатиб юборади. Натижада, айтилган нутқ (гап, гаплар) кўзланган мақсадни (фикрни) тўлиқ рўёбга чиқармайди. Бундан тингловчи ҳам, сўзловчи ҳам зарар кўради.

2. Оғзаки нутқда сўз бирикмалари ва гапларнинг моделлари айтилмоқчи бўлган фикрга монанд ҳолда тезкорлик билан танланади. Гап қурилишини, моделларини ақл назорат қилиб боради. Фикрни айтилганларни хотирада ушлаб турган ҳолда ривожлантиришга тўғри келади. Агар хотира озгина «дангасалик» қилса, гап тузилиши, сўз бирикмалари ўзаро мантиқан ва грамматик боғланмай қолади. Чунки янги қисм аввалги қисм унутилгани учун у билан мослаша олмайди. Масалан, «Устоз, сизни ... халқ олдида қилган улкан хизматларингиздан биз миннатдормиз». Мисолда сўзловчи нутқининг «Устоз, сизни...» қисмини айтгандан сўнг уни қандай ривожлантириш устида қилган мулоҳазаси жараёнида аввалги қисмини, аввал ўйланган моделни унутиб қўйган. Шу сабабли тушум келишигида келган сўз кейинги қисмлар билан грамматик ва мантиқан боғланмай қолган.

3. Оғзаки нутқ таҳрир имкониятидан маҳрум. У қандай шаклда борлиққа келган бўлса, шундайлигича тингловчига ҳавола қилинади.

4. Оғзаки нутқда, одатда, мулоқот учун энг зарур нарсаларгина зуҳур этилади. Бу бир томондан вақт иқтисоди билан, иккинчидан, нутқ кучини тежаш билан боғлиқ. Шунга кўра, унда узундан-узоқ кириш, кенг изоҳлар кам учрайди. Аксинча, ҳодисаларнинг, нарсаларнинг ўзаро боғлиқлик даражалари, уларнинг тингловчи ва сўзловчига равшанлиги даражаси ҳисобга олинади. Фақат зарурат ҳис этилгандагина аввалдан маълум нарсаларга изоҳ берилади.

5. Оғзаки нутқ сўз бойлиги жиҳатидан ёзма нутққа нисбатан анча камбағал бўлади. Унда бир хил сўзлар, бир хил шакллар бир қадар кўпроқ такрорланади. Бу ҳол тил воситаларини танлаш қийинчиликлари билан боғлиқдир.

6. Оғзаки нутқда сўзловчининг фаол нутқий ҳаракати тўхтама (пауза), оҳанг, урғу, турли хил имо-ишоралар фикрнинг тингловчига етиб боришида аҳамият касб этади.

Ёзма нутқ оғзаки нутқдан қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради: нутқни ёзаётганда муаллиф вақт жиҳатидан бемалол фикрлаш имкониятига эга бўлади. У ўз нутқи қисмларини ва бутун нутқни қайта-қайта таҳрир қилиши, фикр учун энг мос имкониятларни танлаши, гап тузилишини қулайлаштириши мумкин. Шунинг учун ҳам ёзма нутқ оғзаки нутқдан равандир.

* *
*

Кишиларнинг нутқий фаолияти монолог, диалог, полилог кўринишида амалга ошади.

Монолог. Монолог сўзловчининг ўзига ёки тингловчиларга қаратилган нутқидир. Монологик нутқда сўзловчи ўзига маълум бўлган воқеа-ҳодисалар, ўз ички кечинмалари ҳақида маълумот беради. Монологик нутқ тингловчиларни суҳбатга фаол аралашувга ундамайди; улардан айтилганларга жавоб талаб қилмайди. Синтактик жиҳатдан монологик нутқ мураккаб тузилган бўлиб, кенг қамровлидир.

Монологик нутқ ўз хусусиятларига қараб, бир неча кўринишда бўлиши мумкин: ички монолог ва ташқи монолог; ташқи монологнинг драматик монолог, лирик монолог, хабар монологи каби турлари бор.

Ички монолог бадий адабиётда қўлланувчи услубий усуллардан биридир. Бу усул юз берган аниқ воқеаларни уларнинг таъсирида қаҳрамон ички кечинмаларида пайдо бўлган фикрлар сифатида баён этиш имконини беради. Ички монолог сўзловчининг ички нутқидир.

«Аросат яланглигида йигит ёлғиз ўзи.

ЙИГИТ

Умрим ўтди сарсонликда, саргардонликда.
Яхши-ёмон замонларни кўриб келдим мен.
Баъзан маъно топа олдим чин инсонликда,
Баъзан эса уни ерга уриб келдим мен.
Мана, ўша тарозибон, у-ку, фаришта,
Инсонлардан кўра юксак туражак-ку у,
У зотга ҳам қийин экан бунақа ишда.
Кўзларида алланечук норизо туйғу,
Қийин ахир уларга ҳам — бордир кўзлари.
Фақатгина фармон берар оллоҳи қодир.
Лекин қалбин англамайди, қизлар сингари
Энди қайга борсам экан бу дашт саҳрода.
Қайга бориб, падаримни кимдан сўрасам?
Билолмасман, ким дўзахда, ким арш-аълода»...

(А. Орипов, «Жаннатга йўл»)

Ташқи монолог сўзловчининг ташқи нутқи-дир. Унда тил имкониятлари ҳақиқатга айланади.

Сўзловчининг нутқ мазмунини етказишга кўмаклашувчи турли хил ҳаракатлари ёрдамида баён этиладиган монологи драматик монолог дейилади. Драматик монолог сўзлаётган шахснинг қўли, гавдаси, қош, бош, кифт каби аъзолари зарурат туғилганда ҳаракат қилади. Турли тарздаги маъноли ҳаракатлар фикрнинг тингловчи томонидан яхши тушуниб олинишига кўмаклашади.

Сўзловчининг ички ҳис-туйғуларини, руҳий кечинмаларини ифодаловчи ташқи монологик нутқ лирик монолог дейилади. Лирик монологда шахснинг орзу-умидлари, ташқи дунёдан олган таассуротлари, келажак режалари акс этади.

«...Сочларим менинг қоп-қорадир. Шундай қораки, қоронғи кечаларнинг қора дostonлари менинг сочимдан ўрилган, шу қора сочларим меники бўлиш билан қора кунга қолган. Буларнинг тол новдаларидек ранго-ранг ёпинчлари йўқдир.

Уч кунда жадал билан битта дўппи битказаман...

Мен бу дўппимнинг нусхасини толеимдан чиздим, гуллари юрак қонимдан, япроқлари сариқ чехрамдан намунадир. Ҳар қатимда кўз ёшларим чатилиб қолгандир. Мени кўрманг, бечора йигитлар, Онадан қиз туғилганимга ғоят-ғоят ўкинаман. Мен эр бўлиб туғилсам нима бўлар эди?..

Мен ҳалигача эр бўлиб туғилмаганимдан ўкинаман. Бироқ бу толеъ шўр бўлмаганини энди англадим. Мен ҳалигача хунуклигимдан қайғуриб келдим. Бироқ ҳусннинг шараф билан алоқаси бўлмаганини, бу кун энди ўргандим... Мен энди бир хотин бўлиш билан бахтиёр, шу хунуклигим билан толели кишиман...» (Ғ. Ғулом, «Чўтир хотиннинг толеи»)

Сўзловчининг юз берган воқеа-ҳодисалар ҳақида ҳикоя қилиб бериши хабар монологи ҳисобланади. Хабар монологида воқелик равий тилидан баён этилади. Хабар монологи ҳикоячилик, қиссачиликда кўпроқ қўлланади. Масалан, П. Қодировнинг «Қадрим» қиссасидаги воқеаларни асарнинг қаҳрамони Искандар сўзлаб беради:

«Оёғимда оғир ботинка. Катта брезент қўлқопни қўлтиғимга қисиб олганман. Туш пайти махсус автобусда ишга бораяпман. Ёнимда чақмоқ мўйловли, ўрта яшар киши ўтирибди. Бу — вахтамининг бошлиғи, пармаловчи Ражаб ака. Унинг бола-чақаси эллик километр наридаги район марказида турар экан. Бир қатор олдинда ўтирган Ашур орқасига ўгирилиб, кўпроқ шу тўғрисида гапириб берди». (П. Қодиров)

Диалог. Диалог нутқ шаклларида бири бўлиб, унда ҳар бир фикр тўғридан-тўғри суҳбатдошга қаратилган бўлади. Диалогик нутқнинг синтактик қурилиши монологик нутққа қараганда содда тузилади. Диалог фикрларнинг қисқалиги билан ажралиб туради. Унда суҳбатни давом эттириш учун энг зарур нарсаларгина ифодаланади. Воқеалар кенг изоҳланмайди. Шу жиҳатдан ҳам диалог монологга ўхшамайди. Диалог сўроқ, буйруқ ва дарак гаплардан ташкил топади.

Қозин (кириб). Ҳа, келдими?

Мулла дўст. Ҳа тақсир, ичкаридалар.

Қозин (кира туриб). Эшикдан бохабар бўлиб турунг.

Мулла дўст. Хўп, эшик бизнинг ҳарамимиз бўлиб қолди-я... (чиқар)

Қозин. Ҳа, Майсара опа, келинг, ўтиринг, ўтиринг!

Майсара (таъзим билан). Тақсирим, келдим. (Ўтириб) Аммо бир хизматни бажо келтиролмадим. Лекин эрта оқшом маҳбуба билан суҳбатлари муборак бўлсин... (Ҳамза, «Майсаранинг иши»)

Полилог. Иккидан ортиқ иштирокчиларнинг нутқидан тузилган суҳбат полилогдир. Полилог ҳамма

тил хусусиятлари жиҳатидан диалогнинг ўзидир. Фақат унда суҳбатдошларнинг сони кўпроқ бўлади. Сўзловчи ўртага ташлаган муаммога бирдан ортиқ иштирокчи ўз фикрларини билдириши мумкин.

Ўқитувчи синфда оғзаки нутқнинг турли шакллари-дан фойдаланади. Қуйи синфларда кўпроқ нутқнинг диалог ва полилог шакли ўринлидир. Чунки суҳбат усули шунга асосланади. Монологик нутқдан ўқитувчи ҳикоя, тасвир, таъриф, тавсиф характеридаги мавзуларни баён этишда фойдаланади. Монологик нутқ тарих, адабиёт дарслари учун хос бўлганидек, диалог нутқ она тили, математика дарсларида қўл келади. Ўқитувчи ҳар бир дарсда оғзаки нутқнинг ҳамма шакллари-дан фойдаланиши лозим.

Ўқитувчи ўрганилаётган мавзу ва материал ўқувчиларга тўла етиб бориши, уларнинг хулқи-га таъсир этишини кўзда тутган ҳолда айтилаётганларга мос ҳаракатлар ҳам қилади: кўз, қош, қўл, юз, бош, кифт ҳаракатларини ишга солади. Бундай ҳаракатлар тасдиқни, инқорни ёки мамнунликни ва ҳоказоларни ифодалаши мумкин. Ҳаракат ўз ўрнида бўлса ёқимли кечса фойда келтиради. Аммо ҳадеб ўринли-ўринсиз ҳаракатлар қила бериш ўқувчини зериктиради.

НУТҚНИНГ УСЛУБИЙ ТУРЛАРИ

Тил бойликларидан ҳар ким ўзича фойдаланиб сўзлайди. Бир тур сўзлар ва тилга тегишли бошқа белгилар бир нутқда кўпроқ ишлатилгани ҳолда бошқа нутқда учрамайди. Бошқа бир нутқ ўзининг сўз бойлиги ва гапларининг қурилиши, оҳанги билан учинчи бир нутқдан ажралиб туради. Тил бойликларини танлаб ишлатишга қараб нутқ кўринишлари бир неча турга ажралади. Ана шу хилма-хиллик нутқ услублари (стиллари) деб аталади. Нутқ услублари алоқанинг мақсадга мувофиқ амалга ошуви йўлида сўзловчининг тил бойликларидан танлаб фойдаланиши туфайли нутқнинг тарихан шаклланган кўринишидир.

Қуйидаги мисоллар орқали нутқ услубларини тасаввур қилса бўлади:

«... 2- модда. Ҳар бир инсон, ҳар қандай тафовутларидан қатъи назар, яъни ирқи, терисининг ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки ўзга эътиқодлари, моддий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ, табақавий ёки бошқа мавқега қарамасдан, ушбу Декларацияда

эълон қилинган барча ҳуқуқлар ва эркинликларга эга бўлиши лозим. Бундан ташқари, инсон мансуб бўлган мамлакат ёхуд ҳудуднинг сиёсий, ҳуқуқий ёки халқаро статусга эга эканлиги асосида бу ҳудуд мустақил, вассийликдаги, ўз-ўзини идора қилмайдиган ёхуд суверенитети қайсидир жиҳатлардан чеклаб қўйилганидан қатъи назар, бирон-бир даражада одам ажратилишига йўл қўймаслиги керак»¹.

«Жонгинам, ахир сизга не гуноҳ қилдимки, менга бунча ситамлар қиласиз? Кеча айтган жойингизга бориб, қош қорайгунча кутдим, келмадингиз. Кутгандан ёмони бўлмас экан»².

«Систем тилшуносликда гапнинг синтактик структура унсурлари гап бўлаклари ёки синтактик позиция нуқтаи назаридан, пропозитив структура услублари эса объектив реаллик структурасига изоморфлик нуқтаи назаридан, коммуникатив (актуал) структура тема (маълум) ва рематик (янги) нуқтаи назардан ўрганилади»³.

Бу нутқ парчаларининг ҳар бир грамматик қурилиши, лексикаси, оҳанги жиҳатидан бир-биридан кескин ажралиб туради. Биринчи расмий нутққа хос лексика, иккинчисида кундалик ҳаётда ишлатиладиган сўзлашув лексикаси, учинчисида тилшунослик илмига хос лексика асосий ўринни эгаллайди.

Услубшуносликка бағишланган асарларда нутқнинг қуйидаги услублари кўрсатилади: 1. Сўзлашув услуби. 2. Расмий услуб. 3. Илмий услуб. 4. Публицистик услуб. 5. Бадний услуб.

Ҳар бир услуб ўзига хос система бўлиб, бошқа услублардан кўпгина белгилари билан ажралиб туради.

Сўзлашув услуби. Бу услуб ўз лексикаси, фонетикаси, морфологияси ва синтаксиси билан халқнинг оддий сўзлашув тилини ўзида акс эттиради. Сўзлашув услуби учун оддийлик, соддалик, бетакаллуфлик, ҳаяжонлилик хосдир. Халқ орасида кенг тарқалган «қош қорайгунча», «қовоғини уюб», «кўзини олайтириб», «уччига чиққан» каби фразеологизмлардан; она,

¹ «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси»дан. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1989 йил 31 март.

² Х. Тўхтабоев. «Жонгинам, шартингни айт». Тошкент, 1978, 128-бет.

³ А. Нурмонов. Тилини системали ўрганиш ва синтаксиснинг айрим мунозарали масалалари. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. Тошкент, 1988, 5-сон, 22-бет.

ош, туз, ер, бола, кун, жўра, оғайми, жонгинам, оқшом, эрта-мертан каби сўзлардан; -увди (борувди), -чийди (ўқигичийди), -ийди (борийди, зўрийди), -чи (доричи, машиначи), -қира (сирқирамоқ, оқаринқирамоқ) каби ясовчилардан, гапнинг диалогик, тўлиқсиз, бир таркибли, сўз-гап каби шаклларида фойдаланиш сўзлашув услубида бир қадар кўпроқ учрайди.

Расмий услуб. Бу услуб расмий ҳужжатлар тил хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради. Эълонлар, қарорлар, қонунлар, суд ва давлат идоралари ҳужжатлари шу услубда ёзилади. Расмий услуб ҳаётда жуда кенг қўлланилади. Шунинг учун унинг луғати ранг-баранг сўзлардан ташкил топади. Масалан:

«Эълон!»

Бугун кеч соат саккизда маҳалла хотин-қизлар кенгашининг навбатдан ташқари йиғилиши бўлади.

Кун тартиби: Усмон Абрововнинг оиладаги хулқи ва маҳалла эркақларининг галдаги вазифалари.

Кенгаш аъзоларининг қатнашишлари шарт».

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони

Рўза ҳайитини дам олиш куни деб эълон қилиш тўғрисида

Мустақил Ўзбекистон Республикаси мусулмонларининг истак ва хоҳишларини инобатга олиб ҳамда фуқаролар ўртасида меҳр-оқибатни барқарорлаштириш мақсадида диний байрам — Рўза ҳайит («Ййд ал-фитр») ни бу йил 4 апрель куни ва кейинги йилларда эса Рўза ҳайитининг биринчи куни дам олиш куни деб тайинлансин.

Ўзбекистон республикаси президенти

И. КАРИМОВ.

Тошкент шаҳри,
1992 йил 27 март.

Илмий услуб. Илмий услуб фаннинг турли соҳаларига алоқадор сўз ва атамаларни кўпроқ тасарруф

қилиш, баённинг кўпроқ мантиқий далилларга суяниши билан бошқа услублардан ажралиб туради. Илмий услубда табиат ва жамият ҳодисалари аниқ, қандайдир қоидалар, формулалар асосида ифодаланади. Илмий баёнда фикр мантиқий ва ашёвий далиллар билан мустақамланиб боради. Илмий услубда тўлиқсиз гаплар, бир таркибли гаплар, сўз-гаплар деярли учрамайди. Сўзлашувнинг қисқа диалог тури ҳам илмий услубда ёзилган асарлар учун бегонадир.

Илмий услубнинг илмий ва илмий-оммабоп кўри-нишлари бор. Илмий-оммабоп баён ўзининг лексик таркиби ва синтаксиси билан халқ оммасига мўлжалланган бўлади. Бундай нутқда фаннинг махсус соҳаларига алоқадор атамалар камроқ ишлатилади, тилга олинганларига изоҳлар бериб борилади.

«Ҳозирги давр фонетикасида икки асосий усул мавжуд: субъектив ва объектив усуллар. Субъектив усул талаффузни бевосита (кўриш ва эшитиш) кузатишдан иборат. Бу энг қадимий ва донмо қўллаш мумкин бўлган усулдир...

Техник аппаратура ёрдамида, яъни объектив усуллар ёрдамида аниқланувчи артикуляцион-акустик хусусиятлар экспериментал-фонетик текшириш ёки нутқни инструментал тасниф этиш деб юритилади»¹.

«Жисмнинг ҳаракати тўлиқ такрорланадиган энг кичик вақт оралиги тебранишлар даври дейилади. Даврни циклик частота орқали қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$T = \frac{2\pi}{\omega} \cdot \rho^2$$

Публицистик услуб. Даврнинг ижтимоий-сиёсий долзарб масалаларини жўшқинлик билан акс эттириш публицистик услубга хосдир.

Тарихий ёки бошқа ҳар хил далилларни нутққа кiritиб, мантиқий умумлашмалар чиқариш ёки бу ишни тингловчига ҳавола этиш, фош этилаётган шахс ёки ҳодисалар устидан киноя, кесатиқ, пичинг ҳамда қочириқлар қилиш, риторик, сўроқ гаплардан фойдаланиш публицистик нутқни жонли, таъсирчан, ҳаяжонли қилади.

¹ А. Содиқов ва бошқалар. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1981, 31-бет.

² Р. Я. Мяхишев, Б. Б. Бухарцев. Физика. 10-синф учун дарслик. Тошкент, «Ўқитувчи», 1988.

Шуни айтиш керакки, ҳар бир публицистик нутқ, албатта, шулардангина иборат бўлади, деган гап эмас. Публицистик нутқда муаллиф воқеликка нисбатан фаол муносабатда бўлади. Унинг ҳаётга, воқеликка бўлган бундай муносабати далилларни танлашда, уларни таҳлил қилишда, тилнинг эмоционал-экспрессив воситаларини тасарруф этишда кўринади.

Публицистик нутқда образлиликка катта эътибор берилади. Тилнинг тасвирий воситаларидан кенг фойдаланилади. Тил воситаларини танлаш мантиқийлик ва эмоционаллик талабига қараб амалга ошади.

Публицистик нутққа мисол сифатида А. Қодирийнинг 1920—1936 йилларда ёзилган «Ҳой, ер юткур...», «Муштум», «Оқсоқланган эмиш» каби, Ҳ. Олимжоннинг Ватан уруши йилларида босилган «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман!», «Қайтиш», «Дўстлигимиз ҳақида» каби асарларини, кўплаб бошқа адибларнинг асарларини кўрсатиш мумкин.

Б а д и й у с л у б. Бадий услуб нутқнинг бошқа услубларидан дастлаб ўзининг образлилиги ва эстетик таъсир этиш назифаси билан ажралиб туради. Бадий нутқда тил лексикасининг ҳамма қатламлари иштирок этади. Чунки юқорида зикр этилган услублар ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу соҳасини ифодаласа, бадий услуб инсон фаолиятининг барча қирраларини ўзида акс эттиради, ҳаммага тааллуқли бўлади. Унда турли касб-кор, фан-техника, халқнинг маиший ҳаётига тегишли ранг-баранг сўзлар қўлланилади. Бу услубда тил воситалари образлар ва манзаралар яратади, кишиларга эстетик озиқ бериш учун хизмат қилади.

Бадий услуб учун шахсий образли сўз ишлатиш характерлидир. Ҳар бир муаллиф ўзига хос сўз ишлатиш усулларидан фойдаланади. Бу билан ўзига хосликка, асарнинг ўқимишли бўлишини таъминлашга интилади. Бадий нутқ ҳамма нарсанинг янги, оҳори тўқилмаган, бошқалар ишлатмаган бўлишини хоҳлайди. Шу туфайли шоир ва адиблар ҳаммага маълум тил воситаларидан ўзигагина хос усулда фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Шахсий образлилик публицистик услубга ҳам хосдир. Образлилик сўзлашув услубида ҳам бўлади. Лекин улар кўпчилик томонидан кўп марта қўлланган, «қотиб қолган», «қолиплашган» ҳолда амал қилади. Бадий услубда образлилик янги, ширадор бўлади. Чунончи, Уйғуннинг сўз қўллашдаги ўзига хосли-

ги, бадий воситаларнинг янгилиги, «оҳори тўкилмаган-
лиги» қуйидаги парчада шундоқ кўриниб туради:

Кумуш чойшаб ёпиб далалар,
Қор қўйнида ухлаб ётади,
Уфқларга қизил хол ташлаб,
Зар соч ёзиб қуёш ботади.
Гоҳ булутлар кўкда ястаниб,
Ерга оқ япроқлар қўяди.
Изғиринлар ўйнаб-қувнашиб,
Япроқларни қучиб суяди.
Гоҳ узоқдан оқ — зар кўйлакда,
Кўринади тоғлар, тепалар,
Гоҳ чўзилиб қуюқ ўрмонлар,
Кўз ўнгидан аста ўталар...
Чечаклар, майсалар, чаманлар
Яшнагандир баҳор кунлари.
Юлдузлар-ла тўлиб кулгандир,
Бу қирларнинг олтин тунлари.
Олтин денгиз каби буғдойлар,
Қуёшнинг нуридан эмгандир...

Шоир қуёш нурини, тоғ, тепаларни қоплаган қорни,
тунни, буғдойзорни олтинга қиёслайди. Бунда олтиннинг
қиймати эмас, фақат ранги эътиборга олинади. Умуман,
тасвирда олтин, кумуш, зар, уқа каби сўзларни кўп
истифода қилиш Уйғун шеъриятига хосдир.

Бадий услубга хос яна бир хусусият такрорлар
«ортиқча» ишлатилган сўзларнинг бўлишидир. «Оқ ой-
дин кечалар, оппоқ ойдин кечалар...» (*Қўшиқдан*),
«Тонг яқин, тонг яқин, оппоқ тонг яқин» (*Ф. Фулом*)
каби. Бундай сўз қўллаш бошқа услубларда деярли
учрамайди. Такрор ва ортиқча сўз ишлатишдан мақсад
ўқувчини ҳаяжонлантириш, унга завқ бағишлашдир.
Демак, бу «ортиқчаликлар», такрорлар услубий нази-
фаларни ўтагани учун ҳам уларнинг ортиқчалиги сезил-
майди.

Баъзан нутқда кўтаринкилик, образлилик, назокатни
таъминлаш учун ҳозирги ўзбек тилида ҳамма бирдай
тан олган, адабий норма сифатида кўпдан қўлланиб ке-
лаётган сўзлар (ёғоч, дунё) бўлгани ҳолда тилдан алла-
қачонлар чиқиб кетган сўзлар (оғоч, очун) нутққа олиб
кирилади:

Оғочлар гуллади, очун уйғонди
Олислар уйғонди, яқин уйғонди.

(*Ч. Аваз*)

Шундай қилиб, бадий услубга хос хусусиятларнинг баъзи бирлари юқоридагилардан иборат. Бадий услубда сўз қўллаш бадий адабиёт жанрлариаро ҳам фарқ килади.

Мактабда ҳар қандай ҳаракат тарбияга қаратилган, унга асосланган бўлади. Буни ўқув-тарбиявий шароит тақозо этади. Ўқувчиларга замонавий инсонпарвар тарбия бериш мақсади мактабда ўқитувчининг нутқиға ҳам ўз таъсирини ўтказади. Ўқитувчи тарбиячи сифатида ўз нутқиға алоҳида муносабатда бўлади. Ўқитувчининг нутқи услуб нуқтаи назаридан илмий, илмий-оммабоп, илмий-педагогик характерда бўлади. У ҳар қандай мураккаб илмий масалани ҳам содда, ўқувчилар учун тушунарли, равон ифодалашга эришади. Аммо назарий фикр ва қоидаларни сунъий равишда жўнлаштириб юбормаслиги керак. Илмий атамалар ўқитувчининг нутқида сақланади. Мураккаб атамаларға изоҳлар бериб борилади.

Ҳар қандай шароитда ҳам ўқитувчининг нутқи жонли, жозибадор бўлиши лозим.

Ўқув-педагогик вазият деганда ўқувчилар билан ўқитунчининг дарс жараёнидаги мулоқоти тушунилади. Ўқитувчи бу жараёни шундай ташкил этиши керакки, ўқувчилар билмаганларини ўрганиш, олинган билимларини тўлдириш имкониятига эга бўлсинлар. Сухбат, лекция, савол-жавоб, ҳикоя қилиш кўринишидан иборат таълим жараёни ўқувчини қизиқтириши, унда янги билимларни эгаллашга иштиёқ туғдириши лозим. Ўқувчилар ҳам, ўқитувчи ҳам ўз фаолиятидан мамнун бўлгандагина бу нарсага эришилади. Ўқувчиларнинг берилган маълумотларни иштиёқ билан ҳазм қила боришлари ўқитувчиға завқ бағишлайди, янги дарсларға янада масъулият билан тайёргарлик кўришға чорлайди. Ўқитувчи ўз иш фаолиятида нимаға эришган бўлса, улар фақат унинг нутқи орқали юз берган бўлади. Ўқитунчининг асосий таъсир воситаси унинг нутқидир. Шунинг учун ўқитувчи ҳар бир масала устида тайёргарлик кўрганда, унинг хусусиятларини очиб берадиган энг тўғри ва монанд нутқ воситаларини танлаши, танлай билиши лозим. Нутқ воситаларини танлаганда ўқувчиларнинг ёши, билими, онг даражаларини ҳисобға олиш зарурлиги ўз-ўзидан равшан.

УҚИТУВЧИ НУТҚИНИНГ ФАЗИЛАТЛАРИ

ТИЛ СИСТЕМАСИ. УЗУС

Тил системаси. Маълум бир тил тарихида амал қилган, ҳозир мавжуд бўлган ва пайдо бўлиши кўзда тутилган ҳодисаларнинг жами ўша тил тизимини (системасини) ташкил этади. Ҳар бир тил системаси ўзигагина хос бўлган томонлари билан бошқа тиллардан фарқланиб туради. Масалан, ўзбек тили туркий тиллар оиласига киради. Бу оилада 30 га яқин тил бор. Уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган, бир оилага бирлаштирадиган белгилар агглютинация¹, сингармонизм², келишниклар системаси ва бошқа бир қанча хусусиятлардир. Шу билан бирга, туркий тиллар оиласига кирувчи ҳар бир тил қандайдир ўзига хослиги билан бошқаларидан ажралиб туради. Масалан, ўзбек тили қозоқ тилидан сингармонизмнинг бузилганлиги (изчил эмаслиги, лаб гармониясининг деярли йўқлиги), с, ж, й товушларининг ишлатилиш ўринлари (ўзбек тилида қозоқча сўз бошидаги с ўрнида ш, ш ўрнида с, ж ўрнида й қўлланади), кўпдан-кўп умумтуркий сўзларнинг маънодаги фарқлари ва бошқалар билан ажралиб туради. Ана шу айирувчи ва умумлаштирувчи хусусиятларнинг йиғиндиси ўзбек тили системасини ташкил этади.

Система ўзи нима? Система деб ўзаро ички зиддият (оппозиция)га эга бўлган ҳодисаларнинг гуруҳланишига айтилади. Масалан, ўзбек тилида **-(и)м, -(и)нг, -и, -си; -(и)миз, -(и)нгиз, -лари** қўшимчаларини бирининг ўрнида бошқасини ишлатиб бўлмайди. Буларнинг зиддиятлилигидир. Аммо уларнинг ҳаммаси биргаликда бир нарсанинг бошқасига қарашли эканлигини кўрсатади. Бу жиҳатдан улар бир системани ташкил этади.

Ҳар қандай тил бир қанча кичик системаларнинг

¹ *Агглютинация* — сўз ўзагининг охирига қўшимчалар қўшиб сўз ясаш, турлаш ва туслаш усули: уй+ча+миз+га каби.

² *Сингармонизм* — сўздаги унли товушлар талаффузининг ўзакдаги унлининг қаттақ-юмшоқлигига қараб унга мослашуви: *уйга, отқа, бозорга, баҳарга* каби.

бир-бири билан мураккаб қўшилуvidан ташкил топади. Шунинг учун тил системалар системаси саналади. Кичик системалар катта системани таркибий жиҳатдан бир бутун қилиб туради. Кичик система дейилганда юқорида кўрганимиздек, эгаллик, келишик, сўз ясалиши, сўз туркумлари, гап қурилиши каби системалар тушунилади. Тилнинг яширинган (потенциал) имкониятлари ана шу кичик системалар заминида юзага чиқиши мумкин. Тилнинг ривожланиш тарихида тил воситалари туғилиб ва эскириб туради. Жамият талабига жавоб бермай қолган тил белгилари аста-секин яшашдан тўхтайдди, уларнинг ўрнига янгилари пайдо бўлади. Шу тахлит тил замонавийлашиб, юксалиб боради. Ҳар қанча ривожланган тилда ҳам янада тараққий этиш имкониятлари мавжуд бўлади. Демак, ўзбек тили системаси тилнинг узоқ тараққиёти даврида яшаб чиқиб кетган, шу кунгача мавжуд бўлган имкониятларидан ташқари, ҳали пайдо бўлмаган, бироқ пайдо бўлиши муқаррар бўлган нарсаларни ҳам ўз ичига олади. Бу жиҳатдан у ҳажман тилнинг амалда қўлланиб турган воситаларидан ҳам, нормадан ҳам каттадир.

Узус. Бирор тил жамоасида тил системасида мавжуд бўлган имкониятларнинг фойдаланиб келинаётган қисми узус дейилади. «Индивидуал нутқда, коллектив нутқда ҳам тил воситаларидан маълум кўникма малакага кўра фойдаланилади. Бундай кўникмалар тилдан фойдаланишнинг асрлар давомида (стихияли) равишда пайдо бўлган, аммо ушбу тилда гаплашувчи коллектив ўртасида олдиндан одат тусига кирган қондалардир. Мана шу коллектив кўникмалар йиғиндиси фанда узус деб юритилади»¹.

Узус бир тилни бошқасидан ажратиб турадиган шартларни ҳам, тилнинг ички нормаларини ҳам ўз ичига олади. Демак, ўзбек тилини қардош ва қардош бўлмаган тиллардан ажратиб турадиган нормалар, шунингдек, ички нормалар ўзбек тилининг узусини ташкил этади. Ўзбек миллий жамоасининг ўзбек тилида гаплашадиган ҳамма ҳудудидаги ҳозирги кундалик тили йиғиндиси ўзбек тилининг узуси ҳисобланади. Бошқача айтганда, ўзбек тили системасига кирувчи уч лаҳжа таркибидаги ҳамма шеваларнинг амалда қўлланиб ке-

¹ Э. Бегматов, А. Бобоева, М. Асомиддинова. Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент, 1983, 13-бет.

лаётган имкониятлари ўзбек тилининг узусидир. Масалан, хоразмликлар учун *гал, гит, сеча, чиқан, даш* (кел, кет, чумчуқ, дугона, тош), Бухоро, Самарқанд шевалари тилида сўзловчилар учун *боропти, ёқти, бобо, биби* (боряпти, ёруғ, бобо-бува, буви), қипчоқ лаҳжасида сўзловчилар учун *жўқ, жут, иярт, кўруви, жили, эш* (йўқ, ют, эргаштир, кўриши, илиқ, ўртоқ) кабилар норма ҳисобланади. Ўзбек тилининг ҳамма шеваларидаги юқорида келтирганимиз каби ҳодисаларнинг жами ўзбек тилининг узусини ташкил этади. Узус амалдаги ҳамма луғавий қатламларни ўзида мужассамлаштиради. Шунга кўра узуал сўзлар йиғиндисига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) диалектал лексика; 2) сўзлашув лексикаси; 3) анъанавий лексика; 4) китобий лексика; 5) илмий-терминологик лексика; 6) касб-ҳунар лексикаси; 7) архаизмлар; 8) тарихий лексика (историзмлар); 9) вульгаризмлар; 10) жаргоник лексика; 11) окказионал ва экзотик лексика¹.

Узус кўп шевали тилларда жуда ранг-баранг кўрнишларда бўлади.

ТИЛ НОРМАСИ

Умумий норма. Юқорида биз узус ҳақида сўзлаб, унинг тил умрининг маълум даврида тил тизими берган имкониятларнинг амал қилишидан иборатлигини айтган эдик. Ана шу имкониятдан кишилар тарихан шаклланган маълум кўникмалар асосида фойдаландилар. Тил жамоаси афзал деб ҳисоблаган бу кўникмалар йиғиндиси тилнинг умумий нормасини ташкил этади. Умумий норма узуал нормадир. Умумий норма қардош тилларга нисбатан белгиланади. Ўзбеклар нутқини қардош тиллардан ажратиб турувчи нормалар ўзбек тилининг умумий нормасидир. Бу норма жуда қаттиқ амал қилади. Уни бузиш тил тизими берган имкониятлардан четга чиқиш саналади.

Умумий норма бир тилни бошқа тиллардан ажратувчи нормалар билан бирга тилнинг ички нормаларини ҳам ўз ичига олади. Умумий норма хусусий нормалардан ташкил топади. Хусусий норма муайян нутқ шакларида амал қиладиган нормалардир. Ҳар бир лаҳжанинг, сўзлашув тилининг, адабий тилнинг ўз нормалари

¹ Э. Бегматов, А. Бобоева, М. Асомиддинова. Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент, 1983, 14-бет.

бўлганидек, нутқнинг алоҳида кўринишлари бўлган арголар, жаргонлар ҳам ўз нормасига эга. Хусусий нормаларни қуйидагича кўрсатса бўлади: 1. Диалектал норма. 2. Сўзлашув нутқи нормаси. 3. Социал арголар, жаргонлар нормаси. 4. Адабий тил нормаси (адабий норма)¹.

Адабий норма. Маълум бир ҳудудда тарқалган узус имкониятлари ўша ҳудудда яшовчи аҳоли учун беистисно тушунарли бўлади, яъни алоқанинг енгил амалга ошувига имкон беради. Бу — тилнинг ўзи нормадан иборатлигини кўрсатади. Норма — тилнинг яшаш шаклидир. Тилнинг қайси бир унсури нормативликни йўқотдими, унинг ўзи ҳам яшашдан тўхтаydi. Тилнинг, унинг элементларининг нормативлиги, уларнинг тил жамоаси учун беистисно тушунарли бўлишидир. Аммо ўзбек халқи жойлашган ҳудуддаги бир маҳаллий ҳудуд (регион) вакили бошқа маҳаллий ҳудуд вакили билан ўз шевасида сўзлашганда ноаниқликлар юзага келиши, тил алоқаси енгил кўчмаслиги мумкин. Бу ҳол ўзбек тилида сўзловчи жамоа учун умумий бўлган тил воситалари бўлишини тақозо этади. Ўзбек тили нормалари умумий восита сифатида тарихан аста-секинлик билан пайдо бўлгандир.

Кишилар нутқий алоқанинг қулайлигига эришиш мақсадида ўз шеваси учун бегона бўлган, қўшни шевага тегишли тил ҳодисаларини ўз нутқларида ишлата бошлайдилар. Маълум даврлар ўтгач, бундай муомала катта жамоа учун тушунарли бўлган «тилни» юзага келтиради. Кишилар ўзаро ўша тил билан сўзлашишни афзал кўра бошлайдилар. Чунки у билан ўзбеклар яшайдиган ҳамма жойда муомала қилиш мумкин бўлади. Бундай тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига ўз даврининг илғор кишилари, маданият, фан, санъат арбоблари, шунингдек, савдо ходимлари катта ҳисса қўшадилар.

Бу тил — ўзбек адабий нормасидир. Адабий тилга хос қуйидаги хусусиятлар унинг умумўзбек тили доирасида тутган ўрнини яққолроқ кўришга имкон беради: 1. Адабий тил умумхалқ ўзбек тилининг бир тармоғи. 2. Адабий тил умумхалқий тил. 3. Адабий тил умуммажбурий тил. 4. Адабий тил кўп вазифали тил.

¹ Э. Бегматов, А. Бобоева, М. Асомиддинова Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент, 1983, 19-бет.

5. Адабий тил кўп услубли тил. 6. Адабий тил ўзига хос нормаланган тил¹.

Умумхалқ ўзбек тили таркибида маҳаллий диалектлар, жаргонлар, ижтимоий арголарнинг мавжудлиги адабий тилнинг умумхалқ тилнинг бир тармоғи — хусусий кўринишларидан бири эканлигини кўрсатади. Аммо адабий тил ўз вазифаси, тарқалнишига кўра тилнинг бошқа хусусий кўринишларидан фарқ қилади.

Адабий тил — ҳамма бирдек фойдаланадиган тил. Унинг умумхалқийлиги шунда кўринади.

Адабий тилни эгаллаш ҳар бир ўзбек учун зарур. Унинг мажбурийлигини шу ҳолат белгилайди.

Адабий тил ўзбек халқи ҳаёти билан боғлиқ ҳамма вазифаларни бажаришга даъват этилган. У илмий, амалий, педагогик ва бошқа вазифаларни бажаради. Бунда адабий тилнинг нормаларига қаттиқ амал қилинади.

Адабий норма ўз ҳолича (стихияли) равишда шаклланади. Унинг шаклланиши ва тараққиётига тилнинг таркибига кирувчи лаҳжа, шевалар турлича ҳисса қўшадилар. Қайси ҳудудда савдо, фан, маданият тараққий этган бўлса, нормага ҳам ўша ҳудуддаги шеваларнинг улуши кўпроқ бўлади. Халқнинг маданияти, фани юксалиб борган сари нормани ташкил этувчи тил воситалари қўлланиш жиҳатидан барқарорлашиб, мустаҳкамлашиб боради. Демак, норма маълум бир тил жамоасида мустаҳкам қўлланиб келаётган лисоний ҳодисалар йиғиндисидир. Норма тил қурилиши унсурларининг ҳаммасига тегишлидир. Шунга кўра уни қуйидагича кўрсатиш мумкин: 1. Фонетик нормалар. 2. Талаффуз нормалари. 3. Сўз яшаш нормалари. 4. Морфологик нормалар. 5. Синтактик нормалар. 6. Услубий нормалар. 7. Луғавий нормалар.

Адабий норма умумий нормадан олинади, унга суянади. Адабий норма умумий норманинг хусусий кўриниши бўлгани учун ундан ҳажм жиҳатдан кичикдир.

Адабий норма оғзаки ва ёзма кўринишларга эга. Оғзаки адабий норманинг ривожланишига халқ қизиқчилари, аскиячилари, эртақчи, латифачи, дostonчилари, халқ шоир-бахшилари катта ҳисса қўшадилар. Улар ижро этган бадний асарлар халққа тушунарли тилда бўлгани учун ҳаммага бирдек завқ бағишлайди.

¹ Э. Бегматов, А. Бобоева, М. Асомиддинова. Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент, 1983, 21-бет.

Бадий ёзма адабиёти, фани ривожланган халқларда ёзма адабий норма ҳам мавжуд бўлади. Ёзма адабиётнинг тараққиёти билан боғлиқ ёзма адабий тил нормаси ривожланади. Ёзма адабий норма белгилари ўзининг қатъий белгиланган ёзув шаклига эгадир. Шунинг учун ҳам бундай норма кодланган норма деб юротилади. Грамматикалар, луғатлар, қўлланмалар томонидан тавсия этилган, атоқли ёзувчилар, шоирлар асарларига таянадиган норма кодланган норма ҳисобланади. Кодланган норма мактабда ўргатилади. Матбуот, илмий асарлар, бадий адабиёт кодланган нормада ёзилади. Дикторлар, артистлар ўз нутқларида, асосан, кодланган нормадан фойдаланадилар. Ўқитувчи синфда кодланган нормада муомала қилади.

Нутқ маданияти фани адабий тил нормаларини, яъни кодланган нормани ўрганади. Адабий нормаларни тадқиқ этар экан, у нормадаги мустаҳкам ва заиф ўринларни белгилайди. Заиф томонларни мустаҳкамлашга кўмаклашадиган тавсиялар ишлаб чиқади, бу борадаги холисона (объектив) қонунларни кашф этади.

Адабий норма узусга асосланади, ундан олинади. Адабий норма адабий тил билан бирга туғилади, бадий адабиётнинг, халқ маданиятининг тараққиёти билан ривожланиб, ўз қонун-қоидаларини мустаҳкамлаб боради.

Адабий норма узусдан олингани сабабли ҳамма учун тушунарли бўлади. Шунинг учун жамият тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Жамият аъзоларини уюштиришда, катта вазифаларга отлантиришда адабий тил, унинг нормалари жамият учун ниҳоятда зарурдир.

Тил нормаси даврий характерга эгадир. У маълум вақт ўтиши билан аста-секин янгиланиб боради. Ундан айрим тил белгилари чиқиб кетганидек, янги белгилар ҳам пайдо бўлиб туради. Нормага хос баъзи нарсалар камроқ, баъзилари узоқ даврлар қўлланадилар. Ўзбек тили тарихида норма саналиб келган *эгачи, ини, оға, тағойи* каби сўзлар бугунги кунда нормадан ташқаридир. Чунки уларнинг ўрнида *она, ука, ака, тоға* сўзлари қўлланимоқда. Баъзан эски ва янги норматив ҳодисалар маълум даврларда ёнма-ён (параллел) яшаши мумкин.

Тил нормаси ҳамма вақт ҳаракатда ва фаолиятда бўлади. Парадигма (тилдаги имкониятлар) нинг у ёки

бу аъзосини танлашда ёки сўзнинг синтагматик (тил имкониятларидан шароитга мос фойдаланиш) имкониятларини танлашда норма асосий бошқарувчилик (регуляторлик) ролинни бажаради. Нутқ муаллифига бу тўғри, бу нотўғри ёки бу ўринли, мана бу ўринсиз ва ҳоказо қабилда буйруқ бериб туради. Нутқда муаллиф томонидан қандай танлаш бўлиши кераклигини норма белгилайди. Масалан, ўзбек тили талаффуз имкониятлари (парадигматикаси) да *чўйхўна*, *чайхана*, *чойхона* шакллари мавжуд. Улардан қайси бири мос эканлигини норма белгилайди, яъни «чойхона» сўзининг биринчи бўғинидаги унли товушни парадигма ў, ёки о, ёки а, иккинчи бўғинидаги унлини ў, ёки о, ёки а тарзида талаффуз этиш имконини беради (*чўйхўна* — Бухоро, Самарқанд тил шеваларида, *чайхана* — қипчоқ шеваларида, *чойхона* — марказий шаҳарлардаги қорлуқ шеваларида ва адабий тилда). Аммо адабий норма унлилардан фақат лабланмаган о ни талаффуз этишни буюради. Демак, норма кўпинча бир вариантни танлайди.

Тилнинг имкониятлари ва улардан норматив воситаларни танлаб, ажратиб олиш халқнинг миллий тили шаклланаётган даврда жуда кескин бўлади. Ўзбек миллий тили 20- ва 40- йилларда ана шундай кескинлик даврини бошидан кечирди. Ўзбекистон мустақил бўлгач, мана шундай мунозарали жараён ўзбек тили сўз қўллаш амалиётида ҳозирда ҳам юз бермоқда. Адабий тилнинг бадий ва илмий-методик адабиётларда мустақамланиб бориши билан боғлиқ ҳолда аста-секин тил нормаси ҳам қатъий тус ола борди. Ёзма адабиёт норманинг тақомиллашувига ёрдам қилди. Норма эса миллий тил бирлигини таъминлади, чунки у диалектларнинг ўзаро муносабати билан, тиллараро таъсир билан боғлиқ ҳолда мавжуд бўлган хилма-хил иккиланишларни йўқотди.

Норма жамоанинг бир-бирини яхшироқ англаш мақсадида қўллаш орқали шаклланган тилнинг амалдаги тузилиш хусусиятидир. Худди шу мақсад ягона тил системасига эришиш учун одамларда тил воситаларидан бирини афзал кўриш ва бошқаларидан воз кечиш истagini уйғотади. Бундай ягоналикка жамият талаби ошиб борган сари тил нормаси мустақамлана боради.

Тил нормасининг фонетика, грамматика ва бошқаларда бир вариантни танлаши қандайдир даражада

қатъий бўлса ҳам, луғавий нормалар ҳақида гап кетганда бундай деб бўлмайди. Сўзларда вариантдорлик бошқа тил кўринишларига қараганда ниҳоятда бой. Баъзан тил имкониятларида ўнлаб вариантлар учрайди ва уларнинг ҳаммаси норматив ҳисобланади. Масалан, *юз, чеҳра, бет* каби синонимлардан мана бу бирикмада қайсиси норматив ва қайсиси нормадан ташқари: *юзидан нур ёғилади, бетидан нур ёғилади, чеҳрасидан нур ёғилади*. Бизнингча, ҳар учала вариант ҳам ўринли ишлатилган. Шундай ҳолатларни назарда тутиб бўлса керак, баъзи мутахассислар умуман луғавий норманинг белгиланишига эътироз билдирадилар¹.

Юқоридаги мисол шуни кўрсатадики, вариантдорлик ҳам адабий нормага хос ҳодисалардандир. Тилнинг луғавий бойлигидан фойдаланганда норманинг бу имконияти муаллифга такрорни, бир хилликни енггишида, чиройли нутқ тузишда қўл келади.

Уқитувчи нутқининг тўғрилиги

Нутқининг тўғрилиги унинг адабий тил нормаларига мослигидир. Адабий тил нормалари кўп тармоқли бўлгани учун нутқининг тўғрилиги ҳам бир қанча шартларни ўзида қамрайди. Тўғри, нутқ ўзида адабий тилнинг фонетик, талаффуз, луғавий сўз ясалиши, грамматик (морфологик, синтактик), услубий нормаларини мужассамлаштирган бўлиши лозим. Буларнинг бирортасидан биров четлашган нутқ ҳам тўғри нутқ бўла олмайди.

Нутқининг тўғрилиги унинг энг муҳим алоқавий фазилатидир. Нутқ тўғри бўлмаса, бошқа коммуникатив фазилатлари ҳам вайрон бўлади. Нутқининг тузилиши тўғри бўлмаганда, унинг мантиқийлиги, аниқлиги, ўринлилиги кабилар ҳақида гапириб бўлмайди.

Тўғри нутқ тузиш учун сўзловчи адабий тил нормаларини эгаллаб олган бўлмоғи лозим. Бу эса жуда мураккаб, сермашаққат ишдир.

Талаффуз нормалари. Кишилар ёшликда ўзи мансуб бўлган шева нормалари асосида тил ўрганадилар. Диалектал нормалар жуда қатъий ва қаттиқ амал қилгани учун уларни бузиш, улардан қутулиш осон иш эмас. Нутқ шахсий ҳодиса. Нутқни ҳар бир шахснинг ўзи тузади. Нормативларни танлаш, баҳолаш ҳам шахс томо-

¹ Н. Головин. Основы культуры речи. М., 1980, 48-бет.

нидан бажарилади. Норма бир вариантни танлаганига қарамасдан, унинг ёнида бошқа «шахсий» вариантлар ҳам туради. Агар сўзловчи адабий нормаларни яхши эгалламаган бўлса ёки ўз шеvasи берган «шахсий» вариантни афзал деб қараса, унинг нутқи адабий нормадан четлашуви мумкин. Масалан, «Қишлоқдан К а с а н г а ч а беш километр келади», «Бизга келаяпкан меҳмонлар холис ният билан келсин». Бу мисоллардаги адабий нормадан четлашган талаффуз шакллари юқоридаги мулоҳазалар асосида юз бергандир.

Адабий нормани бузиш нутқ сўзланаётган жараёнда тўсиқ ҳосил қилмаган ҳолларда ҳам тингловчига малол келадиган ниманидир пайдо қилади. Қиёсланг: *Раис бо-радиғон бўпти.*

Талаффуз деганда тилнинг товуш системаси — фонемалар, уларнинг сифатлари, маълум фонетик шароитларда ўзгаришлари кўзда тутилади.

Ўзбек тили хусусият жиҳатидан қарийб мустақил қардош тилларга тенг бўлган уч лаҳжадан таркиб топган. Бу лаҳжалар адабий тилда сўзлаётган кишилар нутқида ҳар қадамда ўзининг борлигини сездириб туради. Нотиқ ўзи билибми, билмайми, ўз лаҳжаси қонунийатлари таъсирига ўтиб қолади. Бу нарса кўпинча сўз ва сўз шакллариининг талаффузида, лексик танлашларда ва бошқаларда кўринади. Маълумки, қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида танглай уйғунлиги (гармонияси) мавжуд¹.

Танглай уйғунлиги талабига кўра унлилар икки хил — юмшоқ ва қаттиқ талаффуз этилади. Ўзак, негизларнинг қаттиқ ва юмшоқ талаффуз этилиши туркий тилларга хос ҳодиса бўлиб, сингармонизм деб юри-тилади. (Товушлар уйғунлиги икки хил бўлади: танглай уйғунлиги ва лаб уйғунлиги (*ўтқа, итқа, кўзум* каби). Лаб уйғунлиги ўзбек шевалари учун деярли хос эмас. У бошқа — қозоқ, қирғиз каби туркий тилларда учрайди.) Сўз ўзак-негизларини бундай икки хил талаффуз этиш лаҳжанинг ҳар бир вакилига болаликдан сингган бўлади. Қаттиқ унлили негизларга қаттиқ, юмшоқ унлили негизларга юмшоқ унлили қўшимчалар қўшилади:

¹ Қорлуқ лаҳжасига мансуб бўлган Андижон, Фарғона вилоятларида жойлашган ўзбек шевалари оралиқ шевалар бўлиб, уларда қипчоқ лаҳжасига хос бир қанча хусусиятлар мавжуд. Масалан, унлиларнинг сон жиҳатидан 7—8 тага етиши қисман «а»лашнинг борлиги ва ҳ-зо.

отка, хасқа, пахтаға (шева талаффузи: *отқо, хосқо, похтаға*); *ишка, бизарга, санга, мактабка, даскага* (адабий орфоэпик: *отга, хасга, пахтага, ишга, бизларга, сенга, мактабга, доскага*) каби.

Сингармонизм (танглай гармонияси) қонунга кўра қуйи кўтарилиш, кенг унли (а) қаттиқ ўзак-негизларда очиқ (о) шаклида талаффуз этилганидек, юмшоқ ўзак-негизларда юмшоқ (а) тарзида айтилади. Масалан, *бадринг* (бэдринг), *баҳадир* (бэҳадир), *китан* (китэб) каби.

Булардан ташқари «о» ва «а», «у» ва «ў» унлиларининг сўз бўғинларидаги ўрни ҳам адабий тил ва шеваларда бир-биридан фарқ қилади. Бундай ҳолат ҳам сўзловчи нутқининг адабий нормадан чиқиб кетишига олиб келади. Масалан, адабий тилда: *балоғат, башорат, анор, қанор, аъзо*. Қипчоқ шеваларида: *болағат, бошарат, онар, қонар, оза* каби. Адабий орфоэпик *қозон, қора, қоровул, ҳолва* сўзлари қорлуқ лаҳжасининг Қарши гуруҳ шеваларида (Қарши, Шаҳрисабз, Бухоро, Самарқанд шаҳар шевалари) *қазон, қаро, қаравул, ҳалво* тарзида айтилади. Шунингдек, қипчоқ шеваларидаги *ура, урган, Усун, Усан, иргаш, иярт* кабилар адабий тил нормасига кўра *ўра, урган, Юсуф, Ҳусан, Эргаш, эргаштир* шаклида талаффуз этилади ва ҳоказо.

Ўзбек адабий тилида халқ шеваларидан фарқли ҳолда *ц* ва *с* фонемалари амал қилади: *сих* ва *цех*, *семир* ва *цемент* каби. Шеваларда бўлмаган *ц* товушининг талаффузи ҳам кўп ҳолларда нормани бузишга сабаб бўлади. Агар *ц* товуши *с* билан алмаштириб талаффуз этилса, шу фонемага алоқадор нимадир йўқолади. Адабий тилда лаб-тиш *ф*, *в* фонемалари амал қилади. Улар ўзбек адабий тилининг тарихий-анъанавий қатламига мансуб: *фақат, фан, ватан, вазир, вазифа* каби. Бу товушлар (Бухоро-Самарқанд гуруҳ шеваларидан ташқари) ўзбек шеваларида учрамайди. Мисоллардаги *ф* ўз сифати билан *пақиллоқ, пат, пахта* сўзларидаги *п* товушига, *в* ўз сифати билан *сув, қўрқув, авқат* сўзларидаги *в* товушига ўхшамайди. Кейинги сўзлардаги *в* товуши *у* га тенг айтилади: *суу, қўрқуу, ауқат* каби. Адабий тилда *х* ва *ҳ* фонемалари Тошкент ва баъзи бошқа шевалардагидек *х* ёки *ҳ* эканлиги ноаниқ тарзда эмас, балки аниқ эшитиладиган бўлак-бўлак товушлар сифатида талаффуз этилади. Масалан: *ҳам*—*юклама*, *ҳам*—*букилган, эгилган*; *ҳол*—*аҳвол*, *ҳол*—*юз*

даги кичик қора нуқта каби. Адабий норманинг бу нозик талабини назарда тутмаган нутқда *гавҳар* «гавҳар» бўлиб, *ҳар* «хар» бўлиб эшитилади.

Талаффуз нормалари тушунчасига юқоридагилардан ташқари, айрим сўзлар ва сўз гуруҳларининг тарихий тараққиёти билан боғлиқ бўлган, аммо тилнинг товушлар тизимига мос талаффузлари ҳам киради. Масалан, «ижтимоий» сўзида ж товуши ўрнида ш талаффуз этилади. Ҳолбуки, ўзбек тилида ж товуши бор. Ёки қуйидаги бир хил фонетик шароитда бошқа-бошқа товушлар талаффуз этилади. *олдир* — *келтир*, *бурга* — *бурка* каби. Кўп бўғинли *мантиқ*, *иттифоқ*, *иштиёқ* каби сўзлар эгалик қўшимчалари билан турланганда қ товуши ғ га ўтмайди. Аммо ўзбек адабий тили нормасига кўра кўп бўғинли сўзлар эгалик қўшимчалари билан ўзгарганда сўз охирида келган қ товуши ғ га, к товуши г га айланади.

Адабий талаффуз баъзи бир услубий хусусиятларга ҳам эгадир. Баъзан сўз, сўз бирикмаларининг оддий талаффузидан назмий ёки китобий талаффузи фарқ қилиб туради. Бундай талаффузда сўзлар услубий бўёққа эга бўлади. Сўзлашув нутқида эса улар услубий бўёқсиз айтила беради. Шунини айтиш керакки, тилдаги баъзи бир сўзларгина бундай услубий бўёққа эгадир. Сиёсатга, фанга, санъатга, техникага алоқадор сўзларнинг бир қисми услубий бўёқлидир, холос. Сўзларнинг талаффузи турли шахсларда турли нутқ шароитларига кўра қандайдир даражада ўзига хослик касб этиши мумкин.

Келишик нормалари. Адабий тилимизда «кучли» ва «кучсиз» нормалар бор. Бу адабий тилнинг морфологик қурилишида ҳам амал қилади. «Кучли» нормалар ўзбек тилини яхши билган кишилар томонидан деярли бузилмайди. Унга амал қилиш жуда қатъий ҳисобланади. Иккинчи хил нормалар тезда ташқи таъсирга учрайди, ёмон ўзлаштирилади; нутқда тез-тез бузилади.

«Кучли» нормалар адабий тилда сўзловчи шахслар томонидан ҳамма вақт албатта амалга оширилади. «Кучсиз» нормалар гўё мазмунга унча таъсир этмагандек туюлади. Шунинг учун оғзаки сўзлашувда бу нормаларга кам эътибор берилади. Урта мактабда ёзма адабий тилни яхши ўрганиб олмаган ёки маҳаллий шеъияларнинг кучли таъсирида бўлган шахсларнинг ёзма нутқида ҳам нормани бузиш учраб туради. «Кучсиз»

морфологик нормаларга мисол тариқасида баъзи бир (қаратқич, ўрин-пайт ва бошқа) келишикларнинг бузилишини кўрсатиш мумкин. Қаратқич келишиги маъносини тушум келишиги шакли орқали ифодалаш, бошқача айтганда, қаратқич ва тушум келишклари маъносини ифодалашда фақат -ни (фонетик вариантлари билан бирга) дан фойдаланиш озгаки нутқ учун кенг тарқалган ҳодисадир.

Ўзбек тилининг қорлуқ диалектига мансуб шаҳар шеваларида қаратқич ва тушум келишклари бир хил кўрсаткичга эга, яъни ҳар икки келишк учун ҳам -ни (фонетик вариантлари билан) хизмат қилади. Тошкент типигаги шеваларда прогрессив ассимиляция ҳукмронлиги туфайли (-ни) нинг фонетик вариантлари негизнинг охириги товушига кўра бошқа шаҳар шеваларидагига қараганда анча кўпдир: мактаппи — мактабни, овви — овни, кўрри — кўрни, ошши — ошни, биззи — бизни, ўққи — ўқни ва ҳоказо. Адабий тилда сўзлаётган қорлуқ лаҳжаси вакили нутқида «Баҳорда дарахтларни шохини бутаиш лозим» каби айтиш кўп учрайди. Бундай гапларда қаратқич келишиги маъноси тушум келишиги шакли орқали ифодаланади. Қаратқич келишиги аффиксини -ни тарзида айтиш шу қадар кенг тарқалганки, уни олий маълумотли шахслар, ўқитувчилар, ҳатто радиода, телевиденида сўзлаган кишилар нутқида учратганимиздек, баъзи бир ёзма нутқларда ҳам кузатамиз.

Қаратқич-қаралмиш алоқасида хослик маъноси ифодаланганда ва баъзи бир ўзгача шароитларда қаратқич кўрсаткичи ишлатилмайди. Масалан, *Ўзбек тили, шаҳар кенгаши, «Шарқ» ресторани, баҳор фасли; Дарё ёқасида усган тол барги сарғая бошлади* каби. Бундай қўлланислар ҳозирги ўзбек тилида норма саналади, нутқий қийинчилик туғдирмайди. Шунини айтиш керакки, кейинги пайтларда тилнинг бу хусусиятидан сунъий равишда фойдаланиш кўзга ташланмоқда:

Ҳар биримиз ўз ишимиз фарзандларимиз,
Пешона тер тўкиб олдик шаклу шамойил.

(Умида Абдуазимова)

Бунда «ишимиз» сўзига бирикадиган -нинг аффиксини тушириш услубда ғалзлик келтириб чиқаришдан ташқари, мазмунни ҳам хиралаштиради. Сўз шакллари-

нинг боғланиши реаллашмай қолган. Албатта, бундай ҳол шеър вазни тазйиқи остида келиб чиққан.

Турли сабабларга кўра келишик шакллари ни ал-маштириб ишлатиш деярли ҳамма ҳолларда ҳозирги замон ўзбек тили нормаларини бузиш ҳисобланади. Келишик қўшимчаларини биз сўзларнинг луғавий маънолари талабига кўра ишлатамиз. Сўзнинг луғавий маъноси талаб қилмаган ҳолда зўрма-зўраки қўлланган келишик шакли адабий нормадан ташқари ҳисобланади.

Бирларни безътиқод,
Бирларни риё кўрдим.

(Т. Сулаймон)

Бир қарашда бу байтда ҳамма нарса ўз жойидадек кўринади. Аммо «риё» сўзнинг луғавий маъносига эътибор берилса, бунда (кейинги мисрада) тушум келишиги ўринсиз ишлатилганлиги равшан бўлади: одамнинг ўзи бутунича риё бўлиши мумкин эмас, балки унда риё бўлади. Шунга кўра *риё* сўзидан олдин келган сўз ўрин-пайт келишигида бўлиши керак. Адабий норма шуни талаб этади. Ёки «Бирларни» сўз шаклининг талабига кўра, *риё* оти ўрнида «риёли» ясама сифати бўлиши керак.

Тушум келишиги аффиксини вазн талаби билан сунъий тушириб қолдириш шеърда ғализликни ҳосил қилган:

Қулоқ солинг алвон-алвон сўзларга,
Карвон юрар элсиз қула тузларга,
Уйга келинг, икки бирдай киянки,
Уруш-жанжал ким қўйибди сизларга.

(«Хуш келди» достони, 229- бет.)

Бу парчада дostonчи қофияни таъминлаш мақсадида бир келишикни бошқаси билан алмаштириб ишлатган. Иккинчи мисранинг охириги сўзига бириккан -га аффикси маъносининг шу гапдан англашиладиган умумий мазмунига мослигига диққат қилинг. Яна бир мисол:

Улгурарсиз лаънат ўқишга,
Номим қарғаб, тулук сочмоққа,
Менинг ўзим, ботирлар, сизга
Ўргатурман мендан қочмоққа.

(«Саодат» журналидан)

Бунда кейинги икки мисра охирида келган сўзлардан бири тушум келишигида бўлишини норма талаб этади. Қофияга зарар етмаслиги учун «сизга»ни ўзгартириш керак бўлади.

Туркий халқларнинг баъзилари тилида жўналиш келишиги ўрнида айрим ўринларда ўрин-пайт келишигидан фойдаланиш учрайди. Бу ҳолни қримтатарлар тилида яққол кўрамиз. Ўзбек мумтоз адабиётида Муқимийнинг уч ғазали шу хусусият асосида ёзилган. Бу ғазалларнинг матралари қуйидагича:

1. То жилва қилди ул пари, мен мубтало қайда
борай?
Эмди дегайким, бор нари, мен мубтало қайда
борай?
2. Суратда раъносан ўзинг, мен мубтало қайда
борай?
Ҳам суҳбат оросан ўзинг, мен мубтало қайда
борай?
3. Кўздан тўкилди қон ёшим, мен мубтало қайда
борай?
Раҳм айламас ул маҳвашим, мен мубтало қайда
борай?¹

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бундай ҳолат учрамайди. Ҳассос шоир Омон Матчон Комилжон Отаниёзовга бағишлаган марсиясида шу шаклдан фойдалангани 1988 йил январда бизга маълум бўлди. У охириги йўлга узатилаётган атоқли ҳофизга «Қайда борасан?» деб мурожаат қилади. Бухоро-Самарқанд шеваларида баъзан жўналиш келишиги ўрнида ўрин-пайт келишигидан фойдаланилган ўринлар учраб туради. Бу, бизнингча, сўзловчининг адашиши натижаси эмас, ўша қадимги ҳолатнинг қолдиги бўлса, ажаб эмас: *Партнойда бордим, сумкани Аҳмадда бердим* каби.

Эгалик қўшимчасидан фойдаланиш нормалари. Ўзбек адабий тилида, эгалик аффикслари қаратқич белгилни бўлганда ҳам шаклланмаслиги (тушиб қолиши) мумкин. Аммо бундай қўлланиш жуда кам учрайди. Бундан ташқари, эгалик аффиксининг тушиб қолиши фақат биринчи шахс кўплигига хос бў-

¹ *Муқимий*. Асарлар, I том. Лирька, Тошкент, 1960, 106—108-бет.

либ, бошқа шахсларда учрамайди. Қолган шахсларда эгаллик тушиб қолса, нормадан ташқари ҳисобланади.

Эгаликнинг ифодаланмаслиги биринчи шахсга қарашли предмет бошқаси билан қиёсланганда ҳам юз бериши мумкин: *От — бизнинг от юз километр йўлни ҳам писанд қилмайди* каби. Биринчи шахс бирлиги ва бошқа шахсларда бундай ҳол юз бермайди: эгаллик аффиксининг ишлатилиши қатъий бўлади, яъни *менинг қалам эмас, менинг қаламим, сенинг жўра эмас, сенинг жўранг, сизнинг машина эмас, сизнинг машинангиз*.

Кейинги пайтларда эгалликдан фойдаланиш нормаларига зид ҳолда эгаллик қўшимчасини тушириш ҳоллари оғзаки нутқда кўзга ташланмоқда. Натижада тарихан мустаҳкам давом этиб келаётган, ҳозир ҳам қаттиқ амал қилинаётган норма бузилади, тингловчига малол келадиган ҳолат пайдо бўлади. Масалан: «Самарқандда ўзбек тилида чоп этилган «Меҳнатқашлар товуши» газета саҳифаларида ҳам С. Айнийнинг ўнлаб ўзбекча ҳикоялари, шеърлари ва илмий-адабий ва публицистик мақолалари босилиб турган» (*Газетадан*).

Бунда: «Меҳнатқашлар товуши» газетаси бўлиши ўз-ўзидан равшан, чунки «Адабий норма кўпчилик томондан онгли ўзлаштирилган, англаган ҳамда тан олинган бўлади»¹.

Кейинги мисолда ҳам «томон» сўзига қўшилиши зарур бўлган учинчи шахс эгаллик аффикси сунъий равишда туширилгандир.

Ўзбек адабий тилида эгаллик олган сўз шакли қаратқичсиз қўллана беради. Бу нутқий алоқага зарар етказмайди. Қаратқичнинг борлиги баъзан шундоққина сезилиб турса, баъзан эса сезилмайди. Уни тиклаш ҳатто нутқда ғализлик келтириб чиқаради. Масалан, «Қийинаётган жойида эса фикридан қайтди» (*А. Шомирзаев*). Бунда эгаллик олган сўзлардан бирига (*жойида*) қаратқич қўшиш мумкин эмас, иккинчисига эса «ўзининг» шаклини бириктириш фикрга зарар етказмайди. Бу мисолни қиёсланг: «Исроилга келишимгаям, бошимга бунақанги ғам-ташвишни сотиб олишимгаям, ҳеч ким эмас, фақат ўзим айбдорман» (*А. Шомирзаев*).

Эгаллик олган сўз тўдадан ажратилса, қаратувчига -нинг эмас -дан қўшимчаси бирикди. -дан ўрнида -нинг ишлатиш нормадан ташқари бўлганлиги сабабли

¹ Э. Бегматов, А. Бобоева, М. Асомиддинова. Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент, 1983, 27-бет.

тил структурасини бузади. Масалан, «Отаевнинг ҳикматли гапларидан бирини эслаганиданми, ҳар қалай дили сал ёришган Ёқуб салонга кира туриб, Шейлани чақирди» (А. Шомирзаев). Бундай бирикмаларда норма ҳар ҳолда -дан бўлишини қатъий қилиб қўяди. Демак, бунда тил структураси берган имкониятини норма чегаралаётир.

Уқитувчи нутқининг софлиги

Адабий тил учун бегона унсурлари бўлмаган, ахлоқ нормалари тан олмайдиган сўзлардан холи бўлган нутқ *соф нутқ* деб юритилади. Тўғри, ижтимоий нормалар адабий тилда ахлоқдан ташқари тил унсурларини ишлатишга йўл бермайди. Аммо ҳамонки нутқ шахсга хос ҳодиса экан, унда ижтимоий ахлоқ нормаларини бузувчи тил бирикмалари ҳам ишлатилиб қолиши эҳтимолдан узоқ эмас. Аксар ҳолатларда адабий нутқ софлигига қуйидагилар путур етказиб туради:

1. Маҳаллий диалект ва шеваларга хос сўз, ибора, шунингдек, грамматик шакллар, сўз ва сўз бирикмаларининг талаффузи, урғуси. 2. Ўринсиз қўлланган чет сўз ва суз бирикмалари. 3. Жаргонлар. 4. Вульгаризмлар. 5. Нутқда ортиқча такрорланадиган паразит сўзлар. 6. Канцеляризмлар.

Санаб ўтилган унсурлардан ўринсиз фойдаланиш кундалик нутқни ҳам, бадний нутқни ҳам хиралаштиради. Ҳар бир сўзловчи ўз нутқининг адабий нормалар даражасида бўлиши учун ҳаракат қилиши лозим. Уз шевасига хос бўлган тил воситаларини нутққа ўринсиз олиб кириш нутқни бузади. Бироқ адабий тилда варианти бўлмаган, ифодаланаётган фикрни равшанлаштириш учун зарур сўз ва грамматик воситаларни, уларга изоҳ берган ҳолда, нутққа олиб кириш унга сайқал бағишлайди. А. Орипов айтганидек, «Бир пайтлар шеваларда ишлатиладиган сўзларнинг бадний адабиётга олиб кирилишига нигилистик муносабатда бўлинди...»¹ Бизнинг тилимизнинг беҳисоб бойлиги ҳали шеваларда бўлиб, улар умумхалқ мулки бўлган адабий тилга олиб кирилган эмас. Масалан, нутқ ниҳол ўтказиш ҳақида бўлганда адабий тилда варианти йўқ бўлган «ханча» сўзи ишлатилса ва ўз ўрнида унга изоҳ берилса — бу

¹ «Фан ва турмуш» ж., 1989, 4-сон, 11-бет.

жуда маъқул иш. Адабий тилда ниҳол ўтқазиладиган жой—чуқур, чуқурча деб юритилади. Бу сўз ҳар қандай чуқурга нисбатан ҳам ишлатилиши мумкин. «Ханча» эса Қуйи Қашқадарё шеваларида ниҳол ўтқазилш учун қовланган чуқурчанинг номи бўлиб, бошқа чуқурчаларга нисбатан ишлатилмайди.

Кейинги пайтларда рус-ўзбек икки тиллигининг жумҳуриятда ривожланиши ўзининг маълум ижобий томонлари билан бирга ўзбеклар нутқида варваризмларнинг кўпайиб боришига олиб келди. Кўпгина кишиларнинг ўз нутқини назорат қилмаслиги, маъқул сўз қидиришда эринчоқлик қилиши, русча атамаларнинг ўзбекча шаклларини билмаслиги, айрим ҳолларда ўзининг русчани ҳам билишлигини намоён этишга интилиши орқасида варваризмлар нутққа кириб келди: «Эрталаб звонить қилдим», «Эртага экзамен славать қиламан», «Уша приёмнийда ишлаётган йигит жуда симпатичний экан», «Мана шу заявленияга подпись қўйиб бераркансиз», «Гўштни законний оформить қилиб обкелишди», «Обширтада турализ» каби. Бундай нутқ тингловчига тўла етиб бормаганидан ташқари, унинг иззат нафсига тегади, ранжитади, сўзловчига нисбатан масхарали кулги қўзғатади. Қуйидаги парчага диққат қилинг. Унда ёзувчи ўз қаҳрамонини ўз тили орқали фош этмоқда:

«Ушанда Бўстон чўлоқ бир арбузини «ёр-ёр» билан кўтариб келди. Гузарда бўғизлаб едик. Кечаси азобини тортгандан кейин билдимки, пўчоғидан уруғигача ғирт дори экан. Мана сенга электрапикация плюс химизация!

Ана шундан тажангланиб, передавуй гражданский руҳда ўтқир нарса ёздим.

Магазинга келибди арбуз, э маладес,

Сотибди уни Назар кўк кўз, э маладес.

... Узингга маълум, почерким анча бепардоз. Охири битта машқимни Бухалчанинг неварасига диктулка қилиб, «Еш куч»га қараб ҳайдадим. Вот, асосий масала қаерда... Ижодкор айни моментда любой нарсани пайқайди»¹.

Русча ва рус тили орқали Европа тилларидан ўтган атамаларни ниҳоятда кўплаб ишлатиш кейинги давр илмий адабиётларининг кўзга ташланадиган хусусият-

¹ А. Обиджон. «Сотти сатанг ҳаётидан» «Ўзбек адабиёти ва санъати» газетаси, 1988 йил 21 октябрь.

ларидан бўлиб қолмоқда. Бунга бир томондан айрим фанлар, уларнинг баъзи соҳаларига тегишли атамалар ишлаб чиқилмаганлиги сабаб бўлса, бошқа томондан шу соҳанинг айрим ёш олимларнинг ўз асарларида «илмийлик»ни кўрсатишга интилишлари сабаб бўлмоқда. Натижада ўша муаллифлар баён этган фикрларни англаб олишда ўқувчи қийналмоқда. Мана бу парчага диққат қилинг: «Оборотлар (феълли, объектив ва бошқа оборотлар) маълум пропозицияни ифодаловчи номинализациялашган синтактик конструкциялар, яъни пропозициянинг иккиламчи репрезентантларидир. Улар ўз ичида предикат асосида бирлашган маълум типдаги синтактик структурани — блокни ҳосил қилади ва гап таркибида бир бутун ҳолда функцияланади»¹. Бу гаплардан муаллифнинг мақсадини бирдан тушуниб бўлмайди. Тилга сингмаган атамаларнинг кўплиги эркин англашга йўл бермайди, лингвистик луғатдан фойдаланишни шарт қилиб қўяди.

Демак, варваризмлар — ўринсиз ишлатилган бошқа тилларга оид сўзлардир. Улардан қутулишнинг бирдан-бир йўли — она тилини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, бадий асарларни кўп ўқиш, ўқиганда нотаниш сўзларнинг маъносига эътибор бериш ва уларни ўз лексикасига киритишдан иборат.

Айрим касб эгалари, гуруҳларнинг ўз «тили» бўлиб, улар бу «тил» орқали сўзлашда бошқалардан ажралишга, ифодалаётган фикрларини кишилардан бекитишга интиладилар. Улар бу мақсад учун она тили ёки бошқа бирор тилдаги сўзлардан фойдаланадилар. Лекин уларга бошқача маъно берадилар. Масалан, қас-соблар, далолатлар ўзаро: ари (1), гон (2), арикам сари (3), биёз (5) сўзлари орқали бирлик ва ўнлик ҳамда юзлик сонларни ифодалаганларининг биз Қарши мол бозорида гувоҳи бўлдик. Жаргонизмлар бадий адабиётда онда-сонда учрайди. Муаллиф қаҳрамоннинг нутқини индивидуаллаштиришда бундай сўзлардан фойдаланиши мумкин.

Вульгаризмларга ахлоқ нормаларига тўғри келмайдиган: кишини сўкишда, ҳақоратлашда ишлатиладиган сўзлар кирadi. Уларни ишлатиш сўзловчининг паст маданиятли, қўпол, жоҳил киши эканлигини кўрсатади. Бадий адабиётда ҳам улардан фойдаланилади:

¹ «Ўзбек тили ва адабиёти» ж., 1988, 5-сон, 22-бет.

— Сен бизга хиёнат қилдинг, ит увли!

(А. Қодирий. «Меҳробдан чаён».)

Баъзи сўзловчилар ўз нутқларида айрим сўзларни ўринли-ўринсиз кўп такрорлайдилар. Бундай такрорланадиган хўп, хўш, демак, яъни, олайлик, масалан, ҳалиги каби сўзлар паразит сўзлар деб юритилади. Тўғриси айтганда, бу сўзлар истеъмолда бор, улар нутқ учун зарур. Аммо улардан фойдаланишда паразитлик пайдо бўлади. А. Қодирий «Меҳробдан чаён» романида бухоролик Шарифбой нутқида «палаънат» («падар лаънати»)ни паразит сўз сифатида ишлатиб, унинг нутқини индивидуаллаштирган. Шарифбой ҳар гапида бу сўзни қўшиб гапиради.

«Шарифбой ёстиқдан бурилиб, ёнидаги учинчи йигитга қаради:

— Палаънат, қачон келган экан?»

«Канцеляризм»лар иш қоғозлари учун зарур бўлган, маълум бир шаклда сақланадиган сўз бирикмалари, гаплардир. Улар ўз ўрнида жуда зарур. Чунки иш қоғозлари қатъий бўлган маълум шакллари талаб қилади. Бундай «қатъий шакллар», шаблонлар сўзлашув нутқида, бадний адабиётга, публицистикага ўтса, нутқни бузиши мумкин. Ўринсиз канцеляризмлар мажлисларда, кенгашларда, газеталарда, радио, телевидениедан сўзланган нутқларда кўплаб учрайди.

«Бундан 365 кун муқаддам сиз билан биз ўз ҳаётимизда қатъий бурилиш ясаб, зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик. Илгариги вақтда фақат эркак, эндиликда эса ҳам эркак, ҳам хотин бошчилик қиладиган оила масаласи ўзингизга маълум бўлганлиги учун бунга кенг равишда тўхтаб ўтиришни лозим кўрмаймиз...» (А. Қаҳҳор). Ана шу иккитагина гапда бешта канцеляризм ишлатилган. Гаплардаги «365 кун муқаддам», «қатъий бурилиш ясаб», «зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик», «ҳам эркак, ҳам хотин бошчилик қиладиган оила масаласи», «бунга кенг равишда тўхтаб ўтириш» трафарет (сийқаси чиққан) бирикмалар бўлиб, ижтимоий ҳодисаларни ифодалашга мослашган, бу ўрнида эса noboldир. Бундай баландпарвоз нутқдан тингловчи керакли нарсаларни ажратиб олишга қийналади. Тингловчининг анчагина вақтини олган 43 сўздан иборат бу парчадан қуйидагилар англашилади, холос: «Бундан бир йил олдин иккаламиз тур-

муш қурдик. Ҳозир рўзғорни иккаламиз бошқаряпмиз». 43 сўз ўрнида 11 сўз. Бунинг устига фикр жуда равшан, ифодалар жуда аниқ!

Уқитувчи нутқининг аниқлиги

Уқитувчи нутқида атамалар ва мутахассисликка оид лексика асосий ўринни эгаллайди. Улар ўқувчи билимининг, дунёқарашининг омили ҳисобланади. Шунинг учун ўқитувчи ҳар бир янги атамани тўғри ва ёрқин изоҳлаб, ўқувчи онгига сингдириб бериши лозим.

Фан ва техникада айрим тушунча, махсус нарсаларни аниқ ифодалаш учун қўлланилган сўз ёки сўз бирикмаси атама деб аталади. Атама, асосан, бир маъноли бўлади. Кўп маъноли сўзлар атамага айлангач, ўзи ишлатиладиган фан, техника соҳаси учун бир маъноли бўлиб қолади. Атамалар фан-техниканинг тараққиётига боғлиқ ҳолда ривожланиб боради. Атама ҳар бир тилнинг ўз ички имкониятлари асосида яратилади ёки бошқа тиллардан ўзлаштириб олинади.

Фан сифатида ўзбек тилшунослиги ҳам бой атамаларга эга. Уларнинг бир қисми тилшунос олимларимиз томонидан ижод қилинган бўлса, бир қисми бошқа тиллардан тўғри ёки калькалаш (нусха олиш) орқали қабул қилингандир.

Атама ҳақида маълумот берганда икки хусусиятга эътибор берилади: биринчидан, атаманинг дастлабки маъноси, этимологияси (келиб чиқиши), қайси тилдан олинганлиги, иккинчидан, атама сифатида қандай тушунчани, воқеа-ҳодисани, нарсани ифодалаётгани изоҳланади. Бунда ўша атамаларга эътибор билан қараш, уларни ўқувчилар томонидан яхши ўзлаштириб олинишига шароит яратадиган баёндан фойдаланиш тақозо этилади.

Маълумки, XX асрда халқаро илмий алоқалар ниҳоятда раванқ топди. Бу атама ижодкорлигида ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Айни бир тил ҳодисаси бир неча атама билан изоҳланадиган ҳолатлар ниҳоятда кўп. Ана шундай бир шароитда ўқитувчи атамалардан фойдаланиш одобига алоҳида эътибор бериши, ўз нутқини турли-туман атамалар билан тўлдириб юбормаслиги лозим. Ҳодисаларнинг маъносини тўғри ифодалайдиган, шу тил учун энг қулай атамалардангина фойдаланиш яхши натижалар беради. Масалан, тилшуносликда бир қатор ундошларни *гуттурал ундошлар* деб юрити-

лади. Ундошларни бундай номлаш ўзбек тилшунослигида сингиб кетмаган. Шунинг учун бу атамани ишла-тиш унчалик маъқул эмас. Унинг ўрнида, одатдагидек, «портловчилар», «тил орқа ундошлари», «чуқур тил орқа ундошлари» каби ишлатиш атама ишлатиш одобига мос тушади. Аммо бундан керакли атамаларни ҳам ишлатмаслик керак, деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим. Керакли атамалардан ўз ўрнида фойдалана билмаслик ўқитувчи нутқ маданиятининг пастлигини кўрсатганидек, кераксиз ҳолда хилма-хил атамалар билан нутқни тўлдириб юборишни ҳам маъқуллаб бўлмайди. Бундай ҳолат ўқувчи диққатини атамаларга тортиб, асосий ма-саладан узоқлаштиради, унинг моҳиятини англаш муш-куллашади. Ўқитувчининг нутқи ҳамма вақт фикрнинг аниқ-равшан ифодалагани билан ўқувчи учун намуна бўлиши лозим.

Аниқлик нутқнинг муҳим фазилатларидан бири си-фатида қадимдан маълум. Ғарб мутафаккирлари ҳам, Шарқ олимлари ҳам аниқликни нутқ сифатларининг биринчи шартни ҳисоблаганлар. Аристотель: «Агар нутқ ноаниқ бўлса, у мақсадга эришмайди»,— деган бўлса, Кайковус: «Эй фарзанд, сўзнинг юз ва орқа томонини билгил, уларга риоя қилгил, сўзлаганда маъноли га-пир, бу нотиқликнинг аломатидир. Агар гапирган вақ-тингда сўзнинг қандай маънога эга эканлигини билма-санг қушга ўхшагайсан...»— дейди.

Пирик санъаткорларнинг қатъият билан айтган фикрларига қараганда фан тили ҳам, бадиий адабиёт тили ҳам, аввало, аниқ бўлиши керак. Аниқлик ва қис-қалик прозанинг биринчи фазилатидир. Аниқлик ва қисқалик фикрни талаб этади, усиз ёрқин ифодалар ҳеч нарсага арзимади.

Аниқлик нутқнинг фазилати сифатида ёрқин ифода-лаш қобилияти билан, нутқ предметининг маъноси билан, нутқда ишлатилаётган сўз маъноларини билиш билан боғлиқ бўлади. Агар нотиқ ўзи фикр юритмоқчи бўлган нутқ предметини яхши билса, унга мос сўзлар танласа ва ўзи танлаган сўзларнинг маъноларига мос вазифалар юкласа, нутқнинг аниқ бўлиши муқаррар-дир.

Нутқнинг сифати маъносида аниқликнинг ўзи нима-лардан иборат? Аниқликни «нутқ-борлиқ», «нутқ-та-факкур» муносабатлари асосида аниқласа бўлади. Нутқнинг аниқлиги сўзнинг нарса ва ҳодисаларда акс

этган борлиқ белгилари билан қатъий мос келишидир» (В. Н. Головин). Аниқликни сўзнинг ҳаммага тушунарли маъноси билан нутқда англаган маъносининг бир-бирига мос келиши деб тушуниш ҳам мумкин. Мослик деганда эса нутқдаги сўз-нарсa муносабатдошлиги англашилади. Сўз-нарсa муносабатдошлигидан ташқарида мослик бўлиши мумкин эмас. Нутқ аниқ бўлиши учун сўз тил системаси ўзига бирикган маънога тўла мос ҳолда қўлланиши зарур. Демак, аниқлик нутқда сўз қўллаш нормаларига амал қилишдан иборат. Бу жиҳатдан аниқлик тўғрилиқнинг бошқача кўриниши ҳисобланади. Баъзан нотик ўзи ишлатадиган сўзнинг маъносини билишга унча эътибор бермайди. Натижада сўзнинг система берган маъноси нутқда кўзда тутилган маъносига мос келмайди. Кўпинча бунга бир-бирига яқин нарсаларни англаувчи сўзлар сабаб бўлади. Ўзбек тилида *палаҳмон* ва *сапқон* сўзлари бор. Улар илгари экинларни ёввойи қушлардан қўришда фойдаланилар эди. П а л а ҳ м о н—майда тош, ғ ў л а к—отадиган нарсa, с а п қ о н эса милтиқдан чиқадиган товушга ўхшаган товуш чиқарадиган нарсa. Лекин у билан тош, ғўлак отиб бўлмайди. Қуйидаги парчада муаллиф уларнинг фарқига бормасдан ишлатган: «... Хўш, борингки, Қувноқийнинг назмларини нишонга олдимок дей, борингки, унга сапқон олдимок дей. Сапқонимнинг ғўласи айланиб-айланиб ўзимга тегса-чи?»¹ Кўринадики, нутқда сўз-нарсa муносабати бузилган, яъни сўз нутқда кўзда тутилган нарсани англамагани учун аниқликка зиён етган.

Аниқлик икки хил бўлади: нарсанинг аниқлиги ва тушунча аниқлиги. Нарса аниқлиги нутқда акс этган мавжудликнинг нарсалар, ҳодисалар доираси билан нутқ мазмунининг муносабатида кўринади. Демак, мавжудлик нарсалар, ҳодисалар орқали нутқда аниқ акс этган бўлса, бундай нутқ аниқ нутқ ҳисобланади. Нутқда мавжудликнинг нарсa ва ҳодисалари тўғри акс этиши учун нотик ўзи сўзлаётган нарсаларни яхши билган бўлиши лозим. Нутқ предметини ҳар томонлама билиш нутқни ашёвий жиҳатдан аниқ ташкил этишга сабаб бўлади. Нутқ предметини билмаслик ёки чала билиш, шунингдек, уларни ўрганишда лоқайдлик қилиш орқасида юзага келган ноаниқлик ёқимсиз бўлиб, тинглов-

¹ «Муштум» журнали, 1987, 24-сон, 6-бет.

чпи раижитади. Мана бу мисолга диққат қилайлик: «На ташкилотчилик, на раҳбарлик, на билимдонлик қобилияти бўлмаган киши бирданига кимнинг назарига тушди?» (Газетадан)

Кўринадики, сўзловчи на юкламасининг нутқдаги маъноси -ма бўлишсизлик қўшимчаси англаган маънога тенг эканлигини унутган. Одатда на инкор юкламаси иштирок этган гапларнинг кесими бўлишли шаклда бўлади.

Олам нигоҳ еримнинг,
Сингиб кетган гардига.
Мен шерикман элимнинг
Ҳар ташвиши, дардига.

(Назармат, «Пахта сўзлар»)

Бу тўртликнинг биринчи икки мисрасида ифодаланган фикр ноаниқ, чунки унда нутқ предмети аниқ эмас.

Нутқнинг ҳар томонлама тўғри бўлиши учун нарса аниқлигининг ўзи етарли эмас. Тушунчавий аниқлик ҳам зарур. Тушунчавий аниқлик нутқ мазмунининг унда белгиланган тушунчалар тизимига мос келишини талаб қилади. Атоқли ёзувчи Абдулла Қаҳҳор бу оғир адаблик меҳнати ҳақида: «Мен ёзилган саҳифани, ҳатто, жумлани ҳам устидан тузата олмайман. Жумла, ҳатто бутун бир саҳифанинг бир сўзини ўчириб, ўрнига бошқасини ёзиш учун бошқа қоғозга ўша жумла, ҳатто саҳифани кўчириб ёзаман... Қунт билан қилинган меҳнат дард ва қувончни юзага чиқара олади»,— деган эди

Шундай қилиб, аниқлик нутқнинг алоқавий фазилатларидан бири бўлиб, у ашёвий борлиқ билан нутқ мазмун режасининг мослиги сифатида юзага чиқади. Бошқача айтганда, ифодаланган тушунчалар тизимида сўзларни уларнинг тилдаги маъноларига мос ҳолда қўллашда кўринади.

Аниқ нутқ яратиш сўзловчидан қуйидагиларни ўрганиш ва уларга амал қилишни талаб этади:

а) тилнинг синонимик имкониятларини билиш ва синонимик қаторлардан керакли вариантни ажратиб нутқда қўллаш;

б) нутқда ишлатиладиган сўзнинг англаган маъноларини ҳар томонлама билиш; нождий, тахминий қўллашлардан қочиш, чунки бетайин сўз қўллаш нутқни бебурд қилади;

в) сўзнинг кўп маънолилигига жиддий эътибор бериш, кўп маъноли сўз нутқда қўлланганда унинг қайси маъно қирраси кўзда тутилаётганини аниқ тасаввур қилиш; фикрнинг юзага чиқишида бу сўзнинг бошқа маъно қирралари монелик қилиш-қилмаслигини кўз олдига келтириш;

г) омонимларнинг хусусиятларини билиш, чунки уларни билмаслик аниқликнинг бузилишига олиб келади;

д) паронимларни билиш, улардаги товуш яқинликларига эътибор бериш;

е) тор муҳитда ишлатиладиган, четдан кирган, касбхунарга оид, архаик, эскирган, диалектизм сўзларнинг маъноларини яхши англаган ҳолда нутққа киритиш.

Уқитувчи нутқининг мантиқийлиги

Нутқда баён этилган фикрнинг қисмлари ва алоҳида фикрларнинг ўзаро муносиблиги мантиқийлик деб юритилади. Мантиқли нутқда гаплардаги фикрлар, бутун нутқдан келиб чиқадиган фикрнинг қисмлари ҳисобланади, улар орасида зиддият бўлмайди. Мантиқийлик аниқликка суянади. Бунда предмет аниқлиги ҳам, тушунчавий аниқлик ҳам муҳимдир. Ноаниқ нутқ мантиқий бўла олмайди. Нутқда мантиқийликка эришиш учун унда қўлланган сўзлар билан уларнинг предметлик маънолари мос бўлиши лозим. Бошқача айтганда, ҳар бир сўз нутқда қўлланганда ўзига биркитилган маънонигина ифодалани лозим.

Бироқ сўзлар қатъий аниқликда қўлланганда ҳам мантиқийлик бузилиши мумкин. Чунки аниқлик лексик сатҳ билан, мантиқийлик синтактик қурилиш билан боғлангандир. Мантиқийликни предмет мантиқийлиги ва тушунча мантиқийлиги деб иккига ажратиш мумкин. Предмет мантиқийлиги нутқда тил birlikларининг ўзаро ички муносабатларининг мослигидан иборат. Тушунча мантиқийлиги мантиқий фикр тузилиши ҳамда бу тузилишнинг нутқдаги тил белгилари маъно алоқаларидан иборат. Мантиқийликнинг бу икки кўриниши ўзаро алоқада бўлиб, нутқда биргаликда намоён бўлади.

Мантиқийликни таъминлаш икки шартга асосланади. Биринчиси, экстроллингвистик шартдир. Бу шарт тўғри мулоҳаза қилишнинг нормалари ва принципларини эгаллашни тақозо қилади. Тўғри нутқ учун кура-

шувчи киши, энг аввало, мантиқий фикрлашни ўрганиши лозим. Ҳар қандай тафаккур кўриниши мантиқ қонунларига мос бўлиши керак. Сўзлаганда фикрнинг тартибига қаттиқ аҳамият бернш, фикрлашда мантиқий хатоларга йўл қўймаслик мантиқийликнинг гаровидир.

Иккинчи шарт соф лингвистик бўлиб, нутқий тузилиш белгининг бир-бирига зид бўлмаслигини, мазмуний боғлиқлигини уюштирувчи тил воситаларини билишни тақозо қилади. Иккинчи шарт, нутқий алоқа сатҳида амал қилиб, баён этиш мантиқини эгаллашни буюради. Биринчи шарт билиш мантиқи бўлса, иккинчи шарт баён этиш мантиқидир. Баён этиш мантиқини бузганлик тингловчининг нутқни тушунишига таъсир этади. Нутқни тушуниш бош масала экан, баён этиш мантиқи ўрганишга арзийдиган масала бўлиб қолаверади.

Гап ичида мантиқийликнинг бузилувига қуйидагилар сабаб бўлиши мумкин:

1. Маълумки, сўзлар ўз маъно доираларига мос келувчи сўз билангина бирика олади. Исталган сўзни исталган сўз билан бириктириш мумкин эмас. Бир-бирига мос келмайдиган тушунчаларни ифодаловчи сўзлар гап ичида бирикиб қолсалар, фикрда мантиқсизлик юз беради. *«Санаторий-ўрмон мактаби врачига қизгин миннатдорчилигимни изҳор этаман. Бу одамнинг чеҳраси кулиб турганидек, у катта тажрибага ҳам эга»*. Бу гапда бир-бирига мос келмайдиган тушунчалар (ташқи кўриниши ва мутахассислик тажрибаси) бир қаторга қўйилган.

2. Сўз тартибига эътибор бермаслик.

Гап ичида сўзларнинг ўзаро тўғри тартиби мантиқийликнинг юзага чиқишида муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек тилида сўз тартиби гапнинг синтактик тузилишида амал қилади. Синтактик тузилиш сўзи тартиби, сўз бирикмалари, эга, кесим ва бошқа гап бўлақларининг жойлашувини белгилайди. Эга ва кесим гуруҳларининг ўзаро жойлашувини гапнинг муҳим бўлиниши белгилайди. Муҳим бўлинишга кўра, гапдаги сўзлар иккига — тема ва ремага ажралади. Тема тингловчига маълум нарсаларни, рема тингловчига айтиладиган янгиликни англатади. Гапдаги сўзларнинг жойлашуви уларнинг гапнинг актуал бўлинишига кўра қайси компонентга — темагами ёки ремагами киришига боғлиқдир. Услубий нейтрал гапларни мантиқан тўғри қуриш ўзбек тилида теманинг ремадан олдин келишини

талаб этади. Муҳим ахборот гапнинг охирида бўлади. Бу қонданинг бузилиши баёнда мантиқий изчилликнинг бузилишига, ундаги маънавий урғунинг ноаниқлигига олиб келади.

«Ҳар бир тийинлик иш ҳақи фонди, моддий ресурсларнинг ҳисоби олиняпти» (*Газетадан*).

Бу гапда нотўғри сўз бирикмаси тузилган. У эса мантиқий ноаниқликни юзага келтирган. «Бир тийинлик иш ҳақи фонди» бўлмайди, аксинча «иш ҳақи фондининг ҳар бир тийини» бўлади. Гапни: «Иш ҳақи фонди ҳар бир тийинининг, моддий ресурсларнинг ҳисоби олиняпти» деб тузиш мантиқан тўғри бўлади.

«Текшириш шуни кўрсатдики, ҳамма ўқувчилар ҳам иншони тўрт-бешга ёзмаган». Бу гапдан икки хил фикрни уқиш мумкин: «Бирорта ҳам бола иншони тўрт-бешга ёзмаган» ва «Бир қисм болаларгина иншони тўрт-бешга ёзган». Бундай икки хилликка гап қурилишидаги «ҳамма» ва «ҳам» сўзлари олиб келган. «Ҳамма» сўзи барча болалар ёзмади, деса, «ҳам» юкламаси баъзи болаларгина ёзган, дейди. Фикрдаги икки ёқламалик жумлаларни тушунишда қийинлик туғдиради.

Гапда сўзларни ўз ўрнига қўймаслик мантиқий хатоларга, ноаниқликларга олиб келади. Мана бу гапга диққат қилайлик: «Кўпгина қишлоқдош аёллар эса у қандай қилиб совхоз ишига ҳам, уй бекаси сифатида рўзгор юмушларига ҳам улгуришига таажжубланишадди». Бунда «қишлоқдош аёллар» бирикмасини ишлатишдан муаллифнинг мақсади «у»нинг қишлоқдошларини кўрсатиш. Аммо ишлатилган бирикма умуман қишлоқдош аёлларни англатади. Шунинг учун бу бирикмани «Кўпгина қишлоқдошлари» ёки «кўпгина аёл қишлоқдошлари» тарзида ишлатилса, фикр ёрқинлашган бўлар эди. Гапдаги «уй бекаси сифатида» бирикмаси ўзбекча эмас, шу жойда у ортиқчадир.

3. Бир хил маъноли ифодаларни нутққа ортиқча киритиш мантиқийликнинг бузилишига сабаб бўлади. Бир хил маъноли бирдан ортиқ ифодалар *плеоназм* деб юритилади: *мен, ўзим; шу бугун, бугундан бошлаб* каби. Мисоллар: «Кўпгина турли масалаларни бевосита дарс вақтида ҳал қилишга тўғри келиши бошланғич таълимнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади» (*Курс ишидан*). Мисолдаги «кўпгина» ва «турли» сўзлари маънодош бўлганлиги сабабли бири ортиқчадир. «Турли» сўзи «хилма-хил» маъносидан

ташқари «кўп» деган семани ҳам ўзида мужассамлаштиради.

«Бу соҳада йўл қўйилаётган камчиликлар ошкора очиб ташланди». («Қишлоқ ҳақиқати» рўзномаси). Бунда «ошкора» ва «очиб ташламоқ» плеоназмдир. Нутқда «ошкора очиб ташлади» иборасини ишлатиш худди «қорани қора қилди» деганга ўхшайди.

«Боғдорчилик ишларида назорат йўлга қўйилганлиги учун ҳам бу юмушлар фақат ўқувчи болаларга қолган» (*Газетадан*). Бундаги «ўқувчи болалар» ҳам плеоназмдир. (Чунки бизнинг замонамизда ўқувчи бўлмаган бола деярли топилмайди.) Улардан фақат биттаси (исталган бири) ишлатилганда нутқнинг мантиқийлиги таъминланган бўлур эди.

«Қайта қуриш жараёнлари туфайли, шубҳасиз, бу ерларга ҳам янгиланишнинг насим шамоли эсмоқда» (*Газетадан*). Бунда бир маъноли икки сўз асоссиз равишда ёнма-ён келтирилган. *Насим* мумтоз адабиёти-мизда *шамолни* англатади. Шамолнинг турларини ифодалаш зарур бўлиб қолса, унга изофали тарзда бошқа сўзлар бирикади: *насими сабо* — Шарқдан эсган майин шамол, *насими шабгир* — тунги шамол, *насими субҳ* — тонгги шамол («Навойй асарлари лугати», 452-бет) каби. Афтидан, нутқ муаллифи уни «ёқимли» сўзи маъносига қўллаганга ўхшайди. Бизнингча, унинг бу мақсади амалга ошмаган.

Мантиқий алоқалар ва муносабатларни ифодалашнинг муҳим воситаларидан бири кириш сўз, кириш бирикмалар, ёрдамчи сўзлар, боғловчилар ва юкламалар ҳисобланади. Гап бўлаклари, шунингдек, гаплар орасидаги мантиқий муносабатларни ифодалаш учун кириш сўз ва кириш бирикмалар хизмат қилади. Улардан тўғри фойдаланиш яхши нутқ яратишнинг гарови ҳисобланади. Мана бу мисолда тасдиқни ифодаловчи «тўғри» модал сўзи эҳтиёжсиз қўлланганлиги сабабли икки гапни мантиқан боғлашга хизмат қилмайди. Шу ўринда у ортиқча: «Ҳамза номли колхоз Қамаша районидаги кўп тармоқли хўжалик ҳисобланади. Тўғри, кейинги йилларда колхоз ишлаб чиқаришида ўсиш бор» (*Газетадан*). «Тўғри» сўзининг нутқ матнига киритилиши биринчи гапдан «кўп тармоқли хўжаликда ўсиш бўлмайди» деган мантиқий хулоса чиқаришга сабаб бўлаётир, ҳолбуки ундай эмас. Хуллас, икки гап «тўғри» модал сўзи туфайли мантиқий боғланмасдан қолган.

Гаплар орасида мантиқийликнинг бузилишига қуйидагиларни кўрсатса бўлади: 1. Гапларни бир-бирига боғлашда юз берадиган хатолар. 2. Бир фикрдан бошқасига ўтишда юз берадиган хатолар. 3. Матнни абзацларга бўлишда хатоларга йўл қўйиш. 4. Матнни мантиқий шакллантириш, синтактик қурилмаларни тавлашда юз берадиган хатолар.

Ҳар бир гапда нисбатан тугалланган қандайдир фикр ифодаланган бўлади. Аввалги гапларда ифодаланган фикрни кейинги гапда ифодаланган фикр, одатда, ё ривожлантиради, ёки улардан келиб чиқадиган фикрларни хулосалайди. Шундай экан, кейинги гапни олдинги гап билан тўғри боғлаш муҳимдир. Гаплар бир-бирлари билан хилма-хил синтактик воситалар орқали боғланади. Баъзан улардан тўғри фойдалана олмаганлик кўзга ташланади.

Уқитувчи нутқининг ифодалилиги

Уқитувчи нутқининг муҳим фазилатларидан бири ифодалиликдир. Ифодалиликкина нутқининг тингловчи томонидан қабул қилинишини таъминлайди. Ифодалари содда, аммо катта мазмунга эга бўлган нутқ тингловчида қизиқиш уйғотади ва унинг онгига тез етиб боради. Ифодалилик нуқтан назардан қаралганда кишиларнинг нутқлари хилма-хилдир. Ҳатто бир мавзуга бағишланган турли кишиларнинг нутқи турлича ифодаланиши мумкин. Бундай нутқларнинг бирига тингловчи қизиқиб қараса, бошқасига нисбатан лоқайд муносабатда бўлади. Нутқни раво қилишда мавзу ва хабарнинг мантиқи, далилларнинг янгилиги, муаллифнинг таъсир ўтказиш воситалари, нутқнинг структура хусусиятлари муҳимдир.

Биз А. Қодирий, Ойбек, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, А. Орипов, Э. Воҳидовларнинг кўпгина асарларини ҳаяжон билан ўқиймиз. Бунга сабаб нима? Масалан, Ўзбекистон мавзусида жуда кўп шеърлар ёзилган. Лекин Ойбек, Ҳ. Олимжон, А. Орипов шеърларини бошқалардан афзал кўраемиз. Ўз-ўзидан равшан бўладикки, нутқнинг тузилиши хусусияти, фазилати, хоссалари бизнинг фикр ва туйғуларимизни, диққатимизни ёрқинлаштиради, айтилганларга қизиқиш уйғотади. *Ўз тузилиши хусусиятлари, фазилати, хоссалари билан тингловчининг фикр ва туйғуларини, диққатини ёрқинлаштири-*

ган, айтилганларга қизиқиш уйғотган нутқ ифодалидир.

Ифодали шеърини нутққа мисол қилиб Ҳ. Олимжоннинг «Ўлка» шеърини кўрсатиш мумкин. Бу шеърнинг бадий шакли ташқи томондан жуда содда. Лексикаси ҳам, синтаксиси ҳам, оҳанги ҳам ҳаммабоп, содда. Аммо истеъдодли шоир ана шу соддалик, ҳаммабоплик орқали асарнинг бадий таъсирини таъминлаган. Унда лирик қаҳрамоннинг ватанга бўлган қайноқ ҳислари, фидойилиги, севгиси, ишончи ўз ифодасини топган. Шеърда нутқий ифодавийлик кўзга ташланиб турмасида, у ўқувчини ўзига банд этади, мулоҳаза юритишга ундайди.

ЎЛКА

Мен дунёга келган кунданоқ
Ватаним деб сени, уйғондим.
Одам бахти биргина сенда
Бўлурига мукамал қондим.
Қулоғимга номинг кирганда
Қумлик каби ташна боқурман.
Сенинг жаннат водийларингдан
Наҳрлардай тўлиб оқурман.
Билсинларким, йўлдошим бўлмас
Кўзда ёши билан кулганлар.
Тиллари бор, ўзлари ҳаёт,
Лекин юрак-бағри ўлганлар.
Ҳар айтганинг буюк жангнома,
Қайга десанг қайтмай кетурман.
Кўзларимни юммасман асло —
Дарё каби уйғоқ ўтурман.

(Ҳ. Олимжон)

Нутқнинг нимага қаратилганлиги, қандай воқеалар унда акс этганлигига қараб ифодалилик хилма-хил кўринишларда бўлади. Қувонч ифодаси, қўрқув ифодаси, ҳаяжон ва чақириқ ифодаси, жимлик ва ажабланиш ифодаси бор. Буларнинг ҳар бири ўзига хос нутқий шариҳлар учун ўринли ҳисобланади. Чақириқ ифодасини ошиқнинг ишқ саргузаштлари баёнида қўллаб бўлмаганидек, қувонч ифодасини бемор тепасида баён қилиш ўринсиздир.

Ифодалилик, биринчидан, нутқ вазиёти билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, тилнинг тузилиши билан боғлиқдир. Ўқитувчининг дарсадаги нутқи ифодалилиги билан тарғиботчининг маъруза ифодалилигини, ЭҲМ

юзасидан қилинган маъруза билан халқаро кенгашда қилинган маъруза ифодалилигини бир қаторга қўйиб бўлмайди. Улар ташбиҳлар ва луғавий қатламларнинг, оҳангнинг кўринишлари билан бир-биридан ажралиб туради. Аммо ҳар қандай фикр олишувда ҳам ифодалилиқ зарур.

Нутқнинг ифодалилиги талаффуз, урғу, лексика, сўз ясалиши, морфология, синтаксис, услуб билан мустақам алоқадордир. Демак, ифодалилиқ тил имкониятларининг ҳар хил соҳалари иштирокида юзага чиқади.

Нутқда ифодалилиққа қандай эришиш мумкин? Тилшунос Б. Н. Головин бунинг еттита шартини кўрсатади.

Биринчидан, нутқ мауллифи тафаккурининг эркин, мустақил бўлиши. Сийқаси чиққан гапларга боғланиб қолган кишининг нутқи юксак ифодалилиққа эриша олмайди. Чунки бундай нотик эркин тафаккур қилмайди, нутқига шаронгта муносиб ифодавий воситаларни кирита олмайди, улар устида ўйламайди, ўйлай олмайди.

Иккинчидан, нутқ муаллифи нима ҳақида сўзлаётганини, кимларга сўзлаётганини билиши, шунга қизиқиши, бепарво бўлмаслиги лозим.

Учинчидан, тилни, унинг ифода воситаларини, имкониятларини яхши билиш (бунга тил фанини билиш орқали эришилади).

Тўртинчидан, тил услублари (бадний, илмий, публицистик, сўзлашув каби) хусусиятлари, хоссаларини билиш.

Бешинчидан, нутқий малака устида мунтазам ва оғли машқ қилиш. Бунда олинган билимни малакага айлантириш муҳимдир. Сўзлаётганда киши узоқ ўйлаб нутқни ифодали қиладиган воситаларни топа олмайди. Бунинг вақт тақозо этмайди. Бу борада бизга малакамиз ёрдамга келади. У тезлик билан бизга нутқни ифодали қилувчи воситаларни топиб бериши, кераксиз воситаларни узоқлаштириши лозим. Аммо бунга қандай эришиш мумкин? Уқиган бадний, илмий ва бошқа асарларнинг тилига оғли муносабатда бўлиш, тил воситаларини таҳлил этиш, ёдлаш, улардан фойдаланиб нутқ сўзлаш машқлари ўтказиш ифодали сўзлаш юзасидан малака ҳосил қилишнинг бирдан-бир тўғри йўлидир. Киши доимо ўз нутқий малакасини бойитиши, ошириб бориши зарур.

Олтинчидан, сўзловчининг ифодали сўзлашга бўл-

ган онгли ишончи, руҳан тайёргарлиги. Киши ўзига-ўзи менинг нутқим ифодасиз, ночор ва қашшоқ, шунга кўра ёрқинроқ, ифодалироқ сўзлашим учун китоблар ўқишим, улардаги тилнинг ифода воситаларини, мақол, ҳикматли сўзларни, ибораларни ўрганишим зарур дея олиши керак.

Еттинчидан, тилда нутқнинг ифодалилигини таъминловчи воситаларнинг бўлиши. Улар тилда борлиги учун ҳам биз ўз нутқимизда ифодалиликка эришамиз.

Тилнинг ифода воситалари дейилганда, одатда, троплар ва тасвирий шакллар тушунилади. Ҳақиқатда эса ифодалилик воситаларининг бошқа кўринишлари ҳам бор. Бу тушунча оддий товушлардан то услубгача бўлган ҳамма имкониятларни ўзида қамрайди. Ҳаммага маълумки, сўзловчи бирор товушни нотўғри айтса ёки аниқ айта олмаса, нутқни қабул қилиш анча қийинлашади.

Ифодали сўзлашни таъминловчи асосий манба сўзлар (лексика)дир. Тилдаги сўзлар, луғавий-маънавий воситалар тилнинг *тасвирий воситалари* деб юритилади. Ухшатиш (эпитет) ҳам, метафора ҳам, метонимия ҳам луғавий маънога асосланади.

Баъзи бир шеърлар ифодали воситаларсиз яратилади. Э. Воҳидовнинг «Кўча ўртасида...» шеъри иккита тўртликдан иборат:

Кўча ўртасида бир синиқ шиша
Утган-кетганларга солар ўзини.
Кўча ўртасида бир синиқ шиша
Қараган одамнинг олар кўзини.

Шофёрлар туширар қора ойнасин,
Йўловчилар четга бурар юзини.
Кўча ўртасида бир синиқ шиша —
Тенгсиз мўъжиза деб ўйлар ўзини.

(Э. Воҳидов)

Диққат қилиб қаралса, шеърда бадийлик воситалари деярли йўқ. Лекин шеърни бадийликдан йироқ деб бўлмайди: у ўқувчига бадий завқ беради, руҳига энгиллик бағишлайди. Бунинг сири нимада? Гап шундики; Э. Воҳидов одатдаги нарсаларни шеърда одатдан ташқари қўллаган. Хўш, нималар одатдан ташқари? Биринчидан, ритм; иккинчидан, қофия; учинчидан, оҳанг; тўртинчидан, бутун банднинг синтаксиси; бешинчидан, сўз тартиби ва бутун матндаги гап тартиби.

Агар булар тарқатиб юборилса, одатдаги сўзлар қолади, холос.

Кундалик шеърӣй нутқ ҳар хил тузилади. Шунинг учун бир сўзнинг ўзи кундалик нутқда ва шеърӣй нутқда ифодасиз ҳам, ифодали ҳам бўлиши мумкин.

Маълумки, ифодалиликни таъминлашда *ўхшатиш*, *метафора*, *метонимия*, *синекдоха*, *муболаға* кабилар катта аҳамиятга эга. Нутқда бу воситалардан ўринли фойдаланиш унинг маданиятини оширади.

Ўхшатиш каби, *сингари*, *-дай*, *-дек* каби воситалар билан ҳосил қилинади. *Ўхшатиш* нутқнинг ҳамма турлари учун ҳам муҳим. Аммо у бадий нутқда кўпроқ учрайди.

... Окоплардан ёв чиқади
Оч *бўридай* улишиб,
Орқасидан ажал қувган
Тентаклардай кулишиб.
Даҳшат билан бир ўтаман
Тепасидан *бургутдай*,
Ёмғир каби ўт ёғдирсам
Тўкилади *у тутдай*.

(Ҳ. Олимжон)

Парчадаги «бўридай», «тентаклардай», «ёмғир каби», «бургутдай», «тутдай» ўхшатиш воситаларини қабул қилган сўзлар шоир фикрларини янада ёрқинлаштирган, уларнинг ўқувчига ҳар томонлама етиб боришини таъминлаган. Ўқувчи кўз олдида оч бўри, қилган ҳаракатини ўзи англамайдиган телба, ўз ўлжасига бутун вужуди билан ташланган бургут ва бир зарба остида ёмғирдек тўкилган тут намоён бўлади; бу манзарани жанг майдонида юз берган ҳодисалар билан таққослайди. Демак, ўхшатиш, ўқувчи онгини сўзнинг маъносидан шахсий маъно томон етаклайди. Шахсий маъно нутқ муаллифи билан ўқувчи ўртасида бир хил бўлмаслиги мумкин. Бунга улардаги маълумот, маданият, ҳаётӣй тажриба, ғоявий-ахлоқӣй ҳар хиллик, руҳӣй хусусиятлар, борлиқни эстетик идрок этиш сабаб бўлади. Содда қилиб айтганда, бўрини, бургутни, тутнинг тўкилишини кўрмаган ўқувчи шоир ўхшатишларининг маъноси ва аҳамиятига тушуниб етмайди.

Метафора нарсалар, ҳодисалар орасидаги ўхшашликка асосланиб, бирига хос бўлган белги-хусусиятларни бошқасига кучиришдир. Нрсалар ўзининг ранги,

шакли, ҳаракат-хусусияти ва бошқа белгиларига кўра, бошқа шундай белгиларга эга бўлган нарса номини олади. Бунда шу нарсалар учун умумий бўлган белги тушунчада сақланади.

Метафора ёпиқ қиёслаш маъносига эга бўлган сўз бирикмаларидир. Метафора нутқ жараёнида пайдо бўлади. Метафора маъносида уч қисм бўлади: қиёслаш ҳақидаги хабар, нима билан қиёсланаётгани ҳақидаги хабар, қиёсланаётган нарсалар белгиси ҳақидаги хабар. Усмон Носирнинг «Нахшон» достонидан олинган мана бу мисраларни таҳлил этайлик.

Шоти бўлиб
Кўкка чирмашган нола.
Шундай поядорки,
Кўринмас таги...
Тоғ бошида куннинг
Қонли этаги,
Йиғлар ўнгирларда
Мунгли шалола.

(Усмон Носир)

Бундаги «куннинг қонли этаги» бирикмасини олиб қарайлик. Кийимнинг этаги бўлади. У кийимнинг пастки қисмини англатади. Шунга асосан «тоғнинг этаги» метафораси қадимдан маълум. Кийимнинг этаги ҳам, тоғнинг этаги ҳам эни ва бўйига эга бўлган аниқ нарсалар. Шоир «этак» сўзидаги «қуйи» маъносига асосланиб, янги метафора яратади. Ботиб бораётган қуёшнинг қизил шуълалари шоир назарида иниб кетаётган кишининг қонга ботирилган этагини эслатади. Бу эса ажойиб метафоранинг пайдо бўлишига олиб келади. Шеърда ифодалилиқ кучи ортади. «Шоти бўлиб кўкка чирмашган нола шундай поядорки, кўринмас таги». Нима поядор? Дарахт, шоти поядор бўлади, лекин нола, оҳу зор-чи?! Нола шотига, унинг кучи, оғирлиги шотининг йўғон ва узун поясига менгзалиб, одатдан ташқари бир манзара яратилган. Ана шу одатдан ташқарилик ифодалилиқнинг худди ўзидир.

Найлай,
Кипригимнинг нозик учуда
Қайғуларнинг нами —
Симоб доналар?
Найлай,

Қалбим узра
Қон эмар ништар?

(Усмон Носир)

Бу парчадаги «Қон эмар ништар?» мисрасида ништар сут эмадиган жонзот билан қиёслаяпти. Жонзотнинг эмиш ҳаракати, ништарнинг қон чиқариш ҳаракати ётибди. Қиёслайдиган нарса кўрсатилмаган. Қиёслаш асоси «эмар» сўзида яширинган. Унда икки маъно — «елиндан сутни чиқаради», «бадандан қонни чиқаради» — жойлашган. Бизнинг онгимиз «эмар», «ништар» тушунчаларининг одатдан ташқари қўшилишини тутиб, «эмар» белгиси лозим бўлган нарсани қидира бошлайди ва уни топади, бу «жонзот»дир. Яширин ўхшатиш бизнинг онгимизда очиқ ўхшатишга айланади.

Метафора нутқнинг ифодалилигига жуда катта таъсир этади. Метафора қанчалик янги бўлса, у шунчалик ифодали бўлади. Аммо бунда ҳам меъёр бош мезон ҳисобланади. Ниҳоятда мураккаб метафорани ўқувчи тушунмаслиги мумкин. Бу муаллиф фикри ўқувчига етиб бормади, деган гап.

Синекдоха ҳам нутқнинг ифодалилигини таъминлайди:

Биз ҳам йўлда... Қуёш тупроқ васлидан
Қизийди орқада, олдимизда йўл.
Гўзал бўлиб кетмиш тупроқ аслидан
Уруғ сочиб ўтгач меҳнат номли қўл.

(Зулфия)

Парчанинг кейинги икки мисрасида инсон меҳнати улуғланган. Ерни аслидан гўзал қилиб юборган қўл орқали меҳнаткаш инсон англашилади, яъни қисм орқали бутунни ифодалаш билан гўзал ифодалилик яратилган.

Метонимия нарсаларнинг замон ва маконда ўзаро боғланишларига асосланади.

Фақат чувт дўпписи остидан тошган
Кумуш ҳалқалардан оқиб тушар тер.

(Зулфия)

«Кумуш ҳалқалар»нинг чувт дўпписи остидан тошиб туриши уларнинг қўнғироқ соч ўрнида ишлатилганлигини англашга имкон беради. «Кумуш ҳалқалар» устидан фикр юритган ўқувчининг хаёлига бирдан оқарган жингалак соч, улардан оқиб тушаётган қайноқ тер ке-

лади ва мисраларда шоир кўзда тутган фикрни осонликча англаб олади.

Бошқа ифодалилик воситалари шу юқоридагиларга ўхшайди.

Ўқитувчи нутқининг бойлиги

Ўқитувчи нутқининг бойлиги (ранг-баранглиги) дейилганда унда ишлатилган тил воситаларининг кўплиги, кам такрорланганлиги, тингловчига кўрсатган таъсири тушунилади. Нутқининг бойлигини аниқлаш анча мушкул бўлиб, икки нутқни бир-бири билан солиштирганда, қиёслаганда, улардаги тил воситаларининг сўзловчи кўзда тутган ахборотни юзага чиқаришда бажарган вазифаси устида мулоҳаза қилганда намоён бўлади.

Олайлик, ўрта маълумотли бригадирнинг нутқидан маълумотли ўқитувчининг нутқи, албатта бойдир. Бунга биз ўз таассуротларимиз асосида ишонч ҳосил қиламиз. *Тил қурилиш хусусиятлари билан бизда таассурот уйғотган нутқ бой, шундай таассуроти кам бўлган нутқ қашшоқдир.*

Кўпгина кишиларнинг оғзаки нутқида (баъзан ёзма нутқида ҳам) сўзлар кўп марталаб такрорланади, нутқда фикрни ёрқинлаштириш учун зарур бўлган тил воситалари ишлатилмайди. Бундай нутқни эшитиш кишига малол келади. Нутқ сўзловчи ўз олдига қўйган мақсадни тингловчига тўла етказа олмайди. Албатта, бундай нутқ сўзловчининг тилни яхши эгалламаганлигини, ўз нутқи учун қунт билан меҳнат қилмаганлигини кўрсатади.

Она тили ва бошланғич синф ўқитувчилари она тилининг жонкуяр ҳаваскори, тарғиботчиси, ҳимоячисидир. У ўз ўқувчиларига она тилининг беқиёс бойлигини босиқлик, донолик, иштиёқ билан сингдириб бориши, она тили сўзларидан баҳра олиш ҳиссиётини уйғотиши лозим. Ўқитувчи мавзу ва материалга боғлиқ ҳолда ўз нутқида она тили сўз бойлигидан ўринли ва кенг фойдаланади. Тўғри, дарсларда бир қолипдаги жумлалар, иборалардан ҳам фойдаланиб турилади. «Мустақил жумҳурият», «ўзбек тили—давлат тили», «бугунги мавзуимизнинг мазмуни шундан иборатки» каби иборалар ўқитувчи нутқида тез-тез такрорланиб туриши табиий.

Хуллас, ўқитувчининг нутқи ўрганиладиган мавзуга боғлиқ ҳолда бой ва ранг-баранг бўлиши лозим.

Ўзбек тилшунослигида ёзувчи ёки давлат, жамоат арбобларининг ўз нутқий фаолиятида қанча сўздан фойдаланганлиги деярли белгилаб чиқилмаган. Бу ишга эндигина қўл уриляпти.

Жаҳон адабиётига катта ҳисса қўшган кўпгина олимларнинг сўз бойлиги услубий жиҳатдан ўрганилиб чиқилган. Масалан, рус шоири А. Пушкин ўз асарларида 21197 сўздан, Шекспир 20000 сўздан, Сервантес 18000 сўздан, А. Тўқай 14000 сўздан, Абай эса 6000 сўздан фойдаланган. Навоийшунос ёш олим Б. Бафоевнинг маълумотига кўра, улуғ бобомиз Алишер Навоий сўз ишлатиш борасида ҳам тенги йўқ шахс бўлган. Унинг асарларида тахминан 1378667 сўз ишлатилган. Бу тадқиқотчининг хабар беришича, биргина «Ғаройиб-ус-сиғар»нинг ўзида 7669 сўз, «Фарҳод ва Ширин»да 5431 сўз турли маъноларда қўлланилгандир. Ўзбек адабиётининг йирик намояндаси Ойбекнинг сўз хазинаси 25 минг бирликдан иборат бўлган. А. Қаҳҳор 22 минг сўздан фойдаланган. Афсуски, ўзбек адибларининг муаллифлик луғатлари бўлмаганлигидан, кўпгина йирик шоир ва носирларимизнинг сўз бойликлари тўғрисида маълумот бериш имкониятига эга эмасмиз.

Умуман олганда, ҳозирги замоннинг олий маълумотли етук кишиси ўз нутқий фаолиятида 10—12 минг тил бирлигидан фойдаланиши мумкин.

Нутқнинг бойлигини белгилашда фразеологик бирикмаларнинг алоҳида ўрни бор. Ўзбек тилшунослигида бу борада ҳам айтарли кўп иш қилинмаган. Биз профессор И. Қўчқортоевнинг А. Қаҳҳор фразеологизмларига бағишланган асарларинигина биламиз, холос. Ўзбек тили ибораларга энг бой тиллардан биридир. Уларнинг бир қисми олимларимиз томонидан тўпланган¹.

Ўқитувчи нутқининг ўринлилиги

Ўринлилик нутқнинг фазилатлари ичида энг муҳимларидан биридир. Чунки нутқнинг бошқа фазилатлари парча учун, нутқ сўзланиб турган шароит учун ўринли бўлсагина, ўзини кўрсата олади. Акс ҳолда тўғрилиқ ҳам, ифодалилиқ ҳам англашилмайди.

Ўринлилик нутқнинг маълум бир воқеа-ҳодисага, алоқанинг мақсади ва шароитига мослаб тузилишидир.

¹ Ш. Раҳматуллаев, Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент, 1978.

Ўринли нутқ берилаётган маълумотга, тингловчиларнинг нутқ сўзланаётган пайтдаги руҳий ҳолатига мос бўлади. Масалан, никоҳ тўйи кечасида айтилган нутқ билан иш юзасидан ўтказилган мажлисда сўзланган нутқ ўз сўз таркиби, қурилиши, услуби, оҳанги билан бир-биридан кескин ажралиб туради.

Ўринлиликка эришишнинг асосида тилнинг сўз бойлигини эгаллаш, ҳар бир сўзнинг маъно қирраларини чуқур англаш ётади. Сўзловчи айрим сўз, сўз бирикмалари ёки ибораларнинг лексик маъноларини яхши англамасдан нутққа киритганда, мазкур тил воситалари муаллиф кўзлаган маънони англазмаганлиги учун, мақсад тўлиқ юзага чиқмайди, мантиксизлик пайдо бўлади: «Ўзбек адабий тили ўз ичига адабий тилдан ташқари, бир қанча шевалар ва диалектларни ҳам олади» (Н. Аҳмедов). Бунда муаллиф «ўзбек адабий тили» ва «адабий тил» бирикмаларидан бирини ўринсиз ишлатган, улар англаган маънога эътибор бермаган. Матнда «Ўзбек адабий тили» ифодасига юкланган вазифа унинг маъно режасида йўқ. У матнда «Ўзбек тили», «ўзбек миллий тили» ифодалари ўрнида ишлатилган. Ўринсизлик юз берган.

Келар мангу нозлиб гўзал,
Бор дунёни эритиб баҳор...
Эримайди негадир баъзи
Қобоқларда музлаб қолган қор.

(Баҳодир Исломов)

Баҳор келиб-кетиб туради, аммо мангуликка келмайди. Ҳатто, умр баҳори ҳам! Муаллиф мисрада бўфинларни тенглаштириш — оҳангни таъминлаш мақсадида «мангу» эпитетини киритишга мажбур бўлган: шеър лаби учган пиёладек бўлиб қолган. Демак, «мангу» сўзи парча учун ўринсиз.

«Ассалому алайку-ум!»—дея яроғи чиқиб кетган эски портфелини тиззалари орасига қисиб, тоғаси билан қўшқўллаб кўришди: «Яхшимисиз, тоғажон» (Н. Аминов). «Яроғ» сўзи ўзбек адабий тилида тиг, қурол маъносида ишлатилади, шу маънода халқимиз онгига сингиб кетган. Агар «ярайдиган ери қолмаган» деган маъно кўзда тутилган бўлса, унга -лик ясовчисини қўшиб, янги сўз ясаш лозим эди: яроқлиги қолмаган (яроқлиги чиқиб кетган) каби. Бу парча учун халқ тилида бўл-

ган «шалоғи чиқиб кетган» ёки «яғри чиқиб кетган» ифодаларини қўллаш ўринли бўлар эди.

Нутқнинг ўринлилиги асосида гапни маълум мақсадга кўра қуриш ғояси ётади. Ўринлилик гапда кўзда тутилган мақсаднинг юзага чиқишини таъминлаш учун тил воситаларининг танланишидир. Уни амалга ошириш сўзловчидан тил воситаларини, тил қурилишини, тил услубларини билишни талаб этади. Чунки нутқнинг ўринлилиги тилнинг ҳар хил сатҳларини қамрайди ҳамда сўзлар, сўз бирикмалари, грамматик категориялар ва шакллар, синтактик қурилмаларнинг бутун бир тизимини қўллаш орқали шаклланади.

Мутедир совиган кулранг бетонлар
Қуёшнинг сочилган оқчаларига.
Наҳотки жо бўлса ёзги суронлар
Хотирнинг қировли токчаларига?!

(Абдулла Шер)

Бу тўртликда бирорта сўз ёки бирикманинг ўринсизлиги сезилмайди. Матнга киритилган ҳар бир тил бирлиги, синтактик қурилма умумий мақсаднинг юзага чиқишига ўз ҳиссасини қўшмоқдаки, натижада гўзал ва хаяжонли нутқ пайдо бўлган.

Ўринлилик кўп томонли хусусиятдир, яъни гап учун сўз, сўз бирикмасининг ўринлилиги, матн учун айрим гапларнинг ўринлилиги, матннинг нутқ сўзланиб турган вазият учун ўринлилиги, нутқнинг аудитория учун ўринлилиги (тингловчиларнинг ёши, билими, онги, ижтимоий ҳолатига мослиги) каби. Шуларга боғланган ҳолда, одатда, ўринлиликнинг қуйидаги жиҳатлари фарқланади: услуб ўринлилиги, тил бирликларининг парча учун ўринлилиги, вазият ўринлилиги, шахсий-руҳий ўринлилик.

Маълумки, адабий тил сўзлашув, расмий, илмий, публицистик, бадий услубларга эгадир. Уларнинг ҳар бирининг ўз хусусиятлари бор. Тил материалларини танлаш қонун-қоидалари мавжуд. Сўз, сўз бирикмалари, синтактик қурилма ва бутун нутқ тузилиши системасининг ўринлигини тил услуби белгилайди ҳамда бошқаради. У ёки бу сўзнинг, бирикманинг, синтактик қурилманинг лозим ёки лозим эмаслигини ҳар бир услубнинг ўзи ҳал қилади.

Ўзбек бадий адабиётида ўринсиз нутқнинг энг яхши намунаси А. Қаҳдорнинг «Нутқ» фельетонидир.

Турмуш қурганларига бир йил тўлиши муносабати билан хотин стол безатиб, эр билан бирга нишонламоқчи бўлади. Эридан: «Бир нима демайсизми?» — деб сўрайди. Эр — «кенг эшитувчилар оммасига мўлжалланган» нотиқ. У оиласи, хотини шаънига икки оғизгина ширин сўз айтиш ўрнида ижтимоий турмушнинг бирон соҳасига бағишланган лекция учун хос бўлган, сийқаси чиққан сўз бирикмалари, синтактик ифодалар билан тўлиб-тошган чучмал нутқ сўзлайди. Бу хотинининг энсасини қотиради. У икки марта эснаб олади. Нутқ ўзининг сўз таркиби, сўз бирикмалари, синтактик қурилмалари, услуби билан оилавий интим суҳбат учун ўринсиздир. Уни тинглаш жараёнида кишида нотиққа нисбатан заҳарханда кулги уйғонади. Нутқдаги «чиришлар», «бузилишлар», «кўкаришлар», «яшасинчилик кайфияти», «жинояткорона совуқ қараш», «зўр синовлар шароитида», «ташкилий хўжалик жиҳатидан», «ички имкониятлардан фойдаланиш масаласи» каби сўз шакллари ва синтактик қурилмалар оилавий суҳбат учун бегонадир.

Ҳар бир тил бирлиги нутққа луғавий ёки грамматик маъноси орқали бирикади. Нутққа киритилган сўз ўз маъносига кўра шу гап учун мос бўлсагина, у матн маъносининг юзага чиқувида ҳисса қўша олади. Акс ҳолда, уни вайрон қилади. Чунки матн сўзларнинг тасодифий йиғиндиси эмас. У ўз мазмуни ва шу мазмунни пайдо қилувчи ифода воситаларига, услуб оҳангдорлигига эга бўлган нутқий системадир. Тилда бир қанча сўзлар борки, уларнинг қайси нутқ услубига хослигини белгилаб бўлмайди. Ана шундай сўзлар маълум фикр олишув шароитида матндаги бошқа сўзлар билан бирга аниқ бир услубнинг юзага чиқиши учун хизмат қилади, матн учун зарур ҳисобланади.

Маълумки, феъл нутқ учун ниҳоятда зарур сўз туркуми ҳисобланади. Ҳар бир тусланган феъл ёлғиз ҳолда ҳам фикр ифодалайди. Бу жиҳатдан унга тенг келадиган бирорта сўз туркуми йўқ. Феъл аралашмаса, нутқимиз мазмун жиҳатидан теран, шакл жиҳатидан жозибадор бўлмайди, деб ҳисобланади. Албатта, бу — тўғри фикр. Аммо мувозанатни, мувофиқликни яхши англаб иш кўрилса, феълсиз ҳам тасвирийликка эришиш мумкин экан. Масалан, Э. Воҳидовнинг «Инсон» қасидасидан тўрт банд:

Собиту сайёрада
 Инсон ўзинг, инсон ўзинг.
 Мулки олам ичра бир
 Ҳоқон ўзинг, султон ўзинг.
 Собит ўз маъворсида,
 Сайёр фазо дунёсида,
 Коинот саҳросида
 Қарвон ўзинг, сарбон ўзинг.
 Шамс-дил тафтингдадур,
 Сайёралар кафтингдадур,
 Кенг жаҳон забтингдадур,
 Боғбон ўзинг, посбон ўзинг.
 Бу ёруғ дунё надур?
 Кошонадур, вайронадур,
 Сенга меҳмонхонадур,
 Меҳмон ўзинг, мезбон ўзинг.

Шеърда жами 50 та сўз бор. Улардан 32 таси от, 14 таси олмош, 2 таси сифат, 1 таси сон, 1 таси кўмакчи. «Ўзинг» олмоши 10 марта такроран ишлатилган. Бу парчада бирорта ҳам феъл йўқлиги кишини ҳайратлантиради. Шунга қарамасдан, уни ифодасиз деб бўлмайди, ўз мазмуни, шакли билан кишига завқ бағишлайди. Бунга Э. Воҳидов қандай эришди экан? У отлар ҳам феъл каби ифодали эканлигини қандай англатади экан? Бизнингча, отларнинг шахс кўрсатмаслиги — тусловчи қўшимчалар олмаслиги шеърда оҳангдорликни таъминлашда шоирга кўмаклашган. Парчага киритилган ҳар бир сўзнинг вазифасини чуқур англаш энг муҳим бўлиб, яхши матн яратишнинг кафилидир. Қасидада гаплар таркибига киритилган сўзлар (асосан отлар) нинг ички томони инсонни мадҳ этувчи гўзал мазмун ҳосил қилган бўлса, ташқи товуш томони муסיқийликни таъминлаган. Шоир қасидада шундай бир матн тузганки, у феъл туркумидаги сўзларни кам талаб қилган. 358 сўзли (такрорланган сўзлар ҳам шу ҳисобда) бутун бошли қасидада ҳаммаси бўлиб 11 та тусланган феъл учрайди, холос.

Мулоқот пайтида суҳбатдошларнинг шахсий руҳий ҳолатлари муҳим аҳамият касб этади. Чунки сўзловчининг нутқи унинг нутқ сўзланиб турган пайтдаги руҳий ҳолатига кўра турлича лексик таркибда ва оҳангда бўлиши мумкин. Бундай нутқ тингловчига ҳам турлича таъсир кўрсатади. Энг ўринсиз нутқ — қўпол нутқдир.

Қўпол нутқ тингловчи кайфиятини вайрон қилади, руҳига салбий таъсир этади.

Ўқитувчининг ўқувчи билан қўпол муомаласи ўқув материаллини ёмон ўзлаштиришга сабаб бўлишдан ташқари, ўқувчиларни ўзидан бездиради ҳам. Қўпол сўзли ўқитувчини ўқувчилар юракдан севмайдилар, ўзларига яқин билмайдилар. Ўқувчилар севмаган устознинг ишдаги ютуғи қандай бўлиши ҳаммага маълум. Шунинг учун биз нутқимиз тингловчига қандай таъсир этиши ҳақида, қўполлиги билан уни жароҳатламаяптими, қобиллятини ерга урмаяптими, деб ўйлашимиз зарур.

Нутқнинг ўринлилиги ижтимоий жиҳатдан жуда муҳим, чунки у бизнинг нутқий хулқимизни бошқаради.

Норма ва мақсадга мувофиқлик

Норма кишилар нутқий хулқининг бошқарувчиси, йўналтирувчиси (регулятор)дир. Бундай бошқариш жуда зарур. Аммо яхши нутқ учун бу бошқарувнинг ўзи етарли эмас. Чунки норма нутқнинг тузилишини бошқаради. Муомала учун зарур бўлган нутқнинг борлиққа, жамиятга, онгга, кишилар хулқига бўлган муносабатларига норма алоқадор эмас, уларни ўз ичига олмайди. Нутқ бутунлай тўғри, нормани бузмаган, аммо тушунилиши қийин бўлиши мумкин. У тузилиши жиҳатидан тўғри, аммо мантиқан ноаниқ, қарама-қарши бўлиши мумкин. Нутқ тўғри, бироқ нутқ сўзланаётган шароитга мос бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам атоқли ўзбек шоир ва ёзувчилари ўз асарларини қайта-қайта ишлаганлар. Улар тўғри сўзлашнинг ўзи ҳали яхши сўзлаш эмаслигини аъло даражада билганлар. Бу борада А. Қодирий, Ойбек, А. Қаҳҳор, С. Аҳмад, Л. Ориповларнинг ўз асарлари тили устида ишлашларини алоҳида кўрсатиб ўтиш жоиздир. Ёзувчи С. Аҳмаднинг гувоҳлик беришича, А. Қаҳҳор «баъзи ҳикоялари матнини 27 марта қайта ишлаган. Кибриё Қаҳҳорова А. Қаҳҳор ҳақидаги хотираларидан бирида ёзувчи ҳар куни 4—5 соат ишлаб, бир ярим саҳифа ёзганлигини, шу матнни 5—6 марта ишлаганлигини. ҳап ишловдан сўнг бутун матнни кўчириб чиққанлигини ҳикоя қилади».

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсин шундай ёзади: «Адиб ўзини таҳрир қилиши, асарларида ҳайкалтарошдек, ғадир-будур мармарни ишлаб, жонли инсон яратди».

ши керак... Ф. Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар» романи қўлёмасини кўриб, оғзим очилиб қолди, шу даражада кўп таҳрир қилинганки, кўчирувчи машиначиларга жуда қийин бўлган бўлса керак. Абдулла Қодирий, Ойбек қўлда ёзган. Бир сидра осон ёзилган яхши асар йўқ, ҳар қандай зако ва етуклик ҳам таҳриру тер тўкишни тақозо этади».

Ҳассос шоир А. Орипов бир нутқида шеърни ишлаш машаққатлари ҳақида сўзлаб: «Тўғриси айтсам, мен учун дунёдаги энг машаққатли ва энг завқли меҳнат шеър устида машқ қилишдир. Баъзи шеърларимни бир йиллаб ташлаб қўйиб ишлаганман. Эҳтимол, шу сабабдир, ёзганларим кўпинча хотирамда ҳам ўрнашиб қолади»,— деган эди.

Кўринадики, ёзувчилар сўз ва сўз бирикмаларининг бирини бошқаси билан алмаштирганда нормага мослигини эмас, мақсадга қай даражада мувофиқ келишини кўзда тутадилар.

Инсоннинг нутқ фаолиятида нормадан бошқа йўналтирувчилар ҳам мавжуд. Нутқ муаллифи ўз олдига қўйган мақсадни энг аниқ, энг тўғри, энг яхши, энг таъсирли, энг тушунарли қилиб ифодалайдиган сўзларни, сўз бирикмаларини, гапларни, оҳангларни топишга, танлашга интилади. Бу воситаларни яхлит қилиб «мақсадга мувофиқлик» деб белгилаш мумкин. Сўзловчининг у ёки бу сўзнинг, у ёки бу оҳангнинг, у ёки бу синтактик қурилманинг матннинг маълум бир бутунликдаги бўлагида ёки бутун матнда мақсадга мувофиқлигини сезиши катта куч бўлиб, мустаҳкам, намунали нутқ яратади. Норма ва мақсадга мувофиқликнинг биргаликда ҳаракати нутқ маданиятини таъминлайди.

Нутқ одоби

Нутқ одоби инсоннинг умумий ахлоқини белгиловчи асосий мезондир. Урта Осиёда ахлоқий тарбия ўз анъаналарига эгадир. Ахлоқ ҳақидаги ибратли фикрлар қадимги туркий ёдномаларда, буюк алломаларнинг асарларида ва бошқа ёзма ёдгорликларда бизгача етиб келган.

Ахлоқ фан сифатида ўрта асрларда юзага келди. Бу фаннинг ўз олимлари пайдо бўлди, назарияси яратилди. Ибн Мускавейх, Фаробий, Ибн Сино, Насриддин Тусий, Жалолиддин Давоний, Сабзаворий, Ғиёсиддин Мансур кабилар ахлоқ фанининг мавзуи, назифалари, мақсадининг назарий ва амалий жиҳатларини асослаб

беришга ҳисса қўшдилар. Афсуски, кўп йиллар давомида бу меросни ўрганиш, оммалаштиришга имкон бўлмади, жуда кўп йирик олимларимиз ҳамон халқ учун номаълум бўлиб келмоқда. Аслида эса деярли ҳамма даврларда бу фан тараққий этиб борди, янги-янги асарлар пайдо бўлди; ахлоқ ва таълим-тарбия соҳасида илмий тадқиқот олиб борган жуда кўп олимлар етишиб чиқди. Қатор мутахассисларнинг асарлари асоссиз равишда ўрганилмай келинди. Ибн Арабийнинг (XIII аср) «Таҳзибул ахлоқ» (Хулқий тарбия ҳақида) ва «Китобул ахлоқ» («Ахлоқ китоби»), Абу Бакр Қаландарнинг (XIII аср) «Қаландарнома», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг (XV аср) «Ахлоқи Муҳсиний», Пошшоҳўжа Абдуваҳобхўжанинг (XVI аср) «Гулзор» ва «Мифтоҳул адл» («Адолат калиди»), Абдурахмон ибн Абдукаримнинг (XVII аср) «Муфтоҳул ахлоқ», Ҳаким Қоонийнинг (XVIII аср) «Паришон» ва «Гулистон», Абу Тоҳир Хўжанинг (XIX аср) «Ахлоқи Музаффарий» ва «Ахлоқи Муҳаммадий», Абдурахмон Шарафнинг (XIX аср) «Илми ахлоқ», Салоҳиддиннинг (XIX аср) «Маҳосини ахлоқ» (Ахлоқ фазилатлари), Абдурахмон Сайёҳнинг (XIX—XX аср) «Меъёри ахлоқ», («Ахлоқ меъёри») китоблари ана шундай асарлардандир. Маълум бўладики, Урта Осиё, халқлари, жумладан ўзбек халқи ҳам бой ахлоқий меросга эгадир. Маълум сабабларга кўра, ўзбек халқи авлод-аждодларига ахлоқий тарбия бериб келган бу бой меросдан баҳраманд бўла олмади.

Кишининг одоби, энг аввало, унинг нутқида кўринади. Нутқ одоби нима? Нутқ одоби деганда айтилиши зарур бўлган хабарларни, тингловчини ҳурмат қилган ҳолда, унинг кўнглига мос, адабий нормадаги ифодалар билан етказиш тушунилади. Ҳар қандай хунук хабарни ҳам тингловчига беозор етказиш мумкин. Бунинг учун сўзловчи тилни, адабий тил нормаларини мукамал билиши лозим. Мулойим, ёқимли, одобли сўзлаш ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Унга ёшликдан онгли машқлар қилиш, тилнинг луғат бойлигини эгаллаш, бу борада нутқи ибратли кишиларга тақлид қилиш, улардан ўрганиш орқали эришилади. Уқувчи учун энг яхши намуна ўқитувчи нутқидир. Бунинг ўқитувчи ҳар доим ўзида ҳис этиб туриши, ўз нутқида ҳеч вақт одоб-ахлоқ, нутқ маданияти нормаларидан чиқмаслиги лозим.

Нутқий муомала саломлашишдан бошланади. Саломлашишдаги хушмуомалалик ундан кейинги яхши

суҳбатга дебоча бўлади, тингловчида яхши кайфият пайдо қилади. Агар саломлашиш қуруқ, илтифотсиз бўлса, кейинги суҳбатга салбий таъсир этиши мумкин. Кўп асрлик одатий анъаналаримизга кўра, «Ассалому алайкум»нинг жавоби «Ваалайкум ассалом»дан иборат. Кейинги даврларда ёшлар орасида салом ҳам, алик ҳам тўмтоқлашиб кетди, яъни салом бериш учун ҳам, унинг жавоби учун ҳам биргина «Салом» ишлатиладиган бўлди. Бу тарихий анъаналаримиздан четлашишдир.

Халқ тилида саломлашиш учун ҳам, хайрлашиш учун ҳам алоҳида воситалар мавжуд. Ўқитувчи уларни ўз ўрнида ишлатишда ҳамма вақт ўз шогирдлари учун ўрнақдир.

Маданиятли киши ўз айбини бўйнига ола билиши, айби учун кечирим сўрашни ҳам билиши лозим. Ўз айби учун кечирим сўраш ўз гурурини ерга уриш эмас, балки одоблилик, хушмуомалалик аломатидир. «Кечирасиз, мендан ўтибди», ёки «афв этинг, бундан сўнг такрорламасликка ҳаракат қиламан» дейиш билан киши ўзининг одоблилигини намойиш этади, холос.

Етук кишига хос фазилатлардан яна бири хайрлашув одобидир. Тилимизда хайрлашганда ишлатиладиган «хайр соғ бўлинг», «хайр, кўришгунча», «хайр, омонликда кўришайлик» каби таъсирчан иборалар мавжуд. Ўқитувчи синфдан чиқаётганда «хайр, соғ бўлинглар», «хайр, яхши қолинглар» ибораларини ишлатса, ўринли бўлади.

Болага яхшилик қилган, айтилган юмушни, илтимосни бажарган кишиларга миннатдорчилик билдириш одобини ҳам ўргатиб бориш лозим. Тилимизда рағбатлантиришни, миннатдорчиликни ифодалайдиган чиройли ифодалар бор. Уларни кундалик муомалага киритиш, ўз ўрнида ишлатиш киши хулқини нақадар безайди. Ўқитувчи топшириқни яхши ўтаган ўқувчиларни «офарин», «баракалла», «раҳмат», «отангизга раҳмат», «миннатдорман» каби сўзлар билан рағбатлантириши мумкин.

Ўқитувчининг нутқи ҳамма вақт ўзбек адабий тили нормаларига содиқ қолади, адабий тилнинг гўзал ва таъсирчанлигини ўзида сақлайди. Адабий тил маълум қўшимчалар, грамматик категорияларнинг қўлланишидаги бир хиллиги, барқарорлиги билан умумўзбек характерида бўлади ва шевалардан устун туради. Унинг устунлигини бир томондан адабий нормалар белгилайди.

ОВОЗДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА НУТҚ ТЕХНИКАСИ

Ўқитувчилик касби бевосита ўқитувчининг овоз хусусиятлари билан боғлиқ. Ёқимли ва жарангдор овозга эга бўлган ўқитувчи ўз ўқувчиларини овозининг ширадорлиги билан ҳам асир этади. Бундай муваффақиятга эришиш учун ўқитувчи ўз овозининг кучини, ширадорлигини, ёқимлилигини билиши зарур. Лозим бўлганда ундан фойдалана билиш малакасига эга бўлиши керак. Ўз овозида камчилик сезган ўқитувчи уни йўқотишга ҳаракат қилади. Бунинг учун овоздан фойдаланиш ва уни яхшилаш техникаси устида ҳамма вақт узлуксиз машқ қилиб бориши лозим бўлади. Чунки бир-икки машқ билан овозни яхшилаб бўлмайди.

Ўқитувчининг овозида қуйидаги хусусиятлар бўлмоғи лозим:

— жарангдорлик (товушнинг тозаллиги ва тембрнинг ёрқинлиги);

— кенг диапазонлик (овознинг энг пастликдан энг юқоригача бўлган даражаси);

— ҳаводорлик (эркин сўзлаганда яхши эшитилувчанликка эга бўлиши);

— ихчамлик, ҳаракатчанлик;

— чидамлилик (узоқ ишлаш қобилиятига эга бўлиш);

— мослашувчанлик (динамика, тембр, мелодиканинг эшитилиш шароитига мослаша олиши);

— қарши шовқинларга нисбатан барқарорлик (ҳалақит берувчи шовқинга қарши тембр ва тесситуранинг ўзгариб туриши);

— суггестивлик (овознинг ҳаяжон ифодалаш ва бу орқали, қандай сўз айтилаётганидан қатъи назар, тингловчининг хулқига таъсир қилиш хусусияти).

Нутқ техникаси дейилганда нутқни тингловчи ёки ўқувчига етказишда қўлланиладиган воситалар тушунилади. Нутқ икки хил кўринишда бўлганидан унинг техникасини ҳам икки хил кўрсатиш мумкин: 1. Оғзаки нутқ техникаси. 2. Ёзма нутқ техникаси.

Оғзаки нутқ техникаси товуш, бўғин, сўзларни, унинг шаклларини талаффуз этишни яхшилаш борасида нутқ органларини фаоллаштирувчи машқларни амаллатади. Бунга нафасдан фойдаланиш, товуш тембрларини яхшилаш, дикцияга эътибор бериш, товушларнинг паст-баланд товланиб туриши, унли ва ундошларни талаффуз этиш, оҳанг кабилар киради.

Ўзбек адабий тили оғзаки нутқ техникасининг ривожига ўзбек маданиятининг атоқли намояндалари — шоирлар, ёзувчилар, санъаткорлар, актёрлар катта ҳисса қўшдилар. Бу борада Ҳ. Олимжон, Ғ. Ғулом, Ҳ. Ғулом, актёрлардан А. Ҳидоятлов, Ш. Бурҳонов, О. Хўжаев, С. Эшонтўраева, Р. Ҳамроев, Ҳ. Умаров; суҳандонлардан У. Бурҳон, Т. Юнусхўжаева, Қ. Махсумов, Н. Қамбарова, У. Жобиров, сўз устаси М. Ҳамидовларнинг хизматини кўрсатиб ўтиш жоиздир. Улар ўзларининг ширали овозлари билан тингловчиларни мафтун қилиб келганлар.

Ҳозирги шеър ўқиш техникасида икки хил йўналиш мавжуд. Бу шеърхонликда яққол сезилиб туради. Биринчиси анъанавий шеър ўқиш бўлиб, унда асосан шеър туроқларга, сўз бирикмаларига бўлиб ўқилади. Бу усулни кекса шоирларнинг шеър ўқиганида эшитамиз. Иккинчи хил шеър ўқишни эса шоир А. Орипов ва Ҳ. Худойбердиевалар бошлаб берди. Бу усулда, асосан, мисрадаги ҳар бир сўзга алоҳида урғу берилади, сўзлар бир-биридан кичик пауза билан ажратиб ўқилади.

ИЛТИМОС

Сенга / балки аён, / балки / ноаён,

Бир ҳаёт / ҳадисин / айлайин баён.

Майли, / сувлар кечгин, / майли, / ўтда ён,

Ҳаргиз / илтимосга / кунинг / қолмасин.

Саргардон / йўлларда / қолсанг ҳамки / оч,

Сабру / қаноатни / қилгин / бошга тож.

Нотанти / йўлдошга / бўлма / ҳеч муҳтож,

Ҳаргиз / илтимосга / кунинг / қолмасин.

Таънадир / дунёда / ёмондан-ёмон,

Нон бериб / рангингни / этгайлар / сомон.

Ақлинг / бутун бўлса, / тўрт мучанг / омон,

Ҳаргиз / илтимосга / кунинг / қолмасин.

Бўри эмас дейсан / одам-одамга,

Кўзинг / каттароқ оч, боққил / оламга,

Биров отамга дер, / биров / онамга,

Ҳаргиз / илтимосга / кунинг / қолмасин.

Саховат аҳлига / гарчи / юз бурдум,

Гоҳи дам ҳайратда / лол қотиб / турдим.

Норнинг / ит олдида / чўкканин / кўрдим,

Ҳаргиз / илтимосга / кунинг / қолмасин.

Оҳ, дўстим, / демагил / қайдан бу туйғу,
Шеър / сен учун ҳам / бўлолмас кўзгу.
Менинг бир жайдари / фалсафамдир / шу:
Ҳаргиз / илтимосга / кунинг / қолмасин.

(А. Орипов)

Ешлар орасида кейинги йўналишга, усулга эргашиш кучли. Бундай янгича шеър ўқиш усуллари мутахассислар томонидан ҳали баҳо ва ном берилган эмас.

Ёзма нутқ техникаси ўз моҳиятига кўра икки турга бўлинади:

1. Ҳар қандай ёзма нутқ учун зарур бўлган техник хусусиятлар.

2. Иш қоғозларига хос бўлган техник хусусиятлар.

Ёзма нутқ ҳам худди орзаки нутқ каби тингловчи (ўқувчи) учун яратилади. Унинг қулайлигидан, ўқувчига тез ва бутун моҳияти билан етиб боришидан ёзувчи ҳам, ўқувчи ҳам манфаатдор. Шунинг назарда тутилганда ёзма нутқ техникаси қуйидагиларни ўз ичига олиши мумкин:

а) ҳар қандай ёзма нутқ хат бошидан, бош ҳарф билан бошланиши керак, ҳар бир гап мазмунан нисбатан тугалланган бўлиши, ёрқин фикр аниқлиги керак; гап тугалланган сўнг мазмунга кўра тегишли тиниш белгиси қўйилган бўлиши шарт;

б) маълум бир фикр баён этилгандан сўнг, нутқнинг таркибий қисми бўлган бошқа фикр хат бошидан бошланиши зарур. Хат бошилар (абзацлар) бир-бири билан мантиқий боғланган бўлиши лозим;

в) диалоглардан ташкил топган ёзма нутқда ҳар бир шахснинг гапи тире орқали ёзилади;

г) кўчирма гаплар, кўчирмалар, ўз маъносида ишлатилмаган сўзлар, бирикмалар қўштирноқ ичига олинади;

д) нутқ учун иккинчи даражали ҳисобланган, ундаги гапларнинг таркибий қисми ҳисобланмайдиган нарсалар тире ёки қавс билан ажратилади;

е) от кесим (боғламасиз бўлганда), изоҳловчи, ундалма, ажратилган бўлақлар тегишли тиниш белгилар билан ажратилади;

ж) нутқнинг хат бошидан йирик қисмлари бобларга бўлиб кўрсатилади.

Иш қоғозлари ҳам ёзма нутқ ҳисобланади. Уларнинг ёзилиши ҳам нутққа хос умумий талаблардан чет-

га чиқмайди. Иш қоғозлари ҳам ўқувчига мўлжаллаб ёзилади. Иш қоғозлари мазмун ва шакл жиҳатидан турли-тумандир. Масалан, ариза, маълумотнома, тилхат, қарор, буйруқ (фармон), аннотация, тақриз, ишонч қоғози, тавсифнома, тавсиянома, ҳисобот, раҳматнома, муносабатнома, телеграмма, акт, саломхат ва ҳ. к.

Иш қоғозларининг катта қисми ўзининг қатъий техник шаклига эга. Бундай қатъий шакл уларни тайёрлашни енгиллаштиришдан ташқари, ўқувчи учун ўзида баён этилган фикрни тезроқ ва ёрқинроқ англашга ҳам ёрдам беради. Ҳамма техник қондаларга амал қилиб ёзилган иш қоғозлари ўз ташқи кўриниши билан чиройли, мазмунан равшан бўлади ва ўқувчида қандайдир даражада завқ уйғотади.

Ҳар бир иш қоғози луғавий таркиби билан бошқасидан ва ўзга нутқ кўринишларидан ажралиб туради. Масалан, маълумотнома учун хос бўлган сўзлар, тавсифномага ёки қарорга мувофиқ бўлмайди. Иш қоғозларида гаплар кам сўзли, ҳар бир сўз эса аниқ мақсадни кўзлаган бўлади. Иш қоғозларида бадний адабиётга хос қочиримлар, ўхшатишлар, сўз ўйинлари деярли ишлатилмайди.

Ҳар бир иш қоғозининг бошқасидан ажратиб турадиган ўз шакли (ташқи кўриниши) бўлади. Масалан, маълумотномада чап томонидан штампга жой қолдирилади; сарлавҳа сифатида биринчи бўлиб, маълумотнома сўзи ёзилади. Аризада аввал ариза бериладиган ташкилот, раҳбарнинг номи, сўнг сатрнинг ярмидан аризачининг манзилгоҳи, ташкилоти, фамилияси ёзилиб, «Ариза» сўзи ўртадан бош ҳарф билан бошланади ва ҳоказо.

Ёзма нутқнинг баъзи намуналари ҳақида кейинги бобда сўз юритилади.

ОВОЗ, НУТҚ ВА ЭШИТИШНИНГ УЗАРО МУНОСАБАТИ

Нутқ аппарати. *Нутқ товушларини ҳосил қилувчи аъзолар нутқ органлари деб юритилади.* Булар: ўпка, икки бронх, трахея, кекирдак, бўғиз, ҳиқилдоқ, ҳалқум, оғиз бўшлиғи, юмшоқ танглай, қаттиқ танглай, тил, тишлар, лаблар, бурун бўшлиғидир. Ана шу аъзоларнинг ҳаммаси биргаликда нутқ аппарати ҳисобланади. Нутқ аппарати тўрт қисмдан иборат:

1. Бўғиздан қуйи қисм (ўпка, бронхлар, трахея);

2. Бўғиз бўшлиғи (ҳалқасимон, пирамидасимон, қалқонсимон, тоғайсимонлар ва товуш пайчалари);

3. Оғиз бўшлиғи (тил, қаттиқ танглай, юмшоқ танглай, кичик тил, тишлар, лаблар);

4. Бурун бўшлиғи.

Бу тўрт қисм қутқнинг ҳосил бўлишида маълум вазифани бажаради.

Нутқ товушларининг ҳосил бўлиш манбаи ўпкадан чиқадиган ҳаво (нафас)дир. Демак, ўпка ҳавони юбориб туради. Ўпкадан чиққан ҳаво (нафас) иккита бронх ва трахея орқали ўтади. Чиқиб келаётган нафасни товуш ҳосил қилувчи ҳолатга келтиришда қорин билан кўкрак қафасини ажратиб турувчи парда (диафрагма) хизмат қилади. Аммо ҳали нутқ товушлари ҳосил бўлмайди. Нутқ аппаратининг биринчи қисми нутқ товушларини чиқариш учун тайёрлов босқич ҳисобланади. Нутқ товуши иккинчи қисмда пайдо бўлади. Бунда қуйидан келган ҳаво оқими товуш пайчаларига келиб урилади ва рангсиз товуш ҳамда шовқин ҳосил қилади. Нутқ товуши товуш пайчаларининг тебраниши натижасида юзага келади. Товуш пайчаларининг таранглашуви ва титраши олий асаб системасининг сигнали асосида юз беради. Товуш пайчалари олий асаб системасининг сигнали асосида таранглашади ва титрайди. Бу титраш шаклланмаган паст товушни ҳосил қилади. Нутқ товушлари учинчи ва тўртинчи қисмларда, яъни оғиз бўшлиғида ҳамда бурун бўшлиғида шаклланади. Бунда бўғиз, томоқ, юмшоқ танглай, ҳиқилдоқ, қаттиқ танглай, тил, тишлар, лаблар, бурун бўшлиғи муҳим иш бажаради. Уларнинг бевосита иштирокида турли хил нутқ товушлари пайдо бўлади. Оғиз ва бурун бўшлиғида шовқин ҳамда овоз кучаяди, товушлар «ранг» олади. Товуш пайчаларидан чиққан кучсиз товуш томоқ, оғиз, бурун бўшлиқларига урилиб кучайиб боради. Демак, улар резонаторлик ва зифасини ўтайдилар. Оғиз бўшлиғи тўрининг юқори қисмида кичик тил, юмшоқ танглай, қаттиқ танглай, унинг олдида юқори қатор тишлар, устки лаб, оғиз бўшлиғининг қуйи қисмида тил, пастки тишлар ва лаб жойлашган. Бўғиздан келган овозли ҳавонинг қаердан ўтиши қуйидагича: агар юмшоқ танглай юқори тортилиб, кичик тил орқага сурилиб томоққа тегса, бурун бўшлиғи йўли ёпилади ва овозли (ёки шовқинли) ҳаво оғиз бўшлиғидан ўтади. Бу овозли (шовқинли) ҳавога олий асаб системаси буйруғига асосан керакли нутқ аъзола-

ри шакл беради. Юқори танглай пастга тортилиб, кичик тил олдинга сурилса оғиз бўшлиғининг ҳаво йўли ёпилади, овозли (шовқинли) ҳаво бурун бўшлиғидан ўтади. Бурун товушларининг ҳосил бўлишида оғиз бўшлиғидаги нутқ аъзолари ҳам иштирок этади.

Нутқ аъзолари ҳаракатланишига кўра нофаол ва фаол аъзоларга бўлинади. Ҳаракат қилувчи нутқ аъзолари фаол ҳисобланади. Уларга тил, лаблар, юмшоқ танглай, кичик тил, товуш пайчалари киради. Нофаол аъзоларга тишлар, қаттиқ танглай, бурун бўшлиғи киради.

Фаол нутқ органлари ичида энг ҳаракатчани тилдир. У деярли ҳамма нутқ товушларининг пайдо бўлиши ва шаклланишида иштирок этади. Тилнинг ҳолатига кўра товушлар тил олди, тил ўрта, тил орқа товушлар деб юритилади. Тилнинг олд қисмида а, и, э унлилари; д, т, ч, ц, ж, з, ш, с, н, л, р ундошлари, ўрта қисмида й ундоши, орқа қисмида у, ў, о унлилари; г, к, нг, қ, р, ғ, х ундошлари пайдо бўлади. Лаблар ҳам товуш ҳосил қилишда фаол бўлиб, у, ў, о (қисман) унлилари; б, п, в, ф, м ундошларининг пайдо бўлишида иштирок этади. Ҳ товуши бўғиздан чиқади. Ўзбек шеваларида деярли ҳамма унлиларнинг тил олди жуфтлари учрайди.

Нутқда нафасдан фойдаланиш. Товуш ҳосил қилишда нафас асосий воситалардан ҳисобланади. Шундай экан, ундан тўғри фойдалана билиш узоқ ва чиройли сўзлашнинг заминини яратади.

Нафас олиш уч турга бўлинади:

1. Кифтдан нафас олиш. Нафас кўкракнинг юқори қисмида олиниб, кифтлар кўтарилади. Бундай нафас олиш зарарли. У кишини тез чарчатади. Меъёردа сўзлашга имкон бермайди.

2. Кўкрак-қорин орқали нафас олиш. Бундай нафас олганда ўрта қовурғалар, биқин ҳаракатга келади, яъни улар кенгаяди.

3. Аралаш нафас олиш, яъни пастки қовурғалар, диафрагма иштирокида нафас олиш. Бунда кўкрак қасми ва кифтлар кўтарилмайди.

Сўзлаганда равон, ҳовлиқмасдан табиий нафас олиш, уни керакли оҳанг талабига кўра сарфлаш зарур. Нафас олиш, товуш ҳосил қилиш, унинг талаффузи бир-бирига мустаҳкам боғлангандир. Буларнинг ҳар бири миянинг, олий асаб системасининг иши ҳисобланади. Маълум луғавий маъно ташувчи ёки грамматик вазифа

бажарувчи сўз шаклини талаффуз қилиш учун берилган белги нафас олишни, нафасни ўпкадан чиқариш орқали унли ва ундош товушлар бирикмасини юзага келтиради. Товушларнинг сифати, жарангдорлиги нутқ аъзоларининг тузилиши ва талаффуз жараёнида қандай иштирок этганлигига боғлиқ. Артикуляция нутқ товушларини талаффуз этганда нутқ аъзоларининг ҳаракатидир. Нутқ товушлари талаффузида нутқ аъзоларининг ҳаракати икки хил: маълум товушни талаффуз этишга чоғланиши ва айтиш — *артикуляция*, товуш тугагач, нутқ органларининг асл ҳолига қайтиши рекурсия деб юритилади.

Нутқ товушларининг аниқ ёки ноаниқ талаффузи артикуляция аппаратининг фаол ёки нофаоллигига боғлиқ.

Бир кишининг нутқ аъзолари бошқа кишининг нутқ аъзоларидан кўпми-озми фарқ қилади. Шунга кўра одамларнинг товуши ҳам бир-бирига ўхшамайди. Нутқ товушларини биров ингичка, биров йўғон, биров жарангдор, биров хира талаффуз қилади.

Баъзи ёш болалар унли ва ундош товушларни айтишда артикуляцион нуқсонларга йўл қўяди. Масалан р ҳарфи ўрнига л; с ҳарфи ўрнига ш ҳарфини айтади. Бундай нуқсонларни мунтазам машқлар орқали тузатиб юборса бўлади.

Кўшиқ ва нутқ, уларга хос хусусиятлар. *Кўшиқ мусиқа ва шеърийатнинг узвий равишида бирикиб кетишидан ташкил топган санъатдир.* Кўшиқда дикция нутқнинг аниқ талаффузи муҳим бўлиб, у асарнинг ғоявий мазмунини очиб беради. Ҳаётда сўзларнинг уч хил талаффузи фарқланади:

1. Кундалик сўзлашув талаффузи. 2. Актёрлик талаффузи. 3. Кўшиқчилик талаффузи.

Кундалик сўзлашув талаффузи содда бўлиб, сўзларга кўпинча алоҳида урғу берилмайди, таъкидланмайди.

Актёрлик (саҳна) талаффузи ўз хусусиятлари билан кундалик талаффуздан фарқ қилади. Унда сўзларга урғу бериш, оҳангдорликни таъминлаш, таъкидлаш хусусиятлари бўлади. Бу жиҳатдан саҳна нутқи кўшиқчилик талаффузига бир қадар яқин туради. Лекин актёр нутқида товушлар беқарор, овоз тез ўзгарувчан бўлади.

Кўшиқчилик талаффузида аввалдан сўздаги урғулар, темп, куй, тон аниқланган бўлади. Кўшиқ ҳам нутқ. Унда ҳам сўзлар, сўз шакллари талаффуз этила-

ди. Матндаги мазмунни тингловчига етказиш қўшиқ учун ҳам бирламчи аҳамиятга эга. Қўшиқда айтилаётган фикр мусиқий оҳангларга ўралган ҳолда бўлади. Мусиқий оҳанглар кишининг руҳий ҳолатига тез таъсир этади ва хулқида яхши кайфият яратади. Қўшиқда унли товушларнинг чўзиқ ёки қисқа айтилиши оҳанг яратади. Бундай чўзиқлик мусиқий чўзиқликдир. Нутқда нутқ товушлари, асосан, нормал чўзиқликда талаффуз этилади. Баъзан нутқда қатнашган айрим сўзлар таркибидаги унлилар чўзиқроқ айтилади. Масалан, *она* — *о: на, мардона* — *мардо: на* каби. Бу одатдаги чўзиқликдир.

Эшитилиш жиҳатидан товушнинг баландлиги, кучи, тембри ва чўзиқлиги фарқланади.

Товушнинг баландлиги товуш пайчаларининг узунлиги, таранглиги ва тебраниш миқдорига боғлиқ. Тебраниш кўп бўлса, товуш баланд бўлади. Товуш пайчалари қанча нозик бўлса, у шунча тез тебранади, натижада товуш баланд чиқади.

Нутқ товушларининг кучи ўпкадан келаётган нафаснинг товуш пайчаларига қандай куч билан урилишига боғлиқ. Товуш пайчалари қанча қаттиқ титраса, товуш шунча кучли бўлади.

Тембр ҳар бир нутқ товушининг ўзига хос (йўғон, ингичка, ёрқин, хира каби) хусусиятидир. Нутқ товушларининг тембри тон¹, обертон² ва резанатор тон³ларнинг ҳамда шовқиннинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Резанатор деганда нималарни англаш керак? Резанатор — товушни пайдо қилувчи ва кучайтирувчи воситалардир. Улар икки хил: 1. Юқори резанатор. У овоз пайчалари юқорисида жойлашган ҳиқилдоқ, оғиз ва бурун бўшлиқларидан иборат. 2. Пастки резанатор. У кўкрак қафаси, трахеялар, бронхлардан иборат.

Товуш тембрининг ҳосил бўлишида юқори резанатор — оғиз, бурун бўшлиқлари муҳимдир. Улардаги жисмоний камчилик товушнинг сифатига таъсир этади. Масалан, тиши тушган ёки бурнининг ички қисмида нуқсон бор кишилар товушларни ёрқин ва жарангдор талаффуз эта олмайди. Шунинг учун уларнинг нутқини тингловчи қийинчилик билан англайди.

Нутқ суръати ва нутқий тўхтам (пауза). Нутқ маъ-

¹ Тон — товушнинг асосий оҳанги. ² Обертон — асосий оҳангга алоҳида тус берувчи қўшимча оҳанг. ³ Резанатор тон — кучайтирилган оҳанг.

лум суръат билан айтилади. Нутқ айтилиш жараёнида суръат ошиб ёки пасайиб туради. Бу ифодали сўзлашга хос хусусият бўлиб, тингловчи хулқига таъсир этишни, нутқнинг яхши етиб боришини таъминлайди. Суръат ифодали нутқнинг ажралмас бўлагидир. Суръатсиз, бир маромда айтилган нутқ ланж, сўлгин, таъсирсиз бўлади. Сўзлаганда баъзи ўринларда суръатни ошириб юбориш шошиш ёки ҳовлиқиш эмас, балки нутққа оҳанг жилосини бериш, жонлантириш, тингловчилар диққатини жалб этишдир.

Суръат тўхтам билан бевосита боғлангандир. Улар биргаликда нутқнинг умумий оқимини, руҳини белгилайди, яхлитлантиради.

... Барча япроқлари	}	ўртача суръат
Бирдай кўкарган,		
Новдалари жонли,		
Бу ноёб баҳор,		
Қарашлари нурга тўлган		
Бу улуғ водий кўм-кўк!	}	суръат кўтарила боради
Эй, Фарғона!		
Эй, Бахтлар водийсида		
Пахтакор—деҳқон,		
Эй, ўлкамиз		
Томиридан	}	суръат пасаяди
Жўшган		
Тоза қон.		
Салом сенга!		
Эй, Қайнардан		
чиққан	}	суръат пасаяди
Қаҳрамон!		

Тўхтам овознинг вақтинча тўхташи (тўхтаб қолиши, дам олиш, оралик) бўлиб, бу даврда нутқ аъзолари артикуляциядан тўхтади ва нутқ оқими узилади. Тўхтам даврида нафас олинади ва нутқнинг навбатдаги қисмини талаффуз этишга ҳозирлик кўрилади. Тўхтамдан турли мақсадларда фойдаланилади. Шунга кўра унинг номланиши ҳам турлича: нафасни ростлаш тўхтами, синтактик бўлмаган тўхтам, нормал тўхтам, тобе тўхтам, синтактик тўхтам, кесим тўхтами, бирлаштирувчи тўхтам ва ҳоказо.

Нутқнинг бир нафас тугагунча айтилган қисмидан сўнг янги нафас олиш учун қилинган тўхталиш *нафасни ростлаш тўхтами* дейилади. Нафасни ростлаш тўх-

тамида ўпкага ҳаво тўлдириб олинади. Бундай тўхтамдан радио телевидение суҳандонлари яхши фойдаланадилар. Физиологик ва руҳий сабабларга (ёки мантиқий ажратиш талабига) кўра тўхталиб, гап бўлаклари орасидаги синтактик алоқани кўрсатмайдиган тўхтам *носинтактик тўхтам* дейилади. Носинтактик тўхтам мантиқий тўхтам ва руҳий тўхтамга ажралади. Мантиқий тўхтам нутқнинг мантиқ томони билан боғлиқ бўлиб, сўз гуруҳларини бир-биридан аниқ ажратиш, матннинг маъносини тўла очиш учун хизмат қилади. Унинг носинтактик тўхтам дейилишига сабаб, у фақат мантиқ қонунларига бўйсунмади, зарур бўлганда синтактик талабларни четлаб ўтади. Масалан,

Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш.

(Навоий)

Бу байтнинг кейинги мисрасини икки хил ўқиса бўлади. Агар мантиқий тўхтам «юлдуз» сўзидан сўнг бўлса, «қуёш ботғач, юлдуз пайдо бўлади», агар «бўлғач» сўзидан кейин тўхтам бўлса, «юлдуз ниҳон бўлғач, қуёш пайдо бўлади», деган маъно келиб чиқади. Матннинг мазмуни «юлдуз» сўзидан сўнг мантиқий тўхтам қилишни талаб этади.

Сўзловчининг кучли ҳаяжонини, борлиқ воқеа-ҳодисаларидан олган таассуротларини ифодаловчи тўхтам *руҳий тўхтам* дейилади. Руҳий тўхтам нутққа руҳ бағишлайди, жонлилик киритади, унинг таъсирчанлигини оширади. Бинобарин, нутқнинг тингловчи хулқига кўпроқ таъсир этишига сабаб бўлади; уни ҳаяжонлантиради, завқлантиради.

Йўқ, / ҳаловат истамайман,
Ором билмас / ёш жоним,
Тўлқин урган уммонча бор
Юракдаги / туғёним!..

Тинчлик билмас / одатимдан
Озор чексам / майлига.
Олов бўлиб / бир дам ёнсам,
Сўнг ўчсам ҳам / майлига...

(Э. Воҳидовдан)

Ритмик бирликларнинг боғланиш ўрнига мос келадиган тўхтам *нормал тўхтам* дейилади. Нормал тўхтам

нутқнинг ҳажм ва оҳанг жиҳатидан бир-бирига тенг қисмлари орасидаги тўхталишдир. Нормал тўхтам шеърий нутқда кўзланган мазмунни, оҳангни юзага чиқаришда муҳим аҳамиятга эга.

...Тоғлардаги қип-қизил лола /
Бўлиб гўё ёқут пиёла, /
Булоқлардан узатади сув /
Эл кўзидан қочади уйқу... /

(Ҳ. Олимжондан)

Тобе тўхтам синтактик тобелик муносабатини ифодалайди. Одатда, эргаш гаплар тобелик тўхтамаи орқали бош гапдан ажралади. Бу хусусият, хусусан, бош гапдан олдин келган эргаш гапларга тааллуқлидир. Масалан, *Кимнинг аравасига ўтирсанг, / ўшани қўшигини айт. Ҳаво айниб, / ёмғир ёға бошлади. Тонг отгач, / саёхатчилар йўлга тушдилар* каби.

Ўздан кейин нутққа янги қисм киритилишини кўрсатиш учун хизмат қиладиган тўхтам *огоҳлантирувчи тўхтам* деб юритилади.

Ёзувда огоҳлантирувчи тўхтамаи кўрсатиш учун икки нуқта (баён аломати) қўйилади. Масалан, Санобар шундай қиз: / у софдилларга садоқат кўрсатади.

Бир қарайсан: боғу кўлда қайиқлар сузар,
Қайрағочлар сояларин сувларга чўзар.

(М. Шайхзодадан)

Нутқда иштирок этувчи синтактик бирликларни ва гапларни бир-биридан фарқлашни ифодаладиган пауза *ажратувчи тўхтам* дейилади. Ажратувчи тўхтам икки хил: 1. Синтактик бирликларни бир-биридан ажратувчи тўхтам. Бундай тўхтам гап бўлаклари орасидаги маълум муносабатни ифодалайди: *Биз / энди / пахта монокультурасидан / воз кечамиз* каби. 2. Гап охиридаги пауза. У гапларни бир-биридан ажратиш учун хизмат қилади. Гап бўлақларини бир-биридан ажратадиган тўхтамга нисбатан гап охиридаги тўхтам вақт жиҳатидан бир оз узунроқ бўлади. Масалан, *Ҳадемай қош қорая бошлади. Қайиқларни ҳам вақтида топшириш керак. Лекин Саттор сиртида шошилган билан, дилини эса ғалати лоқайдлик қамраб олган, иложи бўлса-ю, қўзғолмаса, Маҳбуба билан ёнма-ён ўтираверса эди...* (Ў. Усмонов).

Синтактик тўхтам носинтактик тўхтамнинг зиддидир.

Предикативлик алоқасини ифодаловчи тўхтам *кесим тўхтама* ҳисобланади. Кесим тўхтама боғлама, кесимлик қўшимчаси тушиб қолган от кесимли гапларни ҳосил қилишда жуда зарур. Бундай тўхтам натижасида икки бўлак орасидаги тўхталиш ҳукмнинг пайдо бўлишига олиб келади. Масалан, *Унинг отаси — раис. Унинг отаси, раис, мен билан суҳбатлашди. Бу — колхоз идораси, жуда кенг қурилган. Бу колхоз идораси жуда кенг қурилган.*

Ўрнида бириктирувчи боғловчиларни қўйиш мумкин бўлган тўхтам *бирлаштирувчи (бириктирувчи) тўхтам* дейилади. Бундай тўхтам санаш тўхтамадир. Масалан, *У келди, иш бошлади. Емғир тинди, ҳаво очилди.*

Нотиқ (ўқитувчи) тўхтамнинг ушбу турларидан ўз ўрнида фойдаланади. Тўғри ишлатилган тўхтам нутқнинг синтаксисини тўғри англашга, гапдаги фикрни тезроқ тушуниб олишга кўмаклашади. Ифодали сўзлаш (ўқиш) нинг ҳамма талабларига амал қилган ўқитувчи ўз ўқувчиларига нутқда тўхтамлар қилишни ҳам сингдириб боради.

Нутқнинг жарангдорлиги тингловчи учун зарур. Буни нотиқ ҳам ҳис этиши лозим. Аммо жарангдорлик нутқ сўзланиб турган аудиториянинг акустик (эшитилувчанлик) хусусиятига боғлиқ ҳолда ўзгариб туради. Одатда, энига қараганда бўйи ниҳоятда узун, шифти паст залларнинг акустик ҳолати ёмонроқ бўлади. Эшик ва деразалари очиқ хоналарда ҳам овознинг эшитилиши қийинлашади. Нотиқ ўзи нутқ сўзлаётган аудитория (хона) нинг акустикасини, тингловчиларнинг сонини ҳисобга олиб, овоздан фойдаланади.

Овоз — ўқитувчининг биринчи қуроли. Шунинг учун ундан тўғри фойдаланиши, уни асраши лозим бўлади. Ортиқча бақирш-чақирш товуш пайчаларининг зўриқишига сабаб бўлади ва овозга зарар етади. Товуш пайчаларининг, томоқнинг шамоллаши овознинг хиралашуви, баъзан вақтинча бутунлай яроқсиз бўлиб қолишига олиб келади.

Ўқитувчи ўз ўқувчиларини овозларидан фойдаланишга ўргатиб боради. Болаларга ўз овозлари, унинг кучига мос қўшиқлар ўргатиш, декламациялар қилдириш, орқали уларнинг овозларини мустақкамлаб, бақувватлаштиради.

УҚИТУВЧИНИНГ ИШ ФАОЛИЯТИДА ФИКРНИ ИФОДАЛАШ УСУЛЛАРИ НУТҚИЙ АСАРЛАР, УЛАРНИНГ ЖАНРЛАРИ

Уқитувчи ўз иш фаолиятида фикрни ифодалашнинг хилма-хил шакллари ва жанрларидан фойдаланади. Уларнинг ҳар бири тил материаллари асосида юзага келади. Нутқ ва тил алоҳида ҳодисалар бўлса ҳам, уларни бир-биридан ажратиб қараб бўлмайди. Ҳар қандай нутқ матндан иборатдир.

«Матн» тушунчаси «тил», «нутқ» тушунчалари билан мустаҳкам алоқададир. Шунинг учун «тил», «нутқ», «матн», «матн маъноси», «нутқ маданияти» тушунчаларини бир-бирига муносабатдошликда ўрганиш зарур бўлади.

Тил — маълум кишилар жамоаси аъзоларининг мулоқоти учун муҳим ва асосий восита ҳисобланган ўзига хос белгилар системаларидан бири бўлиб, жамиятда тафаккурнинг ривожланиши учун, маданий тарихий аъналарни авлоддан-авлодга етказиш учун хизмат қилади.

Нутқ — ифодаланган маълумот талабига мос ҳолда тил қоидалари асосида тузилган тил белгиларининг тартибидир. Тил нутққа айлангач, моддий аҳамият касб этади. Нутқ—нутқ (аъзолари) органлари ҳаракатининг натижаси сифатида пайдо бўлади. Нутқ аъзоларининг ҳаракати нутқ фаолияти ҳисобланади. Нутқ фаолияти деганда инсон организмнинг нутқ тузиш учун зарур ҳисобланган руҳий-физиологик ишининг йиғиндисини тушунилади.

Аниқ айтилган (ёки ёзилган) бир гап ёки ўзаро маънавий боғланган гаплар йиғиндисини нутқий асар дейилади: «Нутқий асар» тушунчаси оғзаки ёки ёзма нутқининг ҳар қандай парчасини ҳам, халқ оғзаки ижоди асарлари ва бадиий ёзма адабиётнинг тугалланган асарларини ҳам ўз ичига қамрайди. Ҳар қандай нутқий асар матн сифатида юзага чиқади.

Матн деб у ёки бу ҳолда тугалланган мазмун (маъно) ва нутқнинг бирлигини ўзида шакллантирган ҳамда ифодалаган оғзаки ёки ёзма асарга айтилади.

Матннинг белгилари қуйидагилар: 1. Матн гап ёки

гаплардан ташкил топади. 2. Матндаги гаплар ўзаро ички (мантиқий) ва ташқи (грамматик) боғлиқликда бўлади. 3. Матнда у ёки бу ҳодиса-воқеа ҳақидаги мазмун бўлади.

Нутқда ифодаланган ва унинг иштирокида инсон онгида шаклланган аниқ бир мантиқий, ҳиссий (эмоционал), эстетик маълумотлар матн мазмунини (маъносини) ташкил этади.

Бирдан ортиқ гаплардан ташкил топган матнларда гаплар ўзаро ички боғланишда бўлади, акс ҳолда уларда умумий бир фикр ифодаланмайди. Ўзаро ички боғланишга эга бўлмаган гаплар йиғиндисини матн дейиш мумкин эмас. Матнни ташкил этувчи гапларда тил воситалари «занжирли» ва «тенг» алоқада бўлади. «Занжирли» боғланишда тил воситалари маълум фикрни юзага чиқариш учун бир-бирлари билан шундай зичлашадиларки, гап таркибидаги бирорта сўз ёки бирор бошқа восита туширилса фикрга зиён этади, у тингловчига муаллиф кўзда тутгандек етиб бормайди. «Юртим сенга шеър битдим бу кун, Қиёсингни топмадим асло» (А. Орипов). Бу қўшма гапдаги сўзлар «занжирдан» исталган сўз — ҳалқани олиб ташлаш фикрни очиб бермайди.

Матнда сўзлар ёнма-ён алоқага киришганда, улар ҳуқуқ жиҳатидан тенг бўлади, фикрнинг ривожланишига баравар ҳисса қўшади. Шунинг учун улардан бирини матндан чиқариш «занжирли» боғланишдагидек таъсир кўрсатмайди, фикр мантиқан бузилмайди. Аммо ўзаро тенг боғланган тил воситалари ҳам матн учун маълум аҳамият касб этадилар. Улар матнда фикр юритилган воқеа-ҳодисаларни кенг ва тўлалигича кўрсатиш воситаси саналадилар. Тенг боғланиш тенг боғловчилар, боғловчи вазифасидаги воситалар ва оҳанг ёрдамида амалга ошади. «Тонгда, қуёш чиқиш олдида, шарқдан майин шабада эсади». Бу жумлада «тонгда» ва «қуёш чиқиш олдида» ўзаро тенг алоқага киришган. Кейингиси олдингисини изоҳлаб, унга вақт жиҳатидан аниқ маълумот бераётир. Уларнинг бирини матндан чиқариш мумкин.

Қўп гапли матнларда гап матннинг таркибий қисми ҳисобланади. Матнда гаплар бир-бири билан мантиқан ва грамматик жиҳатдан боғланган бўлади. Мантиқан тўғри ташкил топган матнларда ҳар бир гап фикрнинг ривожланишида ўзига хос босқич ҳисобланади. Ташқи

жиҳатдан гаплар бир-бири билан грамматик боғловчи воситалар ёрдамида (боғловчилар, юкламалар, модал сўзлар ва ҳоказолар ёрдамида) бирикадилар.

Ҳажм жиҳатидан катта матнлар гапдан ташқари яна абзац (хат боши) ларга ҳам ажралади. Гап ҳажм ва мазмун жиҳатидан матннинг энг кичик бўлагидир. Унда биргина нисбатан тугалланган фикр ифодаланади. Абзац умумий фикрнинг каттароқ бўлаги бўлиб, бир ва ундан ортиқ гаплардан ташкил топади. Хат боши кўп гапли бўлганда уни ташкил этган гаплар ўзаро мантиқий боғланади. Хат боши матида ифодаланган фикрнинг ривожланиш босқичи саналади. Матн бир хат бошидан ёки бир неча хат бошидан иборат бўлиши мумкин.

Тижорат аҳли — савдогарлар ҳалол ризқ учун узоқ, машаққатли йўлларни босиб ўтади. Бир юртда сероб молларни бошқа юртга олиб бориб, ўша ердаги танқисликка барҳам беради. Бу билан улар деҳқон ва ҳунар эгалари меҳнатининг қадрсизланиб қолмаслигини — бозор мувозанатини сақлайдилар...

Бозор, минг йиллардан бери тарихнинг залворли юкини елкасида кўтариб, бани башар фарзандларини аҳилликка ундаб, моддий ва маънавий ҳаётнинг ботиний ва зоҳирий ришталари билан турмушнинг олтин қозғиғига қантара олган муқаддас рўёга айланди (*Журналдан*).

Бу матн икки хат бошидан иборат. Биринчи хат боши 3 та гапдан, иккинчи хат боши 1 та гапдан ташкил топган. Биринчи хат бошида тингловчига ҳавола этилган фикр, иккинчи хат бошида янги далиллар билан тўлдирилиб, ривожлантирилади. Бу икки хат бошида баён этилган фикрлар биргаликда матннинг умумий мазмунини ташкил этади.

Сўзловчи матн мазмунини турли усулларда юзага чиқариши мумкин. Бунда уч жанр — тасвир, ҳикоя қилиш, мулоҳаза алоҳида ажралаб туради.

Тасвир. Нутқда ифодаланган нарса ёки ҳодисани махсус тил воситалари орқали характерлаш, унинг хусусиятларини, сифатларини кўрсатиш усули тасвир дейилади. Тасвир фикр юритиладиган шахс, нарса ёки воқеа-ҳодисани тингловчи тасаввурида ёрқин шакллантириш учун ишлатилади.

«Унинг кўз олдида болалик йиллари гавдаланади. Шаҳар чеккасидаги тор, каталак ҳовли. Дарвоза олди-

даги чоркунж, кичик меҳмонхонада отаси Зайниш кўса маҳси тикарди. Ҳамма дўзандалар сингари унинг ҳам ранги заҳил кўзлари ёшланиб турар, елкалари ҳўккайган ва бўйни бир оз қийшиқроқ эди. Ишлаганида ҳам, юрганида ҳам доим хаёл сурарди» (Н. Аминов).

«Баҳор кечикиб, май ойининг охирларида ҳам устма-уст ёмғир ёққани учун, ҳадемай ёз чилласи кияпти-ю, йўл четидаги дуркун ғўзаларнинг шонаси кам, ҳатто бел шохларида ҳам кўпроқ қоғозсимон рангпар гуллар кўзга чалинади. Ҳаво иссиқ йилларда, бу пайтда ҳаммаёқ қовжираб, уватлардаги ажриқларгача куйиб битар эди. Ҳозир теварак-атроф то уфққача кўм-кўк, ғўзалар сувга қонган. У ер, бу ерда, асфальт йўл четларида, узоқдан қорамойдек ялтираб кўринган ҳалқоблар ҳам бу йил сув мўллигидан дарак беради» (Ү. Усмонов).

Уқитувчи ўз нутқида тасвирдан кенг фойдаланади. Уқувчиларга воқеа-ҳодисалар, шахслар ҳақида маълумот беришда тасвир муҳим аҳамият касб этади. Бадний асар қаҳрамонларининг ташқи кўриниши ва фазилатларини махсус сўзлар орқали сифатлаб бериш уқувчиларда ўша асар ва унинг қаҳрамонлари ҳақида катта қизиқиш уйғотади. Бу — дарсда уқувчилар фаоллигини оширишга, дарснинг яхши ўзлаштирилишига олиб келади.

Ҳикоя қилиш. Бўлиб ўтган ва юз берадиган воқеа-ҳодисаларни батафсил сўзлаш ҳикоя қилиш ҳисобланади. Кичик ҳажмдаги насрий асарлар, катта асарларнинг айрим парчалари дарсда ҳикоя қилиб берилади. Ҳикоя қилишда воқеалар батафсил ёки маълум қисқарттишлар билан баён этилиши мумкин. Бунда ҳар бир нарса ва ҳодиса ўз номи, сифатлари билан баён этилади.

«Қишли-қировли кунлар бошланди. Бир неча кунгача кечалари муттасил шамол хуруж қилиб, шовқин-сурон кўтарди.

Норин юзи қаймоқ тусини олди. Узоқ йўл босиб ҳолдан тойган каби эринибгина силжир, аста-секин сув устини муз қопларди. Аввалига дала-даштни юзалаб ёғаётган қор бирдан бўралашга ўтди. Тез-тез бўрон хуруж қилади. Эрталаб турсангиз ҳаммаёқ тизза бўйи оппоқ қор. Шу алпозда кўп ўтмай дарёни бутунлай муз қоплади. Борди-ю, хиёлгина ҳаво тинчиб, қуёш салгина жамол кўрсатадиган бўлса, дарё юзи бола-бақра-

га тўлиб кетар, яхмалак отиш, олғиш — хоккей ўйинига ишқибозларнинг алламаҳалгача қий-чувлари тинай демасди» (Ж. Абдуллахонов).

Мулоҳаза. Кузатилган, эшитилган ёки ўқилган нарсалар устида фикрлаш, унинг турли томонларини кўз олдига келтириш мулоҳаза ҳисобланади. Мулоҳаза илмий фикрлашнинг биринчи шартларидандир. Киши мулоҳаза орқали юз берган воқеалар ҳақидаги ҳақиқатни топа олади. Бунинг учун мулоҳаза тўғри, илмий асосда бўлиши лозим. «...Нарсаларнинг ҳақиқатини билиш фақат фаросат йўли билан амалга ошади» (Ибн Сино).

Дарсда ва дарсдан ташқари пайтларда ўқувчиларни ҳодисалар устида мулоҳаза юритишга ўргата борилади. Дарсда ўқувчилар эътиборига муаммоли воқеаларни ҳавола қилиб, улар устида мулоҳаза юритиш талаб этиб борилса, яхши натижалар беради, ўқувчиларнинг мулоҳаза қилиш қобилияти кучая боради. Бу борада бошланғич синфларда топишмоқлар қўл келади. Бола топишмоқда берилган шартлар устида ҳар томонлама мулоҳаза қилиб, ўйлаб, унинг жавобини топишга ҳаракат қилади. Бу билан бола мантиқий фикрлашга ўргана боради. Мактабда ўқувчилар табиат ва жамият ҳодисалари устида ҳам мулоҳаза қиладилар.

ФИКРНИ ОҒЗАКИ БАЁН ЭТИШ

Фикрни оғзаки баён этганда ўқитувчи суҳбат, муҳокама, мунозара усулларида фойдаланади.

Суҳбат. Маълум бир мавзу юзасидан диалог (ёки полилог) тарзида икки ёки бир неча киши ўртасида бўлиб ўтган нутқий мулоқот суҳбат дейилади. Ўқитувчининг ўқувчилар билан ўтказадиган суҳбатлари, асосан, таълим-тарбия мавзуларида бўлади. Суҳбатнинг ўзинга хос хусусияти шундаки, суҳбатдошлар ўзларига ноаниқ нарсалар юзасидан бир-бирларига савол берадилар, берилган саволларга жавоб қайтарадилар. Бу хусусияти билан суҳбат маърузадан фарқ қилади. Маъруза, асосан, монологик нутқдир. Суҳбат диалогик нутқ ҳисобланади. Маъруза маълум мавзу юзасидан нотиқнинг мулоҳазалари баёнидан иборат бўлади. Маъруза тугагунча нотиққа ҳеч ким савол бермаганидек, у ҳам тингловчиларга бирор масала юзасидан савол ташламайди. Маъруза орасида тингловчилар нотиқ фикрла-

рини тўлдирмайдилар. Суҳбат бирдан ортиқ кишиларнинг эркин сўзлашувидан ҳосил бўлади.

Муҳокама — маълум бир масала юзасидан кўпчиликнинг фикрини тўплашни, маълум тўхтамларга келишни англатади. Муҳокамада баҳс предметининг ҳамма томонларига назар ташланади, ҳар бир иштирокчи ўзининг эркин фикрларини ўртага ташлайди. Мавзу иштирокчиларининг турли ҳажмдаги диалоглари, монологлари асосида ёритилади. Муҳокамада фикрни оғзаки баён этишнинг ҳар хил усулларидан фойдаланилади.

Мунозара — бирор масала юзасидан тарафларнинг баҳсини, тортишувини англатади. Баҳс жараёнида ҳар бир иштирокчи ўзининг ҳақ эканлигини исботлашга интилади.

Мунозарада сўзланадиган нутқ мавзу мазмунини очувчи далилларга, ҳаяжонли, тингловчиларни қизиқтирадиган ва муҳокамага тортадиган бўлмоғи лозим. Нутқда сўзловчининг ички туйғулари ҳам акс этади. Ўқувчиларни мунозара қилиш малакасига ва одобига ўргатиб бориш лозим. Мунозарада нотик ўзини вазмин тутатади, суҳбатдошини ҳурмат қилади, унинг шахсига тегадиган сўзлардан фойдаланмайди.

Мунозарага қатнашувчи олдига қуйидаги уч талаб қўйилади:

1. Мунозара бўладиган мавзунини тўғри тушуниш.
2. Ўз фикрларини қувватлайдиган ашъевий ва мантикий далиллар топа билиш ҳамда уларни тил орқали тўғри ифода қилиш.
3. Келтирилган далиллардан мантикий хулосалар чиқара билиш.

Бу талабларга жавоб бермайдиган нутқ тингловчиларга таъсир этмаганидек, нотикнинг мунозарада ютиб чиқишига имкон ҳам яратмайди.

Маълумки, ҳар қандай оғзаки муҳокама ва мунозара бошқарувчисиз ўтмайди. Мактабда мунозарага ё ўқитувчи ёки билими бақувват ўқувчи раҳбарлик қилади. Мунозарани олиб борувчи шахс кенг билимли бўлишидан ташқари, одобли, сезгир, музокара иштирокчиларининг нутқларидан керакли нарсаларни ажрата оладиган, ҳар бир иштирокчининг тўғри ва нотўғри фикрларига изоҳ бера оладиган киши бўлиши керак.

Нотиқона сўзлаш. Айтилаётган фикрнинг тингловчига етиб бориши ва унинг хулқига таъсир этиши нотикнинг сўзлаш маҳоратига боғлиқдир. Оддий гаплашув-

дан нотиқона нутқнинг фарқи шундаки, нотиқ ҳар бир айтилаётган сўзга, гапга, сўз боғламаларига алоҳида муносабатда бўлади. Ҳз фикрларини қандай «либос»да тақдим этаётганлиги билан қизиқади. Сўзлаганда турли оҳанг ва ҳаракатлардан фойдаланади. Қўл, гавда, бошнинг тасдиқ ёки инкорни билдирувчи ҳаракати, имо-ишоралар билан аудиторияга юзланиб туради. «Шундай эмасми?» «Тўғри-да» каби луқмалар орқали тингловчиларга ундалади. Риторик сўроқ гаплар, тайёр жумлалардан, мақол, матал, ҳикматли сўзлар, гаплар (афоризм) кабилардан фойдаланади. Бу ҳаракатлари билан нутқ давомида тингловчилар билан боғланиб, уларнинг диққатини мавзуга тортиб туради.

Нотиқона нутқнинг мақсади ва хусусиятларига кўра ташвиқий, танқидий, табрик нутқларига ажратиш мумкин.

Ташвиқий нутқ деб муаллиф кўзда тутган бирон воқеа-ҳодисани бажаришга тингловчиларни даъват этувчи, ундовчи нутққа айтилади. Нотиқ мавзунини далиллар асосида тингловчиларга ифодалаб беради, уларни ишонтиришга интилади. Ташвиқий нутқда халқ ҳаётидан, тарихидан, одат, удумларидан олинган таниш далилларга ва бошқа мисолларга мурожаат этиш, нутқнинг таъсирчанлигини оширувчи барча воситалардан фойдаланиш яхши натижалар беради. Ташвиқий нутқнинг намунаси сифатида ҳассос шоир Ҳ. Олимжоннинг «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман!»— деб бошланган нутқини келтириш мумкин. Унда муаллиф ўзбек жангчиларини бирдамликка, қаҳрамонликка, даҳшатли балоқазо урушида матонат кўрсатишига чақиришни мақсад қилиб қўйган. Бу мақсадни нотиқ ўзбек халқига хос бўлган энг яхши урф-одатларни, хусусиятларни мантиқан бақувват, тузилишига кўра ҳаяжонли гапларда ифодалаш орқали юзага чиқаради. Хат бошидан-хат бошига ўтилган сари фикр янги-янги далиллар асосида ривожланиб, мукамаллашиб боради.

Танқидий нутқ. Юз берган ҳодисалар, шахслар хатти-ҳаракатларига эътирозли муносабатда бўлувчи нутқ танқидий нутқ ҳисобланади. Танқидий нутқ ҳам кучли мантиқий мушоҳадаларга суянади. Нотиқ ишончли далиллар асосида нутқ манбаини танқид қилади.

Танқидий нутқ маданияти нотиқдан ўта ҳаяжонланиб кетмасликни, ҳақиқатдан четлашмасликни тақозо этади. Бундай нутққа танқид манбаи бўлган нарса, шахс

ва ҳодисаларга менсимасдан қараш, кишининг шахсига тегиб кетадиган жумлалар ишлатиш, далилсиз баланд-парвоз гаплар айтиш нутқ маданиятини, умумий маданиятни эгалламаганликни кўрсатади.

Танқидий нутқ тузилиши жиҳатидан дарак, сўроқ, риторик сўроқ, ҳис-ҳаяжон гаплардан тузилади. Муаллиф ўз муҳолифига нималарнидир уқтиради, киноя қилади, сўрайди. Қандайдир далилларни бир-бирига муқояса қилади. Шу усуллар заминида ўзининг ҳақлигини исботлайди.

Танқидий нутқда ҳам нотикона нутқнинг бошқа кўри-нишларида бўлганидек, нутқнинг қурилиши, жозибadorлиги, оҳангдорлиги тингловчига таъсир этишининг биринчи воситасидир.

Тингловчилар билан мулоқотда бўлиш маданияти нотикдан ҳушмуомала, хушчақчақ бўлишни, турли хил юмор ва ҳазилларни, халқ латифаларини ўринли ишлатиш уқувини тақозо қилади. Бу усул нутқнинг яхши этиб боришини таъминлаш билан бирга, тингловчиларни зерикишдан сақлайди.

Табрик нутқи. Тўйларда, тантаналарда, юбилейларда, туғилган кунларда сўзланадиган нутқ табрик нутқидир. Табрик нутқи нутқ аталган шахс ва ҳодисаларнинг яхши хусусиятларини кўрсатишга, уларни мақташга қаратилган бўлади. Шунинг учун ҳам бу нутқ кўтаринки, тантанали руҳда сўзланади. Тил бойлигидан ҳам шунга мос фойдаланилади.

Табрик нутқида ҳам нотик турли далиллардан фойдаланади. Бу далиллар нутқ аталган шахснинг фазилатларини, яхши хулқини, инсонийлигини, халқ олдидаги хизматларини кўрсатишга қаратилади. Нотик далил сифатида унинг таржиман ҳолидан, ижодидан, ишларидан, у ҳақида бошқалар билдирган фикрлардан парчалар келтириши мумкин. Кўринадики, табрик нутқини хилма-хил шаклда сўзласа бўлади. Аммо ҳақиқатдан узоқлашмаган нутққина тингловчига қаратилган шахс ҳақида тўғри тасаввур беради ва таъсир этади.

Табрик нутқи ҳажм жиҳатидан ихчам, мазмунан бой бўлиб, тингловчининг вақтини кўп олмаслиги лозим. Табрик нутқига мисол қилиб шоир А. Ориповнинг «Теран қалб», «Инсоний туйғулар куйчиси», «Анингдек инсон бўл» асарларини кўрсатиш мумкин.

Мақтабда ўқувчилар пастки синфларданоқ ташкилотчиликка, раҳбарликка ўргатиб борилади. Синфнинг

пешқадамлари, фаоллари аниқланади ва улар вазифалар билан таъминланади. Синфда турли мажлисларни ўтказиш, ўқувчилар йиғилишларини ташкил этиш ўқувчиларнинг ўзларига юклатилади. Ўқитувчи ва ўқувчилар ташкилоти мутасаддиси уларга кўмаклашиб, билмаганларини ўргатиб боради. Бундай ишлар ёш ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларини ўстиради, нутқини сайқаллаштиради. Улар йиғилишларни бошқариш санъатини эгаллай борадилар.

ФИКРНИ ЕЗМА БАЁН ЭТИШ

Баён. Баён берилган матн мазмунини ўз сўзлари билан қайта ёзишдир. Баёнда берилган матн асосида янги матн яратилади. Бунда ёзувчи берилган матндаги муҳим сўзларни, сўз бирикмаси, гапларни ўз матнига киритади. Баёнда берилган матн тўлиқ ёки қисқа акс эттирилади. Қисқа баёнда матндаги энг зарур фикрларгина сақланиб, воқеалар тафсилоти берилмайди. Қисқа баён ёзаётган киши манбадаги бирламчи ва иккиламчи даражали фикрларни тўғри англай олиши, шунга кўра унинг мазмунини бериши лозим. Қисқа баёнда ҳам манбадан кўчирмалар берилиши мумкин. Бундай баёнда воқеалар сиқик ҳолда ифодаланади.

Тўлиқ баёнда манбанинг мазмуни анча кенг, баъзи бир тафсилотлари билан ифодаланади. Гапларнинг шахслари алмаштирилиб ишлатилиши мумкин.

Сайланма баён. Берилган матндан маълум мавзуга мос сайлаб фойдаланиб ёзилган баён сайланма баён дейилади. Бундай баёнда матн мазмуни тўлиқ баён этиб борилмайди, унинг керакли жойлари ҳақида гапирилади, холос. Сайланма баён учун ҳажм жиҳатидан каттароқ матн танланади. Матнни ўқиш жараёнида баён учун керакли материаллар танланиб, белгиланиб борилади. Сўнг улардан тартиб билан фойдаланилади. Сайланма баён ёзиш тўлиқ баён ёзишга қараганда мураккаб бўлиб, ўқувчини фикрлашга, ўйлашга кўпроқ мажбур этади. Тўлиқ баёнда матн мазмуни бир бошдан қайта сўзлаб берилади, сайланма баёнда эса бундай қилинмайди. Фақат танланган материаллар асосида фикрланади. Баён этганда материалларнинг мантиқан бир-бири билан боғланишини таъминлаш ва яхлит матн яратиш муҳим ҳисобланади. Шунинг учун сайланган материаллар қайта ўрганиб чиқилгач, мураккаб режа

тузилади. Режа воқеаларнинг тадрижий ривожланиб боришига ёрдамлашадиган бўлмоғи лозим.

Сайланма баёндан бирор илмий ёки бадний, методик асарга баҳо беришда, тақриз ёзишда, адабий ёки методик мавзуларда ўтказиладиган мунозаралар учун ёзилган мақолаларда фойдаланилади.

Конспект. Конспект баённинг кўринишларидан бирidir. Конспект уч хил бўлади: тўлиқ конспект, қисқа конспект, тезисли конспект.

Бирор асарни конспектлаштирилганда қуйидагича тартибда иш кўрилади: аввал асар синчиклаб ўқиб чиқилади, мазмун англаб олинади ва кўчирма қилиш мўлжалланган парчаларга белгилар қўйиб чиқилади (таги чизилади ёки бошқа бир белги қўйилади). Конспектлаш бошланганда: а) муаллифнинг исми шарифи (фамилияси, исми, отасининг исми, таҳаллуси); б) асарнинг номи, босилган шаҳри, йили; в) асарнинг мазмуни — конспект берилади; г) манбадан олинган парчаларнинг бети кўрсатилади. Лозим топилганда муаллифнинг айрим фикрларига муносабат билдирилади.

Тўлиқ конспектда матннинг мазмуни муаллиф фикрларига баъзи бир изоҳловчи гаплар қўйиш орқали кенг баён қилиб берилади. Кўп режали асарлар конспект қилинганда унда баён этилган ҳамма фикрлар изчил кўрсатилади. Бундай конспектни ўқиганда асар ҳақида етарли маълумотга эга бўлиш мумкин.

Қисқа конспектда матндаги энг муҳим деб ҳисобланган фикрлар баён этилади. Воқеаларнинг тафсилотлари берилмайди. Муаллиф ўз асарида, асосан нималар устида тўхталганлиги санаб ўтилади.

Тезисли конспект манбанинг асосий қондаларини, энг муҳим фикрларини ажратиб олишдир. Тезис, одатда, илмий мақолалар, маърузаларнинг сиқик мазмунидир. Тезисда фикрлар кўпинча рақамлаб берилади. Тезиснинг ҳажми энг кўп деганда 1—4 парақдан ошмайди. Лекин бу қатъий чегара эмас. Баъзи сиёсий масалаларга бағишланган маърузаларнинг тезиси каттароқ ҳажмда ҳам бўлиши мумкин.

Сиқик хулоса (резюми). Сиқик хулоса маъруза ёки бошқа асарларда кенг ва атрофлича далиллар билан баён этилган фикрларнинг 3—4 гапли якунидир. Муаллиф резюмида кузатиш ва мушоҳадаларидан юзага келган тўхтамларнинг энг зарурларини кўрсатади.

Аннотация. Аннотация бадний, илмий, методик асар-

ларнинг муаллифи, мавзуси, манбаси, унда кўтарилган асосий масалани кўрсатишга қаратилган қисқа хабардир. Аннотация ўзининг камсўзлиги, ҳажм жиҳатидан ниҳоятда кичиклиги билан баённинг бошқа турларидан ажралиб туради.

Отзив (фикр). Сайланма баённинг яна бир тури отзивдир. У бадний, илмий, методик ва бошқа асарларга берилган баҳодир. Отзив, одатда, асарнинг яхши томонларини кўрсатишга қаратилган, унга «Оқ йўл» тилаган тарзда ёзилади. Бу жиҳатдан тақриз (рецензия) дан фарқ қилади. Рецензияда асар танқидий таҳлил этилади, шу нуқтан назардан баҳоланади. Асарнинг ютуқлари ҳам, нуқсонлари ҳам кўрсатилади. Тақризчи ўзининг даъволарини турли далиллар асосида исботлай боради, асарга илмий изоҳлар беради.

Отзив кўпинча асарларни ҳимояга, нашрга тавсия этиш, асар муаллифини қувватлаш мақсадида ёзилади. Шунинг учун унда асарнинг камчиликлари устида деярли сўзланмайди. Манбадан олинган парчалар ҳам унинг ижобий томонларини кўрсатишга қаратилган бўлади.

Аммо отзивда ҳам, рецензияда ҳам уларни ёзиш одоби холисликни, ҳақиқатдан четлашмасликни талаб этади. Тақриз қилинаётган асарнинг ютуқ ва камчиликлари, назарий ва амалий аҳамияти ҳаққоний кўрсатилиши лозим. Асарга баҳо беришда муаллифнинг шахсияти, обрўси эмас, балки унинг (асарнинг) хусусиятлари, аҳамияти кўзда тутилади.

Реферат. Бирор илмий, методик, педагогик мавзудаги асарнинг қисқача мазмуни ҳақидаги баён (ёзма маъруза) реферат ҳисобланади. Реферат муаллифнинг ўз асари ҳақида бўлса, автореферат дейилади. Авторефератда асарнинг қисқача мазмуни, янгиликлари, методик усуллари, илмий қурилиши, фойдаланилган адабиётлари устида фикр юритилади. Амалда илмий ва обзор рефератлари кўпроқ учрайди. Илмий рефератларда фанга, методикага, тарбияга ва техникага оид ишларнинг қаерда амалиётда синаб кўрилганлиги ҳақида ҳам хабар берилади.

Шарҳ (обзор) реферати илмий ва бошқа асарларга шарҳ бериш, яъни унинг умумий хусусиятларини қисқача баён қилиб беришни кўзда тутати.

Биография ва автобиография. Кишиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берувчи баён биография (автобиография) дейилади. Биографияда баён кишининг

туғилган жойи ва йилидан бошланади. Биография (автобиография) қуйидаги тартибда ёзилади:

1. Исми шарифи, туғилган йили, туғилган жойи: райони, шаҳри, вилояти ҳақида маълумот.

2. Ота-онаси, ака-укалари ҳақида маълумот.

3. Уқиган мактаби, унга бориш ва тугатиш йиллари, мактабнинг қайси маъмурий ҳудудий бўлинишга тобелиги.

4. Меҳнат фаолиятини қачон, қаерда, ким бўлиб бошлаганлиги, қаерларда ишлаганлиги.

5. Оилавий аҳволи.

6. Қайси жамоат ташкилотларида фаол иштирок этганлиги.

7. Меҳнатлари эвазига ҳукуматимиздан олган тақдирномалари.

8. Кейинги даврдаги фаолияти ҳақида маълумот.

Автобиографияда баён биринчи шахс тилидан, биографияда III шахс тилидан ифодаланади. Автобиографияда таржимаи ҳоли ёзилаётган кишига тавсифнома берилмайди. Биографияда эса тавсифномага оид жумлалар берилаверади.

Ёзувчиларнинг ўз шахсий ҳаёти билан боғлиқ материаллар асосида воқеликни ёритган асари автобиографик асар ҳисобланади. Автобиографик асар учун муаллифнинг ҳаёти бир восита бўлиши мумкин. Бундай асарларда ҳам ҳаёт кенг, зиддиятлари билан акс эттирилади, ўз образлар тизимига эга бўлади. Автобиографик асарлар автобиографик роман, автобиографик қисса, эсдаликлар деб юритилади.

Автобиографик жанрнинг ўзига хос хусусиятларидан бири унда воқеалар муаллиф тилидан ҳикоя қилинишидир. Ровий (ҳикоя қилувчи) воқеаларни биринчи шахснинг бошидан кечирганлари, кўрганлари тарзида баён этади.

С. Айнийнинг «Эсдаликлар»и, Ойбекнинг «Болалик» қиссаси, А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар»и автобиографик асарлардир.

Тавсифнома. Кишиларнинг ижтимоий фаолияти, жамиятда тутган ўрни ҳақидаги муҳокама тарзида айтилган ёки ёзилган баён тавсифнома ҳисобланади. Тавсифномада шахснинг ижтимоий фаолиятида эришган ютуқ ва камчиликлари, хулқдаги ибратли хусусиятлари; кишилар билан ва оиладаги муносабатлари баён этилади. Шахснинг фаолияти билан боғлиқ турли ҳаётий

далиллар келтирилиб, улар асосида шахсга баҳо берилади.

Тавсифнома берувчи шахс ёки ташкилот ўзи баҳолаётган кишини яхши билиши, ундаги яхши ёки ёмон фазилатларни чуқур англаган бўлиши лозим. Мактабда болага тавсифнома ёзувчи ўқитувчи, ёшлар ташкилоти мутасаддиси уни синчиклаб кузатиши, иқтидори қайси фанларга қаратилганлигини, нималарга қизиқиши, ташкилотчилиги табиатида қандай камчиликлар борлигини яхши билган бўлиши керак.

Тавсифнома икки ёки бир гуруҳ кишиларга ҳам ёзилади. Кишиларга қиёсий тавсифнома ҳам берилади. Бундай тавсифномалар бир-биридан ўз хусусиятлари, тил қурилиши билан фарқ қилади. Масалан, бир ўқувчига ёзилган тавсифномада ўша ўқувчининг хулқи, фаолиятидаги яхши ёки ёмон хусусиятлари кўрсатилса, икки кишига ёзилган тавсифномада уларнинг ўхшаш томонлари, қизиқишлари ва ҳоказолар умумий тарзда кўрсатилади.

Бутун бир синфга ёзилган тавсифномада синф яхлит ҳолда олиниб, унга хос умумий хусусиятлар — фанларни ўзлаштириши, жамоат ишларига иштироки, қизиқиши, озодалиги кабилар ҳақида сўзланади.

Қиёсий тавсифномада икки шахснинг хусусиятлари чоғиштирилади. Бунда бири ўзининг ижобий томонлари билан, иккинчиси салбий томонлари билан кўпроқ кўзга ташланадиган кишилар танланади.

Тавсифнома бериш (ёзиш) маданияти кишининг яхши ёки ёмон фазилатларини, фаолиятини ёритишда адолатли, ҳаққоний бўлишни тақозо этади. Ўқитувчи бунга ҳар доим амал қилиши шарт.

Интервью. Матбуотда эълон қилиш, радиоэшиттириш ёки телевидениеда фойдаланиш учун мухбирнинг бирор киши билан ўтказган суҳбати, шу суҳбатнинг матбуотда эълон қилинган матни интервью дейилади. Интервью (суҳбат) жамиятимиздаги исталган киши билан ўтказилиши мумкин. Интервью радио ва телевидениега хос жанр бўлиб, унда учрашувда иштирок этаётган шахснинг ижтимоий фаолияти ишдаги ютуқлари ва камчиликлари, бу борадаги муаммолар ҳақида фикр юритилади. Унга шахсий ва оилавий ҳаёти юзасидан саволлар берилиши мумкин.

Интервью учун саволлар маълум бир мавзу асосида пухта ўйлаб, нутқ шароитига мос қилиб тузилади. Бе-

риладиган саволлар шундай тузилсинки, интервью берувчининг хулқига таъсир этиб, уни сўзлашга ундасин. Саволлар қисқа, жавоблар эса мазмундор бўлсин. Бунинг учун интервью ўтказувчи мухбир суҳбатга пухта тайёргарлик кўрган бўлиши лозим.

Маъруза. «Маъруза» сўзи, одатда, икки маънода ишлатилади:

1. Раҳбар ёки бошлиққа оғзаки ёхуд ёзма берилган ахборот. Масалан, «Байрамолди топшириқларининг бажарилши юзасидан ёшлар ташкилоти мутасаддисининг мактаб директорига ёзма маърузаси» каби.

2. Бирор мавзу юзасидан жамоатчилик олдида берилган ахборот.

Иккинчи маънода маъруза омма орасида сўзланадиган нутқнинг кўринишларидан бўлиб, турли мавзуларда ёзилади; яъни педагогик мавзудаги маъруза, адабиётлар обзориغا бағишланган маъруза, илмий маъруза, ҳисобот маърузаси каби.

Маъруза маълум тайёргарликдан кейин йиғилган материалларга, далилларга асосланган ҳолда ёзилади. Шунга кўра, маъруза ёзувчи унда маълум мақсадни амалга оширишни кўзда тутди ва режалаштиради. Далиллар, манбалардан олинган парчалар кўзланган мақсадни очадиган қилиб танланади. Масалан, ўқитувчи мактаб ёки синф ҳақида ота-оналар мажлисида маъруза қилмоқчи бўлса, у мактаб, синф ҳаётини яхши ўрганиши, далилларни таҳлил этиб, маълум хулосаларга келиб қўйиши, синфнинг ўзлаштириши, унга сабаб бўлаётган ижобий ёки салбий ҳодисалар, синф ўзлаштиришини кўтариш борасидаги режалар, илмий фараз ва вазифалар аввалдан яхши ўйлаб олинши керак. Маърузада турли хил рақамлар, уларни бир-бири билан солиштириш, ўзлаштирилиш фоидаларини ҳисоблаб чиқариш ҳам кўзда тутилади. Аммо ҳаддан ташқари уларга кўп ўрин бериш маърузани зерикарли қилади.

Маъруза учун керакли далил ва материаллар тайёр бўлгач, энди маърузанинг тузилиши устида, фикрларни ифодалаш воситалари, оҳанг, мантиқий урғу устида машқ қилинади. Бу жараёнда тингловчилар билан алоқа боғлаб туришнинг воситалари — ундалма, киритма гап, кириш сўз, ўрни билан юмор, киноя ва бошқалардан фойдаланиш устида ўйлаб кўриш ҳам яхши натижа беради.

Маърузанинг умумий режаси қуйидаги қисмларни ўз ичига олиши зарур:

1. Кириш қисм. У асосий масалага ўтиш «кўприги» ҳисобланади. Унда тахминан, кундалик сиёсат, маъруза учун сабаб бўлган воқеалар сингари омиллар устида сўзланиб, аста-секин мавзунинг ёритишга ўтилади.

2. Маъруза мазмунининг баёни.

3. Баён этилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқадиган хулосалар.

4. Таклиф, тавсиялар. Бу пункт аксар маърузаларда бўлмаслиги мумкин.

Лекция. Лекция олий ўқув юртларида, омма олдида бирор мавзу юзасидан баён тарзида ўтказиладиган дарс ёхуд машғулотдир. Шу машғулотда тингланган нутқ ҳам лекция деб юритилади. Лекция икки хил: 1. Монолог лекция. 2. Диалог лекция (суҳбат).

Монолог лекцияда нотиқ маълум мавзу бўйича ўзи билган нарсалар ҳақида сўзлайди. Саволлар лекция тугагандан сўнг берилади. Диалог лекция тингловчиларнинг фаол иштирокида ўтади. Нотиқ маълум масалаларни нутқида ёритиб борар экан, ўз фикрларининг қандай тушунилаётганлигини аниқлаш мақсадида, тингловчиларга мурожаат қилиши, уларнинг жавобларини тинглаши, саволларига жавоб бериши, улар билан баҳслашиши мумкин. Ана шу савол-жавоблар, фикр олишувлар жараёнида мавзунинг мазмуни очила боради. Лекциянинг қизиқарли ўтиши нотиқнинг тайёртарлигига, нутқ оқимини тингловчиларнинг хулқига таъсир этадиган тарзда олиб боришига боғлиқ. Нотиқнинг билими, савияси, дунёқараши, ҳаётий тажрибаси, тилни билиши ва ундан моҳирона фойдалана олиши муваффақиятларнинг гарови саналади.

Лекцияга тайёрланиш ҳам худди оммавий маърузага тайёрланиш каби дир. Албатта, далиллар тўпلامасдан, назарий адабиётлар билан танишиб чиқмасдан туриб яхши лекция қилиб бўлмайди.

Ҳисобот. Ҳисобот хизматга доир маълумот ва мулоҳазалардан иборат ҳужжат бўлиб, унда бирор юмуш, бирор соҳа бўйича қилинган ишлар ҳақида хабар берилади. Масалан, мактабда тўғарак ишларининг аҳволи, методбирлашманинг иши тўғрисида ҳисобот бериш каби. Ҳисобот оғзаки ёки ёзма бўлади. Ҳисоботда ишнинг олдида қўйилган мақсад, унинг ҳажми ҳақида умумий маълумот берилгандан сўнг, қандай бажарил-

ганлиги, белгиланганлардан қайсилари амалга ошмаганлиги, бунга монелик қилган тўсиқ-сабаблар кўрсатилади. Қўлга киритилган ютуқлар нималар асосида амалга ошганлиги, янги метод ва усуллар қайд этилади. Ҳал этиш қийин бўлган муаммолар (агар бўлса) санаб ўтилади. Уларни ечиш борасида шахсий маслаҳатлар, таклифлар айтилади.

Мактуб. Мактуб бир кишининг бошқа бир (ёки бир гуруҳ) кишига маълум қилган ўз аҳволи, ички кечинмалари ёки юз берган воқеа-ҳодисалар ҳақидаги хабаридир. Мактуб турли мавзуларда ёзилиши мумкин, яъни ҳарбий хизматдаги аскарнинг ўз ота-онасига мактуби, шогирднинг устозга мактуби, муштарийнинг газета ёки журнал таҳририятига мактуби, ошиқнинг маъшуққа мактуби каби.

Мактубда муаллиф эркин фикрлайди. Ўзини қизиктирган, изтиробга солган воқеаларни кенг ва ҳар томонлама баён этади. Мактуб сўзлашув услубида ёзилади. Унда ишлатилган тил бирликлари муаллифнинг кундалик ҳаётида қўллайдиган сўзлардан иборат бўлади. Мактубнинг услуби содда, ҳаммага тушунарли бўлиши муаллифнинг фикрлаш услубига боғлиқдир.

Шахсий ёзишмалар (мактублар) да шахснинг маданияти, одоб-ахлоқи акс этиб туради. «Ўзбек адабиётининг атоқли адибларидан бири Мирзакалон Исмоилийнинг алоҳида шахсларга ёзган мактублари ибратлидир. Уларда кишиларга ҳурмат, уларнинг орзу-истакларига шерик бўлиш шундоққина сезилиб туради. Унинг ўз шогирди Рустамжонга, В. Усмон деган йигитга, Самарқанд Давлат педагогика институти филология факультети деканига ёзган мактублари фикримизнинг далилидир» (*Газетадан.*)

Шарқда қадимдан бир-бирига нома ёзиш одат бўлган. Бу нарса оддий саводхон кишилар орасида бўлганидек, атоқли олим ва шоирлар, давлат арбоблари ҳам хат ёзишиб турганлар. Далил сифатида XV аср иккинчи ярмида яратилган А. Навоийнинг «Муншаот» асарини (унда 90 га яқин мактуб бор) ва 16 атоқли шахснинг 594 мактубидан иборат «Мураққаъи Алишер Навоий» дастхат мактублар тўпламини кўрсатиш мумкин. Тўпландаги мактублар турли мавзуларда ёзилган. Унда Абдураҳмон Жомий томонидан Навоий номига ёзилган анчагина мактублар ҳам бор. Бу мактублар Навоий томонидан тўплаб борилган. Жомий баъзи хатларида

айрим шахсларга, истеъдодли ёшларга ёрдам қилиши Навоидан илтимос қилади. Бу кишиларнинг кўп-лари Навоий тарбиясида етук шахсларга айландилар. Жомийнинг Навоийга ёзган мактубларидан намуна:

32-рақамли нома. «Ҳожатмандлик изҳоридан сўнг, арзимиз шулки, мавлоно Жалолиддин Саййид Маҳмуд онаси ва биродарини зиёрат қилиш учун Самарқандга боришни ихтиёр қилади. Шул сабабдан Сиз бул ишга аҳамият бериб ва хайрихоҳлик кўрсатиб, он ҳазратнинг (подшо Ҳусайн Бойқаронинг — Т. Қ.) яқинларидан ушбу сафар учун рухсатнома олиб беришингизни сўрайди. Сизга оллоҳнинг кўмаги ёр бўлсин! Вассалом! Фақир Абдураҳмон Жомий». (Х. Исматуллаев таржимаси).

Олимларнинг (Х. Исматуллаевнинг далолат беришича, Шарқда ҳам альбом (мураққаъ) тузиш анъанаси бўлган. Шарқ мураққаълари, одатда, мўъжаз расмлар — миннатюралар, ҳуснихат намуналари — қитъалар ва муфрадотлар, мактублар, иншолар, фармонлар — нишонлардан иборат бўлган.

Мактуб ёзиш анъанаси кейинги даврларда ҳам давом этади. Муқимий ва Фурқат мактублари шундай асарлардир.

Мактублар назм ва насрда ёзилар эди. Муқимийнинг «Ассалом», «Миннатдорман» (Жавоби саломи Муқимий ба Фурқат), «Жавоби руқъайи Нодим Намангоний», «Жавобномаи Муқимий ба Фурқат» асарлари, Фурқатнинг «Муқимийга хат», «Бўмбайдан хат» асарлари назм билан ёзилган, Муқимийнинг шоир Камийга, жияни Рўзимухаммадга мактублари наср билан битилгандир.

Бадий адабиётда асар қаҳрамонларининг бир-бирига ёзган мактублари тарзида ёзилган асарлар мактуб жанрини ташкил этади.

Ўзбек мумтоз адабиётида мактуб жанри қадимдан мавжуд. Унинг ажойиб асарларини халқимиз севиб ўқиб келган. Масалан, «Муҳаббатнома», «Таашуқнома» каби дostonлар бадий санъатнинг гўзал намуналаридир. Улуғ Навоийнинг «Хамса»сидаги Фарҳод ва Шириннинг, Лайли ва Мажнуннинг бир-бирига ёзган хатлари ўзининг самимийлиги, гўзаллиги билан кишини лол қолдиради.

Кейинги давр ўзбек адабиётида ҳам мактуб жанрида ёзилган асарлар учрайди. Масалан, Сарвар Азимов-

нинг «Икки тил — икки олам» ҳикояси ошиқ-маъшуқ (Адиба ва Элнур) нинг мактублари тарзида ёзилгандир.

Кундалик (хотира, эсдалик). Кишилар шу кунги ҳаётини, юз берган воқеа-ҳодисаларни кейин эслаш мақсадида хотира ёзиб борадилар. Хотира «эркин» ёзув бўлиб, одатда, сўзлашув услубида ёзилади. Хотиралар шакл ва музмун жиҳатидан хилма-хилдир: *табиат ҳодисаларини кузатиш кундалиги, ишқий-интим кундалик, иш-мутахассисликка боғлиқ кундалик* каби. Кундаликларда худди мактублардагидек шахснинг ўй-фикрлари, табиат ва жамият ҳодисаларига бўлган муносабати, одоб-ахлоқи, билим ва маданияти акс этади.

Баъзи хотиралар маълум бир мақсадни кўзлаб ёзиб борилади. Уқитувчи ўз хотираларида ўз иши, ундаги мушкулликлар, уларни ечишга кўмакяшадиган фикрлар, усуллар, ўқувчиларнинг хулқидаги хусусиятлар, ўз жамоадошлари ҳақида, ўз ишидан олган завқ-шавқ ҳақида ёзиб боради. Бундай хотиралар орадан анча йиллар ўтгач ўқилса, кишига аллақандай завқ берганидек, улардан илмий-педагогик ишларда, ўқувчиларга берилган тавсифномаларда далил сифатида фойдаланиш мумкин.

ЛАБОРАТОРИЯ ИШЛАРИ¹

ТИЛ ВА НУТҚ

Саволлар:

1. Тил ва нутқ, уларнинг ўзаро муносабатини айтинг.
2. Тил ва унга хос хусусиятларни айтинг.
3. Нутқ нимаси билан тилдан фарқ қилади?

Лаборатория иши

Тошриқлар:

1. Матнни ўқиб чиқинг, ажратиб кўрсатилган сўзларнинг луғавий маъноларини «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан фойдаланган ҳолда аниқланг ва уларни нутқ парчасида англатаётган маънолари билан солиштиринг.

2. Матнда сўз луғавий маъносининг қайси қирраси (семаси) иштирок этганлигини кўрсатинг. Қолган семаларини юзага чиқарувчи матнлар тузинг.

Адабиётлар:

1. Усмонов С. Умумий тилшунослик, Тошкент, 1972.
2. Бегматов Э. Нутқ маданияти проблемасининг пайдо бўлиши ва асосланиши. «Нутқ маданиятига онд масалалар» тўплами. Тошкент, 1973.
3. Мирзаев М. Тил ва нутқ маданияти тўғрисида. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1984, 10 апрель.

1-вариант

Ростдан ҳам Усмонжон қиш кунини тарновда пайдо бўладиган сумалакдек қиёфасини тез-тез ўзгартириб турадиган, чап қўлининг кафти билан киндигини босиб туриб йўталадиган ғалати одам эди. Бозорбой ичиде, қани икки тулки бир ишласин, деб қўйди.

Аввалига Бегижон Усмонхоннинг у енгидан кириб, бу енгидан чиқиб ишлаб юрди. Сал кунда иккаласи тил топишиб қолишди. Бегижон шунақа ишни орзу қилиб юрган экан, омборни ҳавас билан тартибга солди.

¹ Лаборатория ишлари учун бадний асарлардан олинган парчалар мавзуга мослаб олинди.

Бор молларини навларга, қайси фирмадан чиққанига қараб жойлаштиради. Бирон нарса керак бўлганда қидириб юрмай, қўл узатганда дарров топиладиган қилди. Усмонхон унинг бу ишидан хурсанд бўлди.

Буни қарангки, Усмонхоннинг дарди ичида экан, ўнг биқинида нўхотдек бир ярача пайдо бўлди-ю, кенгайиб данакдек бўлди. Шифохонага ётди. Рак экан, операциядан кейин бандаликни бажо келтириб, бу дунёдан кўз юмиб кетди. Унинг ўлими ҳам Бегижонга қўл келди.

Бу Бегижон тушмагур бало чиқди. Усмонхон ўн беш йил ишлаб қилмаган ишларни ўйнаб-кулиб қиладиган бўлди.

(С. Аҳмад)

2- вариант

Мўйдин оғир аҳволда қолди. Ўз ҳаётини аранг кечираётган қишлоқ аҳолисининг Мўйдин йигитларини боқишга қурби етмаслиги кун сайин сезилиб турарди. Лекин Мўйдин ана шундай аянчли кунларни кечираётганлигига қарамай, таслим бўлишни истамас, Ғазот афанди ва Мирҳожибойга ўхшаган корчалонларнинг аллақандай ваъдаларига умид боғлаб, тоғ орасида писиб ётарди. Шу сабабли у армия қўмондонлигининг яхшилик билан таслим бўлиш ва қолган йигитлар ҳаётини сақлаб қолиш ҳақидаги сўнгги таклифига шундай жавоб берди:

«Мени осонликча таслим бўлади, деб ўйлама. Ҳар битта йигитим ўнтадан аскарингни ағдармагунча ҳеч маҳал таслим бўлмайди. Агар ярашишга рози бўлсанглар, Новқот билан Олой атрофини менинг ихтиёримга берасизлар, бу ерларда мен ҳукмронлик қиламан».

Мўйдиннинг бу таклифи унинг фақат ҳукмдор бўлиш учун курашаётганини яна бир карра исбот қилар эди. Аммо ортиқча қон тўкилишини истаманган армия қўмондонлиги қонхўр Мўйдинни қопқонга тушириш учун унинг шартларига тил учида рози бўлишга мажбур эди.

Ўз таклифининг қабул бўлганини эшитган Мўйдин икки юз йигити билан ярашгани келди. Ярашиш энефати ташкил қилинди. Уйин-кулги, ичкилик авжига чиқди. Мўйдин ўз йигитлари билан маст бўлгандан кейин қўлга олинди.

3- вариант

— Директор тушмагур, қизиқ эканми: пашшадан пил ясади-я!

Учириқни англаб ори кўзиди. Лекин ҳар қанча буралиб-тўлғанмасин, депсинмасин, бари-бир, шиддат билан миясига ёпирилгани — ака, одамни жуда ерга урдингиз-ку, унчаликка борманг-э, керак бўлса, ер остига тушишдан ҳам тоймайман, деган қабилдаги муддаосини тилига кўчира олмади.

Э, қуриб кетсин, буям бир иллат-да!

Қандини урсин Наим Бадриевич, гапни айни ўрнида ўрлатди, шамаси соз бўлди, айниқса аввалги жойнга тушди. Чиндан ҳам Латифбойимиз басовлат, илиги тўқ йигитлардан, уни тенгқурлари ичида осонгина ажрим қиласиз: бўйи узун, тик, ранг-рўйи тоза, қарашларидаги шаҳд бургутни чўчитади. Товба, шундай йигитни лабдаҳандан қисган-а!

Мана ҳозир ҳам ичидагисини шартта айтолмади. Нима, Наим Бадриевич силтаб ташлармиди? Йўқ, аксинча, агар у дангаллик қилганда, эҳтимол Наим Бадриевич ҳам ўзини тарозига солмас, ҳалигидақа шубҳаларга изи бермас эди.

Энди буёғи жиддийлашди: Латифбой қовун туширди.

Доим шунақа, йўқ ердан ғалва орттиради, мабодо каттиқ-қаттиқ пичинг эшитса бирор зуғум ўтса, худабехуда ичига солаверади. Шу одатдаги қишлоқ йигитлари ҳам аввалдан билишади, баъзан уни куракда турмайдиган ҳазил-ҳузилга кўмиб ташлайди.

Латифбой умрида бир мартагина сабит турган...

Бари ёдида, ўша кез Асал атрофида айланиша бошлаганини сезган йигитлар мутойибаларини тиканга, пичингларини нақд тўқмоққа айлантиришди; довулдек кўзғолон таҳдидга юзма-юз келди. Ёлғизлиги билиниб қолди. Агар собиқ синфдоши Мамарайим қайишмаса, Сайфи монтернинг тиш қайраётган тўдасига ўзини қалқон қилмаса ҳоли ёмон кечарди.

(Асад Дилмуроддан)

4- вариант

Алқисса, топшириқни адо этиш навбати қиёматли дўст тутинган бири-биридан кўркам, бири-биридан одобли, бири-бирини еру кўкка ишонмайдиган йигитларга

келибди. Улар керак бўлса, бир-бирларига жонларини садқа қилгудек мард эканлар. Охири Оқсоқол омонатни уларга топшириб, оқ йўл тилаб қолибди.

Йигитлар йўлбошчиликни галма-гал зиммаларига олиб, йўлга тушибдилар. Омонатни гоҳ у, гоҳ бу қўриқлаб, манзил сари бораверибдилар. Шу тариқа етти сахрою етти дарёни, етти воҳаю етти водийни, етти тоғу етти тошни ошиб ўтиб, еттинчи иқлимга озиб-тўзиб, йўлларда яна чайир тортиб, офтобу шамолларда корайиб пишиб, ҳеч ким ета олмаган ерга етганларидан руҳан бардам тортиб кириб борибдилару омонатни айтилган чўққига олиб чиқиб, очиб қўйибдилар.

Қарангки, унга офтоб нури тушиб, тилла юракдайин ловуллаб ёниб кетибди. У қўшюрак мисол ёмби экан...

Дўстлар лов-лов ёнаётган юракларга ҳайратланиб, яна ҳам бардам тортиб тикилишаркан, унинг сиртидаги бир ёзувга кўзлари тушибди.

«Бу ёмби-ёмби эмас, сизнинг юрагингиздир», деб ёзиб қўйилган эмиш...

(М. Мансуровдан)

5- вариант

Қурбон осмонга тикилавериб чарчади-да, бошини буриб у ёқ-бу ёққа қаради, қўрғон томонга назар ташлади. Йе, бу қандай мўъжиза? Тушими ё ўнги? Ахир бугун эрталаб Қурбон устахонага келган пайтда тепа усти тап-тақир бўлиб, ҳувуллаб ётган эди-ку! Фақатгина ёнбағирларда, у ер-бу ерда янтоқ билан чақир-тиканақ кўринарди, холос. Шамол эса серрайиб қолган дарахт шохларига тегар-тегмас, гўё бир нарса чақиб олгандек, ўзини олиб қочарди. Ҳозир-чи! Қурбон атрофи тип-тиниқ баҳор осмони гумбази остида яшнар, гўёки бутун борлиқ ям-яшил беқасам тўн кийгандек, майса кўкатлар билан безаниб, ботаётган қуёш нурида жилваланарди...

У севинчини ичига сиғдирилмай югурганича ёшлик чоғидан таниш бўлган сўқмоқдан тепаликка чиқди-да, рўпарасида чўзилиб ётган бепоён сарғиш қамишзорга, бўм-бўш йўлга, ҳозирча барг чиқаролмаган ўриклар ортидан мўралаб турган кулбаси томонга кўз югуртирди, бошини чалқанча ташлаб, яна осмонга қарай бошлади.

Турналар анча узоқлашиб кетганидан ташвиш тўла мунгли овози кунботар маҳалидаги сокинликда тобора

секинлашиб аста-секин сўнмоқда эди. Уларнинг улкан ва оғир карвони қизғиш осмонда марварид шодасидек жилваланиб деярли уфққа бориб қолди.

(А. Удаловдан)

Нутқнинг услубий турлари

Саволлар:

1. Нутқ услублари деганда нималарни англайсиз?
2. Нутқ услублари, асосан, неча кўринишга эга?
3. Ҳар бир нутқ услубини белгилайдиган хусусиятлари ҳақида сўзланг.

Лаборатория иши

Топшириқлар:

1. Матнни ўқинг, ундаги тил бирликлари ва уларнинг маъноларига диққат қилинг.
2. Матннинг қайси услубда ёзилганлигини, унда ишлатилган тил белгиларини аниқлаб чиқинг.
3. Сўзлашув расмий, илмий, бадий, публицистик услубларнинг бирига алоқадор кичик матн тузинг.

Адабиётлар:

1. *Абдураҳмонов Ф.* Стилистик нормалар. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналі, 1969, 6-сон.
2. *Ийлодшев Б.* Бадий нутқ стилистикаси, Самарқанд, 1982.
3. *Тошалиев И.* Стилистик норма муаммолари, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналі. 1989. 5-сон.
4. *Шомақсудов А. ва бошқалар.* Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент. 1983.
5. *Уринбоев Б.* Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. Тошкент. 1975.
6. *Турсунпўлатов М.* Ўзбек сўзлашув нутқи лексикаси. Тошкент. 1988.
7. *Қўчқортоев И.* Бадий нутқ стилистикаси. ТошДУ, 1975.

1-вариант

Оқсил

Оқсил жуда мураккаб юқори молекулали бирикмадир. Сув молекуласи уч атомдан: бир атом кислород ва икки атом водороддан иборат. Оқсил молекуласи бўл-

са, юз минглаб атомлардан ташкил топгандир. Унинг таркибида азот, углерод, водород, кислород ҳамда бошқа бир қанча унсурлар бор.

Табиатда хилма-хил оқсиллар учрайди, аммо уларнинг иккита бир-бирига ўхшабини топиш қийин. Оқсиллар таркибида аминокислоталар жуда оз—20 га яқин. Аммо тахминан уларнинг ярмини бошқалари билан алмаштириб бўлмайди, бу аминокислоталар организм учун ниҳоятда зарур.

Таркибида фақат 20 та аминокислота бўлган оқсил ниҳоятда хилма-хил кўринишларга эга. Аминокислоталар молекула таркибида ранг-баранг ўрин алмаштиришлар ташкил этади. Аминокислоталарни танлашга кўра оқсиллар мукамал ва номукамал бўладилар. Мукамал оқсил ҳамма аминокислоталарни қабул қилган бўлади. Номукамал оқсил таркибида баъзи аминокислоталар бўлмайди.

Инсон овқати организмнинг ҳамма эҳтиёжларини қондирадиган зарур оқсил билан таъминланган бўлиши керак. Инсон организми мушак оқсили, қон оқсили каби турли вазифаларни бажарадиган хилма-хил оқсилларни талаб қилади. Овқатимиз оқсилли бўлиши лозим, ахир тирикликнинг пегизи оқсил-ку.

(О. Митрофановадан)

2- вариант

«Ўзбекистон ўзбекларнинг тарихий Ватанидир. Республика шу миллат номи билан аталади. Ўзбекистон ўзбек миллатининг асосий қисми яшайдиган, асрлар давомида ривожланиб келаётган ўзбек (туркий) тили тўла давлат муҳофазасига олиниши лозим бўлган республикадир.

1- модда. Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир.

Ўзбекистон Республикаси ўзбек тилини бутун чоралар билан ривожлантиради, снёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида тўлиқ қўллашни таъминлайди.

2- модда. Ўзбек тили ўзбек халқининг маънавий мулкидир. Ўзбекистон Республикасининг давлат тили тараққиёти, қўлланиши ва муҳофазасини ҳар томонлама таъминлашга оид барча масалалар Ўзбекистон Республикасининг ваколат доирасига киради.

Ўзбекистон Республикаси мустақил ва тенг ҳуқуқли

республика сифатида ўз заминиди тилга оид ҳар қандай масалани ҳал қилиш ҳуқуқига эга.

3-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида яшовчи барча миллат ва элэт тилларини ҳурмат қилинишини таъминлайди ҳамда бу тилларнинг ривожланишига шароит яратади.

4-модда. Ўзбекистон Республикасида яшайдиган ҳар бир шахс давлат ва жамоат идоралари ва ташкилотларига юмуш, таклифлар, ариза ҳамда шикоят билан республика давлат тилида мурожаат қилиш ҳамда жавоб олиш ҳуқуқи билан таъминланади. Бошқа мақбул тилда мурожаат қилиш ҳуқуқи ҳам чекланмайди».

(«Ўзбекистон Республикасининг давлат тили тўғрисида» ги қонундан)

3-вариант

«Сен қўшиқ айт, Зубайда, ёниб-ёниб қўшиқ айт. Ўзинг кўрмаган бу дунёнинг ранглари ҳақида, офтоб нури, булоқ суви, дарахт гуллари, чечаклар ва қизғалдоқлар ҳақида қўшиқ айт: сен йиғлаб-йиғлаб хиргойи қилу, бу қўшиқ мени мана шу тўқайдаги қоқи гулига, ҳеч қурса ёвшонлардан бирига айлантурсин, мен сени кўриш ва мудом бирга бўлиш учун шу юлғунзорда қолиб кетай, сенинг оёқларинг тагига қовжираб тўкилай, майли ғуборга айланиб сочларингга қўнай, фақат сенинг бўйнингдан уфураётган гул ҳидини ҳидлаб турсам бўлди.

Мен сени овута олмайман, Зубайда. Сени қушлар чуғури, қандай очилишини сен ҳали кўрмаган гуллар, сенинг шивирларинг каби ер юзига бодраб чиққан майсалар, сочларингни соғинган шабодалар, жимир-жимир ёғаётган ёмғир, тонгги шафақ овутсин.

О, нафақат сен, назаримда, яратган ҳам унутиб қўйган бу тўқайга қуёшнинг бир парчаси сениб тушган, йўқ, йўқ, сени парвардигор юлдузлар ичидан топиб олган. Сенинг оғушинг офтобнинг ётоғига ўхшайди, баданингдан беҳишт ялпизининг бўйи келади.

Мен сенинг кўзларингга термулиб-термулиб ўтиргим келади, сенинг кўзларингдаги кўлга чўкким келади»...

(Назар Эшонқуловдан)

4- вариант

Миллатнинг сарвати

Кечагина албатта биз дунёдан озми-кўпми хабардор эдик. Дунё ҳам, ёлгон бўлмасин, бизни озми-кўпми биларди. Лекин фожиамиз шунда эдики, биз дунёни тугал танимасдик. Дунё ҳам бизни тугал танимас ва тан олмасди. Номимиз Ўзбекистон бўлгани билан бизни бепоён империянинг бир чекка вилояти деб билар, халқимиз эса дунё афкор оммаси назарида ўз ҳақ-ҳуқуқларини танимаган, олижаноб шиорлар билан пардаланган мустабид зулм остида яшаётган, бу зулмдан қутулиб чиқишга ўзида куч-ғайрат тополмаётган бир халқ эди.

Қаранг. Ўзбекистон халқаро ўзаро манфаатли муносабатларга қанчалар шитоб ва дадиллик билан кириб борапти! Жаҳоннинг турли мамлакатларидан атоқли давлат арбоблари, сиёсатдонлар, қудратли банклар ва корхоналарнинг раҳбарлари. кордонлар пайдарпай келиб турибдилар.

Ҳозир Ўзбекистонга қанчалаб учувчилар (ҳарбий учувчилар ҳам!), алоқачилар, шифрлар билан ишловчилар, корчалонлар, ҳарбий мутахассислар, зобитлар, барча ички ва ташқи ишларимизни энг юксак савияда олиб борадиган сиёсатдонлар, дипломатия ходимлари — элчилар, консуллар керак!

Мустақиллик ҳар бир соҳада шукуҳ ва миллий сарватга эга бўлишликни талаб қилади.

(Иброҳим Ғафуровдан)

5- вариант

Аппон чол ликопчадан бир дона анжир олиб унга берди, кейин мақтади:

— Зўр бола экансан-да! Бувангни чоптириб олиб келдингми-а?

Баҳодирга унинг мақтови мойдек ёқиб, болаларча талтайиб анжирни тишлаган эди, таъми кўнглига ўтиришмади чоғи, юзи буришиб кетди.

— Мен бунингизни патиссонми депман. Бунингиз ширин экан-ку!— дея нолиди.

Аппон чол соқолини силаркан, кулиб қўйди.

— Нима, анжир емаганмисан? Анжир ширин бўлади-да!— деб тушунтирди.

Э-э, анжирингиз бўлмади, ота,— деди Баҳодир кекса

кайвонилик қилиб, тўғарак юзини боз тириштирди-да, анжирни Аппон чолнинг ўзига қайтарди.— Патиссон шўртанг бўлади, уни есангиз маза қиласиз...

— Батисонинг нимаси, ўғлим?

— Батисонмас — патиссон,— астойдил куйиниб Аппон чолга дакки берди бола.

— Хўп ана сен айтганча бўлсин,— патиссон...

— Шуниям билмайсизми?— таажжубланиб боқди Баҳодир. — Патиссон шиша банкада бўлади. Мана бундай шиша банкада,— деб қўлида ўлчаб кўрсатди.— Даддам бизга опкелардилар ушандақа патиссондан...

— Сенам анжирни билмас экансан-ку! Анжирни билмаган ўзбек борми!?—ҳазиллашган бўлди Аппон чол.

— Билама-ан!— Бола Аппон чол уни анжирни билмасликда айблашидан ранжиди.— Мана шунақа анжирдан менинг ўртоғимникидаям бор. Улуғларникидаям бор. Ишонмасангиз опчиқаман. Ишонмайсизми? Опчиқайми?

Аппон чол унинг қизиша бошлаганини сездди. Шунинг учун ҳам:

— Ишондим, ишондим!— деб икки қўлини юқорига кўтарди...

— Бормисан Аппон?!— Шокир баззознинг серажин юзига қувонч таралиб, қийиқ кўзларида ёш йилтиллади.

— Омонмисан-эсонмисан, оғайни?! Нечук? Нечук худо ёрлақади?

(Аббос Саидовдан)

УЗБЕК ТИЛИНИНГ СИСТЕМАСИ, УЗУСИ ВА НОРМАЛАРИ

УМУМИЙ НОРМА ВА АДАБИЙ НОРМА

С а в о л л а р :

1. Тил системаси деганда нималарни тушунасиз?
2. Узус нима? Унинг тил системасидан фарқларини сўзланг.
3. Тил нормаси нима? Тил нормаси махсус адабиётларда қандай ёритилган?
4. Узус ва норма, уларнинг ҳажми масаласи.
5. Умумий норма ва адабий норма, уларнинг ўзига хослиги.

6. Норманинг тарихийлиги, турғунлиги ва шунингдек ўзгарувчанлиги.

Лаборатория иши

Топшириқлар:

1. Матндан адабий нормадан ташқари, ўзбек тили узусига алоқадор ҳодисаларни аниқланг ва изоҳланг.

2. Ўзбек тили узусига хос тил белгиларининг қайси ўзбек лаҳжасига тегишли эканлигини кўрсатинг ва тушунтиринг.

3. Матни синчиклаб ўрганинг, ундаги ўзбек тили системасидан четга чиққан ўринларни қайд қилинг ва изоҳланг.

4. Матнда учрайдиган эски норма элементларини топиб изоҳланг, янги вариантлари билан алмаштириб, матни қайта ёзинг.

Адабиётлар:

1. *Ицкович В. А.* Языковая норма. М., 1968.

2. *Бегматов Э.* Нутқ маданияти ва адабий норма. Тошкент, 1973.

3. *Бегматов Э.* ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти, Тошкент, 1983.

4. *Бегматов Э.* ва бошқалар. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. Тошкент, 1988.

1-вариант

— Бир неча сўз хотирға келиб эди, айтмоқлик вожиб кўринур,— деб сўзида давом этди меҳтар салобат билан.

— Аввал улким, Маскоп улуғ кенослари бирла дўстлиг шевасида сўйлашмоқ, баъд инъомлар ила анинг кўнглини овламоқ лозимдур, тоинки ҳар икки подшонинг аросидаги савдо-тижорат ишлари равнақ топгай. Яна улким, ўрус юртида Бухоро савдогарлари божхирож лафзини эшитмасинлар, агар биз томонга ўрус савдогарлари келиб тўхтаса, биз доғи бож олмайдурмиз.

Ҳожитархон боғбон бизнинг савдогарлар хафа бўлиб келоптилар, охэ. Баҳри Ҳазарда кема дарғалари аларга ўн беш сўмдан бож солиб тўхтабдурлар, бо Ҳожитархон кеноси тамға пули олибдур. Сиз оқ подшога, яъни Маскоп улуғ кеносига айтингким, тужжор аҳлининг бошидан бож-ҳирож балосини даф этсин. Яна улким, Бухорода оқу сариқ шоҳи, кимхоб, баҳмал касод бўлиб тўх-

тапту. Акун, биз бу молларни сотмоқ учун ўрус бозорларини илкимизга олмоғимиз зарур.

(М. Осимдан)

2-вариант

— Ўзингни бос, Захро. Кел, ёнимга ўтир. Нима қиласан ўзингни беҳудага уринтириб,— дерди аёл майин овоз билан.— Ҳадеб ух тортаверишдан бир чақалик фойда йўқ.

— Юрайим ғамдан портлаюр, божи. Ўзимни қароқўйим!— деди ёш қиз.

— Юрагингни кенг қил. Шошма, зора бир яхшилик бўлиб қолса.

— Ҳарна ўлсайди, бу золимнинг алиндин қуртулиб чиқиб кедайдик...

-- Нинди ўғрилар?— деди элчи ўнг қўлида қадаҳни ушлаганча.

Мутавалли кечаси бўлиб ўтган воқеаларни шошиб-пишиб гапириб берди:

— Иван ҳаддан ошопти, адабини бериб қўйинг, бо аёлимни қайтариб берсин!— деди Ҳожи ҳарсиллаб.

— Аёлим? Аёлларинг Бухорода қолгон бит.

— Қулимни, есиримни... Мен уни тилло баробарига сотиб олганман, охэ!

— Ошиқма, олтин керак бўлса, жанжални тинчлик йўли билан бир ёқли қилабиз.

— Минг тилло бериб тўхтасангиз доғи кўнмайман, есиримни олиб берасиз?

— Йўққина нарса учун нига шовлийсен? Кел, бош овруғиға манови шаробдан бир коса кўтариб ич, сўнгра сўйлашабиз.

(М. Осимдан)

3-вариант

Паризодлар яна Ҳотамни ўтга ташладилар. Бу тарзда уч мартаба ўтнинг орасида куйдурдилар.

Вақтики кўрдиларки, бу куймайдур, нечанд тошни олиб келиб Ҳотамни ётқузуб, тошни устида қўйди. Ҳотам тошни остидин чиқти. Вақтики, Ҳотамни паризодлар тирик топдилар, тутиб дарёйи Шўрға ташладилар. Ул ердин паризодлар ўз жойига ёндилар. Ҳотамни наҳанг ютти, сувда гўммакдан қолди. Билдики, жонворнинг қурсоқиға тутубдур. Дарҳол муҳрани оғ-

зига солди: ҳарорат баданига зоҳир бўладур, беҳуш бўлди. Сувнинг ниҳояти совуқлиқидин ҳушига келиб ҳар тараф наҳангнинг қорнида югурди. Наҳангнинг дили ва жигарини путининг остида депсади: тўла юрмакдин наҳанг ожиз бўлди. Дарёнинг канориға келиб, хашақда юмаланди. Ҳотамни огзидин қай қилди, дарҳол ташлади ва ўзи сувнинг орасига қочти.

(«Ҳотамнома»дан)

4- вариант

— Ия, полвон!— деди илжайиб. Қўлидан паншаха тушиб кетди.— Хуш кўрдик, полвон, хуш кўрдик! Аммо ўша заҳоти қийиқ кўзларида тағин ўт чақнади. Сийрак мўйлови қайтадан типпа-тик бўлиб кетди. Ерда ётган паншахани олиб таҳдидли силкитди.

— Жубор!— деди ҳайқириб. Паншахани «Қора кўзойнак»нинг қорнига тиради.— Қўйиб жубор!

«Қора кўзойнак» ҳамон бизни чапгаллаганча орқага чекина бошлади.

— Қўясанма — жўқма? ...

— Жотибмиз, Раис бова!

— Сен шунақа ётишни биласан. Бирпас жимлик чўкди. Кейин яна Раис буванинг овози эшитилди.— Эртага комиссия келади.

— Келса жаҳси.

— Яхши-я, яхши! Бу галгиси анойи эмас. Областан келади.

— Жаҳси!

— Яна яхши дейди-я? Фермангга қара! Ахлатхонага айланиб кетибди-ку!

— Маъқул, Раис бува, тозалайбиз.

— Тозалайсан... Менга қара, Мўсайин, гўшти қанча деб ёзгансан?

— Жуз ўттиз поиз! Январда дўндирғанмиз.

— Испарапкалар жойидами?

— Жайида, Раис бова.

— Сут-чи?

— Ҳар сийрдан икки минг уч жуз кило.

— Қоғози борми?

— Бор, Раис бова...

— Мусайин! Бу, қўзилатишни қанақа деб ёздинг?

— Жуз совлиқдан жуз жетмиш жетти.

— Жетмиш-петмиш демасдан икки юз қилиб қўя қолсанг ўласанми?

— Ўзи тувгани жуз ўнта, Раис бова!

(У. Ҳошимовдан)

5- вариант

— Тақсир,— деди у, тиз чўкиб ўтирган ерида қўл қовуштириб,— мулла Фулом Ашур Мирзога таассуф қилиб, мадрасани тарки абад қилмоқ азминдадурким, анинг саибадди толибулилимларни, аз жумла каминаи камтаринни ғазабнок қилмоқдадур. Неча ойдурким, биз ёру буродарлари бирлан ҳамсухбат, ҳамкалима бўлмағликдан қочиб, умри ғаниматини қаёнлардадир зое ва фоний этмоқдадур. Кеча оқшом Ашур Мирзо бирлан кетиб, ҳануз қайтмади ва бинобарин бугун бомдод номозини тақсирим имоматларинда иқтидо этмади.

Чувак муллавачча гапини тугатиб, тик ҳолда қўл қовуштириб турди. Маҳдум бўлса узун, оқ соқолини ўнг қўли билан силаб:

— А? А?— деяр эди.

Қорамағиз, хушрўй муллавачча ўрнидан турди.

— Асад Қорининг гаплари дуруғ, тақсирим,— деди у, домлага қараб.— Мулла Фулом неча кундан бери бетоб, ниҳоят бугун ётиб қолди.

Маҳдум унга синовчи назар билан тикилиб турарди. У гапини тугатиб, ихчам салла остидаги хушбичим калласини хиёл эғиб таъзим қилгандан сўнг, маҳдум Асад қорига «шундайми?» дегандек қаради. Асад қорининг сарғимтил юзида қизариш бўлмаганидек, бўзарш ҳам кўринмас эди. У истеҳзо билан жилмайиб, елкаларини силкиб қўйди.

— Не дерсиз, мулла Асад, анинг гапига?— деди маҳдум, калласи билан қорамағиз муллавачча томонга ишора қилиб.

(М. Исмоилийдан)

6- вариант

— Сардор! Ўғлонлардан бирон хабар борми?— деб сўради кампир.

Кампир томонидан сардор деб аталган эллик-эллик беш ёшлардаги бу киши:

— Тирик бўлсалар, ғози бўлиб келарлар, агар танг-

рининг буйруғи билан ажаллари етган бўлса, шаҳид бўларлар; сўрамоқ нега керак.— деб совуққонлик билан жавоб берди ва чол намоз ўқиб турган уйга қараб тўғри юрди...

— Хуш келдинг, дуғоним сардор! Хуш келдингиз, ўғлонлар,— деб чол меҳмонларга жой кўрсатди ва ўзи жойномоз устига ўтиб ўтиради...

— Ҳовва, тўғри,— деди Абдураҳмон сардор,— менда ҳам шундай ҳол юз берди, аммо мен сўфи қилинган хаёлларимдан учтасини қувиб юборди, шу билан рўзгор харажатларимни бир оз енгиллатдим.

(С. Айнийдан)

— Уламо ҳазратлар биздан асло ранжимасинлар,— деди қори дадил оҳангда,— бу масалалар хусусида бир оз оғиз очсак, мактаб, мадрасаларга бир оз ислоҳ киритайлик десак, ҳазратлар ўта мутаассиблик ила зиддият кўрсатурлар. Истамбулда дорилфунун бор. Туркиянинг Анқара, Измир каби шаҳарларинда янги усул мактаблар очилмиш... Туркистон вилоятида маориф машъали йўқ, халқимиз ҳаёти том зулмат. Эски мактаблар ғоят қолоқ. Ҳолимиз фоже ва аянчли. Булар ҳам шариатимизни, қуръони шарифни муқаддас билурлар, инчунун мактаб ишларига ғамхўрлик кўрсатурлар.

(Ойбекдан)

АДАБИЙ НОРМАНИНГ ВАРИАНТДОРЛИГИ

Саволлар

1. Адабий нормага таъриф беринг ва унга хос хусусиятларни сананг.

2. Адабий тил нормаси кўп режали, кўп тармоқли нормадир деганда нималар кўзда тутилади?

3. Адабий норманинг вариантдор бўлиши сабабларини изоҳланг. Нормага тегишли тил ҳодисалари ҳамма вақт ҳам вариантли бўладими?

Лаборатория иши

То п ш и р и қ л а р :

1. Матндаги айрим сўз ва сўз шакллариинг норматив вариантларини аниқланг. Қавс ичида берилган тил белгилариинг асосий маъно компонентларига кўра вариант эканлигини асосланг.

2. Қавс ичида берилган сўз вариантларининг маъно фарқланувчи оттенкалари бор-йўқлигига эътибор беринг. Агар улар қандайдир жиҳатидан фарқланадиган оттенкаларга эга бўлсалар, уларни кўрсатувчи матн тузинг ва изоҳланг.

Норматив вариантларининг келиб чиқиш (бошқа тилдан ўтганми, шу тил шеваларидан кирганми ёки шаклнинг ўзи янги маъно касб этганми) йўлларини кўрсатинг.

Адабиётлар:

1. *Бегматов Э. ва бошқалар.* Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент, 1983.

2. *Бегматов Э. ва бошқалар.* Ўзбек нутқи маданияти очерклари. Тошкент, 1988.

3. *Бегматов Э.* Нутқ маданияти мезонлари. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1976, 5-сон.

4. *Умурқулов Б.* Сўз танлаш санъати. Тошкент, 1985.

1- вариант

Июль кунларининг бирида эрталаб чойдан сўнг (нонуштадан сўнг) Саидий ўзининг иш столи ёнида ўқинишга эриниб (хуши келмай) китоб варақлаб ўтирар эди. Кимдир ҳансираган товуш (овоз) билан деразадан «Раҳимжон» деб чақирди-да, тўхтамай дарвоза томонга ўтиб кетди. Саидий иргиб (сапчиб) турди ва пардани кўтариб қаради. Чақирган киши (кимса) дарвозадан кирди. Саидий уни орқасидан кўриб қолди ва шу ондаёқ (шу лаҳзада) бу одам (киши) унутаёзган дўсти — Эҳсон эканини билди-да, негадир ҳаммаёғи увишиб (жимирлаб) кетди. У Эҳсоннинг ҳозир келишини сира (ҳеч) хоҳламас (истамас) эди. Эҳсоннинг келиши унга университет (дорилфунун) биносига рабфак залидан ўтишдан ҳам малоллироқ бўлди. Ҳаял (зум) ўтмай Эҳсон эшикни очиб кирди ва талай (анча) вақтгача Саидийни қучоғидан қўйиб юбормади. Саидий Эҳсоннинг келганига бениҳоя (ниҳоятда, ниҳоясиз) шод эканини кўрсатиш учун айтган ҳамма гали, ҳар бир ҳаракати уқувсиз артист (санъаткор) томонидан биринчи (илк) мартаба биринчи репетицияда (машқда) бажарилган ролдай ясама чиқди.

(А. Қаҳҳордан)

2- вариант

Хабарингиз бор (сизга маълумки), камина (мен) кўп йиллар илмий иш билан шуғулланган бир олим сифатида илм-фан, фалсафа (философия) ва, айниқса, адабиёт ва санъатга оид кичикроқ бир кутубхона (библиотека) йиғишга муяссар бўлганман. Салкам ўн минг жилддан (томдан) иборат бу кутубхонамни жамоа хўжалигига қарашли ўрта мактабга инъом (ҳадя) этганимдан бахобарсиз (хабардорсиз). Бу мактубни (хатни) йўллаш (жўнатиш)дан биринчи тилагим мақсадим) шуким, умрим давомида (бўйи) йиққан бу китобхонам дуч келган одамга эмас, китобнинг қадрини билган, фан ва адабиётга ташна (чанқоқ) бир кишига топширилсаким (берилсаким), токи бу нодир (камёб) асарлардан ўсиб келаётган (ўспирин) ёш авлод баҳраманд бўлса.

(О. Еқубовдан)

3- вариант

Ҳамманинг диққати (эътибори) хатда эди. Эргаш конвертга кўз югуртирди (ташлади)-да, пастки лабини тишлаб, хатни дарров (тезда, бирдан) чўнтагига (киссасига) солиб қўйди. Тикилиб (қараб, термулиб, кўз тикиб) турганларга нима дейишини билмай, қулоқлари қизариб кетди.

Соя қайтганда қурувчилар дам олишга (ҳордиққа) чиқдилар, ярим кунда титкилаб, қиёфаси (кўрниши) ўзгариб кетган катта (улкан) майдон тепасида (устида) чанг (тўзон) босилди, қурувчилар шовқинсурон (ғала-ғовур) билан чеккага чиқиб ариқ бўйларига (ёқаларига), дарахт таги, соя-салқин жойларга ёпириладилар.

Эргаш қурилиш бошқармасига кетди. Идора Қудратиллаҳўжанинг Найманчадаги ҳовли-жойига (дархонасига) ўрнашган (жойлашган) эди. Бу жойни (ерни) бой мол (бойлик) бўлишганда ўғли билан уришиб (жанжаллашиб) қолиб, Нусратиллага ташлаб (қолдириб) кетган эди. Нусратилла эса, кутилмаганда (тўсатдан) ҳукуматга садоқатини (содиқлигини) кўрсатиш (намоиш этиш) учун бўлса керак, ҳовли-жойни кўрилишга «тақдим» этди.

(А. Мухтордан)

4- вариант

Гўё у ботқоқликдан суғурилиб чиқди-да, тириклик сувиға чайинди ва сўнг учиб бориб нақ юлдузлар оғушиға сингиб кетди. Уша дамда мудом бир наво янграб турди, бу наво қонига қўшилиб оқдими унинг ва ёки фалакдан таралдими, ёки унга шундай — қўшиқ янграётгандай бўлиб туюлдими, ўзи ҳам аннқ билмайди буни. Лекин шу наво унга қанот бўлганлиги, учар гилам янглиғ уни олиб учганлиги рост.

Орадан йиллар, эҳтимол ойлар, балки лаҳзалар ўтиб, у жисмида бир оғриқ туйди. Эҳтимол, кимнинг дастидан шундай азият чекаётганлигини билиш учун ҳам қайтиб у фалакдан турган жойига тушган чиқар?..

Бир жондор келиб қўлидан чақаётгандай бўлиб туюлди. Жонн оғригач, у истамайгина кўзини очди, оғушида — самовий ҳурилиқо, у ширингина туш кўраётгандай, туш кўриб ухлаётган гўдакдай, чехрасида илоҳий бир осойиш, маъсумлик; ўзининг кўз очгани, эҳтимол ҳолатнинг ўзгариши мана шу осойишга ҳиёл бўлса-да, даҳл қилганлигини у пайқади ва кўзларини чирт юмди.

(Ғаффор Ҳотамовдан)

5- вариант

Йўқ, бирдан (тўсатдан) ўзгарди ҳаммаси (барчаси), бирдан! Гўё у талай (анча) муддат — бир йилми, беш йилми ғафлат уйқусида ётди-ю, уйғонса (кўз очса) — мана шу аҳвол! Гўё унинг бир йилми, беш йилми кўзи кўрмай, қулоғи эшитмай қолди-ю, бир кунн тузалса (соғайса) — ҳаммаси бошқача (ўзгача)! Одамлар (Кишилар) қандайдир (аллақандай) ўзгариб (бошқача бўлиб) қолган, лафзу либослари антиқа, дунёлари антиқа — таниб (англаб) бўлса, ўлай агар, мана жон! Қараса — мулла Шодининг қушдек ҳуркак, қўйдек ювош қизи Гулчеҳра бошыланг, сочини кунгурадор турмаклаб, кўчада велосипед (шайтон-арава) миниб юрибди! Куппа-кундузи (ойни-кунни ёруғида)! Ё пирим-эй! Тўрт йил иккови бир партада ўтирган қиз!..

Ушандан бошлаб Бердибой баттар айниди: неки янгиликни кўрса ғижинадиган, душман кўзи билан қарайдиган бўлиб қолди. Ўзи-ку азалдан (бошдан) шун-

дай ори нозик, иримчи... Онаси рост айтади: «Тиниқ момонинг ўгитини (насиҳатини) еб-ичиб катта бўлди. Қишлоқ хўжалик билим юртида ўқиб юрган (тахсил кўрган) кезлари ҳам курсдошлари (ҳамкурслари) унга олақарғадек, орқаваротдан (сиртдан, кетидан) кулиб қарашарди».

(Эркин Аъзамовдан)

6- вариант

Тут пишиғи. Ариқ бўйида (лабида, ёқасида) бургутдай қанот ёйган (ёзган) балх тут (марварид тут), бошини ейман, дейди. Шапалоқдек япроқлар (барглар) орасида пилладек-пилладек мевалар товланади. Ота баҳавороқ деб ана шу тут тагига (остига), шоҳсупага жой қилдирди. Супанинг ярми (нисби) ҳозироқ (аллақачон) одамга тўлган... Гулмат ота тўрда ўтирибди. Эғнида (устиди, елкасида) кўк мовут (шерст) яктак, бошида носранг (мошранг) тақия дўппи. Сарғимтил тишларини йилтиратиб, мўйловидан (муртидан) кулади. Гоҳо «қозон қайнадими» дегандай, ўчоқ тарафга (томонга) қараб маъноли йўталиб қўяди. Учоқ атрофида келини Назокатхон, қўшни (ҳамсоя) жувонлар пилдираб юришибди.

Хола Гулмат отага қаради, чолига кўзи тушгач, қўлини чулғаб (тўлғаб) чақирди. Гулмат ота қушдай сакраб (ирғиб) турди-ю, тўнининг (чопонининг) барини (этагини) ҳилпиратиб, кампирига рўпара (тўғри) бўлди.

(С. Сидёвдан)

НУТҚНИНГ ТЎҒРИЛИГИ

Талаффуз нормалари

Саволлар

1. Нутқнинг тўғрилиги нутқ маданияти учун қандай аҳамиятга эга?

2. Қандай ҳолларда нутқ тўғри бўлмаслиги мумкин? Нутқ тўғри бўлмаганда унинг бошқа фазилатлари (сифатлари) ҳақида гапириш ўринли бўладими?

3. Нутқий алоқа учун тўғри талаффузнинг қандай аҳамияти бор?

4. Тўғри (адабий) талаффуздан чекинишга олиб келадиган омилларни келтиринг.

Лаборатория иши

Топшириқлар:

1. Матндаги адабий талаффуздан четлашган сўз шакллари аниқланг ва изоҳланг.

2. Бундай талаффуз нимага (қандай манбага) асосланганини тушунтиринг.

3. Адабий нормадан четлашувга кўпроқ қайси нутқ товушлари восита бўлмоқда?

Адабиётлар:

1. *Бегматов Э.* Адабий талаффуз маданияти, Тошкент, 1982.

Бегматов Э. ва б. Ўзбек адабий талаффузи луғати.— Тошкент, Фан, 1984.

2. *Иброҳимов С.* Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида. Тошкент, 1972.

3. *Иброҳимов С.* Адабий талаффуз маданияти. Тошкент, 1972.

1-вариант

У шу истиҳолага бориб, гапни бошқа яққа бурди: — ... Шаҳарда донг чигарган бир милиса ошпоз бор... Мана, масалан, ўзимиз ҳам бўйра аъзоси бўлганмиз районда...

— Жудаям унақа эмас,— эътироз билдирди Фиёс найчи унинг гапини чўрт кесиб.— Жуда зўр бронза. Тунов куни ... магазинидан қўнғироқ қилиб: «Сизга ҳам икки кило олиб қўйдик», дейишган эди. Оп келдим. Ўзиям полшинский экан денг: қарамабман, ёғи тегиб кастонди расво қилипти...

— Қайси техникумда?

— Тихникумийиз нимаси? Институтга,— деди у жиддий...

— Унвонингиз ҳам бордир унда?— деб сўрадим мен авайлабгина.

— Қанақа унвон?

— Масалан, кандидат, доцент, дегандақа.

— Э, уми?.. Кандидатскийим тайёр, келаси ҳафта ёқлайман...

— Бу апторипротингиз нимаси тағин?

(Носир Фозиловдан)

2- вариант

Айниқса кутиб ўтирувчилар ичидаги ямоқ тўнлик, қўли қадоқ бир деҳқон маҳдумнинг диққатини ўзига жалб этган эди.

— Хўш, ким, ҳали сиз қишлоқдан келган кўрнаниз,— деди маҳдум,— қани айтинг-чи, касал нима?

Деҳқон маҳдумнинг ҳурматига ўрнидан туриб, қўл қовуштирди:

— Ўн уч таноб еримиз бор эди, тақсир... Чамаси ёнғиш бўғонда, ўттиз уч танобга ҳақ соғоннар. Мен шунга арза ёздирайми, деб...

— Химмм,— деди маҳдум,— қишлоғингизда оқсоқол йўқми?

— Бўғон минан, тақсир... қулоқ соладигон эмас!

Маҳдум яна бир мартаба деҳқонни бошдан-оёқ кўздан кечирди:

— Ариза ёздиришга чақа керак бўлади, ука! Чақангиз бўлмаса, оворагарчиликка арзимайди, иним.

Деҳқон белини тимирскилаб, гўё ақчасини кўрсатадиргандек ҳаракатланди:

— Чақасиз арзага келиб жинни бўғонмизма тақсир!..

Маҳдум, эшонни ҳатто дарвозагача кузатиб чиқишга ҳам энсаси қотиб, деҳқон ёнида тўхтади:

— Нима гап, ариза ёздирдингизми, ука?

— Йўқ, тақсир!— деди деҳқон.— Тақсирим шу қовозни питиб бердилар, танобчиға кўрсататурган қовоз экан!

— Кўп яхши!— деди маҳдум.— Қалам учи бердингизми?

— Йўқ. Чақа берсам олмади, тақсирим.

— Озгина бер...

Маҳдум «озгина бергансиз» демоқчи эди, бироқ «озгина бер...» билан тилини тишлаб, дами ичига кетишга мажбур бўлди. Чунки ҳозир меҳмонхона томонидан Анвар келиб чиққан ва маҳдумга салом берган эди.

— Ваалак... Мен, шундай, масжиддан!— деди маҳдум шошган ҳолатда ва ўз оғзига қараб турган деҳқонга ишорат қилди,— ишингиз битган бўлса, бора-вуринг!

(А. Қодирийдан)

3- вариант

Мошина йўл четидаги отрафи уч похса дувол минан ўралган ески мина алдиға келиб тўқради. Минанинг ранги унниқип кетган, кувна яғач дорвазаси олдида чукўр ориқ оғарди. Четрахта, қарри тол остида шувағлари кўчиб ётган балант лойсуппа.

Дарвоза олдида уларди ийнида қара плаш, ояғида хром ўтик, бошида пахал шлапа кийган, сорига мойил бир жигит — суғурта идараси моҳалли камитининг райиси кутиб олди.

(Н. Аминовдан)

Матни адабий орфография асосида ёзиб чиқинг. Адабий орфоэпиядан четлашган ўринларга изоҳ беринг. Матнинг ўзбек тилининг қайси лаҳжасига яқинлигини кўрсатинг.

4- вариант

— Амаки, эшайни роса ўргатипсиз-ку. Қаранг, янгноғ тепасийа чиқиб рўмолийизга ҳаддор чақиропти.

— Йўғ, унақамас. Бозоччи амаким рўмоллани сотиб бугунларича эшай қаровуллий қилопти. Милиса кеса ҳа:раб хавар қиламан, деб чиққан.

Оқсоқол бу гапларга қулоқ солмас, аскияларга парво қилмас, тинмай ғулдираб суқинар эди.

Қилгуликни қилиб қўйган Азизхон одамларга ҳолаб куларди.

Азизхонни бояги қанор кўтаришини киноёа оған хроника опиратурлари асвоп-ускуналарини елкайа оттиб қайтишоткон эди. Эрмайталаб игилладан бири янгноғ тепасини кўрсатиб, улага гап қотти:

— Манови ҳангоманийам киноёа олип қўйийла, антиқа тамоша бўлади.

(С. Аҳмаддан)

5- вариант

«Азиз фарзандивуз, жигар гўшавуз Азизхон! Сени севикли Ватанивуззи ёвуз душмандан ҳимоя қилиш учун жангда кўрсатган қаҳрамонлигингни эшитиб бошивуз кўкка етти. Диливуз қувончка тўлди. Ватан учун фидокорона жанг қивоткан азаматлар сафида эканлигингнан фахрланавуз. Ҳамиша мана шундай

мард бўл! Биза, ҳамқишлоқларинг душманни Берлин-гача қувиб боришингни, уни ўз уясида янчиб ташла-шингни истайвуз. Чекинма! Душман галаларига шер-дек ташлан» Уни янч! Хонавайрон бўлган оилаларри, етим қолган болаларри қасосини ол! Оналарри кўз ёшлари эсингда турсин! Кул бўган кошоналарри гул-ханлари эсингда турсин! Дорга осилган, бўғзига ханжар қадалган жигарбандларивуз эсингда турсин! Шуларри ҳаммаси, ҳаммаси учун қасос ол, азамат лочинивуз!»...— Тоға хатти шу ерига келганда ёнидан рўмолчасини чиқазиб кўз милкларини артиб олди.

(С. Аҳмаддан)

6- вариант

Тун сукунатида отнинг дупури, итларнинг ҳуриши эшитилди. Қароргоҳнинг четига қўйилган қоровул зарда қилиб:

— Тўхта! Қимсен?— деди.— Уронни (парол) айт!

— Урон — Андижон.

Қоровулнинг овози юмшади:

— Андижон бўлса келавер. Овозингдан Тоҳир чо-пуққа ўхшайсенми?

— Ҳа, Тоҳирмен.

— Бемаҳалда ёлғиз юрибсен?

— Мени гапга тутма. Мирзо ҳазратларига шоши-линч хабар келтирдим...

Тоҳир Бобурнинг қаршисига келиб юкунди. Паст товуш билан:

— Амирзодам, мунтазир қилганим учун афв этинг,

— деди.— Ёғийларингизнинг уруши энди тугади.

Бобур сабрсизланиб сўради:

— Хушхабар борми? Нечун ёлғиз қайтдингиз?..

— Амирзодам, Андижон ҳам Шайбонийхоннинг ил-кига ўтди. Беҳисоб кўп одам қирилди. Ҳамроҳим қир-ғинда ҳалок бўлди.

(П. Қодировдан)

НУТҚДА ЭГАЛИК ҚҰШИМЧАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ НОРМАЛАРИ

Саволлар:

1. Тилнинг грамматик нормаларини айтинг.
2. Эгалик қўшимчалари деганда қайси қўшимчаларни англайсиз, улар нутқда қандай қўлланади?
3. Эгалик қўшимчаларининг нормага мос ва мос бўлмаган ҳолда ишлатилиши сабабларини тушунтиринг.

Лаборатория иши

То п ш и р и қ л а р:

1. Матнни кўчиринг. Унда эгаликнинг ишлатилишига эътибор қилинг ва тагига чизиб чиқинг.
2. Фикрнинг юзага чиқишида эгалик қўшимчалари бажараётган вазифаларни изоҳланг.
3. Қаратувчини талаб қилмайдиган эгалик шакллари аниқланг ва изоҳланг.

А д а б и ё т л а р:

1. *Мирзаев М. ва бошқалар. Ўзбек тили, Тошкент, 1979.*
2. *Абдусаидов А. Газета тили ва адабий норма. Самарқанд, 1986.*

1- вариант

Мендан кўп хавотирланма, Робия. Мен бир деҳқон одамман. Ҳаво очилса, далага чиқиб қўшимни ҳайдайман. Уроғимни ўраман. Ёғийнинг менга не иши бор? Лекин сен... эҳтиётингни қил. Андижон қўрғониде амакиларинг бор...

— Андижонда сизнинг ҳам мулла тоғойингиз борлар-ку! Е бирга кетайликми? Тоҳир ўйланиб қолди. Унинг Андижонда меъмор бўлиб ишлайдиган Фазлиддин тоғаси эл орасида танилган машҳур одам.

Қувасой ботқоғининг устидан ўтган мана шу узун ёғоч кўприк ҳам мулла Фазлиддин чизиб берган тарҳ бўйича қурилган. Андижон аркида Мулла Фазлиддин самовий нақшлар ва кошнлар билан безаб қурган девонхона тождор Умаршайх Мирзога маъқул бўлгандан кейин унга тубичоқ от ва бир ҳамён олтин инъом қилганини Тоҳир ҳам эшитган.

— Робия, майли, иложи бўлса, Андижонга бирга

кетурмиз. Лекин дадамларни кўндириш осон эмас...
Маҳмуд оғанг эшикдами?

— Дўконга чиққан эдилар. Ифторгача келурлар.
Нима эди?

— Ифтордан сўнг бизникига ўтсин. Маслаҳат бор.

— Хўп, мен айтамен...

(П. Қодировдан)

— Мирзо, волидангизнинг тайинлаганлари бошқа эди!— деди Қосимбек.

— Волидалари бу ердаги аҳволни билмаганлар!
— деб Бобурнинг ўрнида Шеримбек жавоб қилди.
Аммо Қосимбек унинг гапига қулоқ солмай Бобурга ёндашди:

— Хоним ҳазратлари бугун дафн маросимини ўтказиб эртага Андижонга келурлар. Улуғ онангиз ҳам чорбоғдан қўрғонга кўчмоқчи эдилар. Улар сизни қаердан топуралар?

(П. Қодировдан)

2- вариант

Эртаси куни маҳдум келди. Муҳаммад Ражаббек маҳдум билан сўзлашиб, Анварни ўрда хизматига олиш фикрида бўлганлигини, бунинг учун арабча, форсчадан яна ҳам чуқурроқ маълумот олиши лозимлигини ва ҳисоб ўрганиши кераклигини айтди. Маҳдум Муҳаммад Ражаббекнинг Анварга бунчалик марҳамати учун бир оз шошиб қолса ҳам, лекин бу меҳрибончилик сабабига яхши тушунганлиги жиҳатидан аввало бекнинг етимпарварлигини, сўнгра Анварнинг зако ва истеъдодини мақтади. Анварни одам қилиш йўлида чеккан ўз машаққатларини ҳам шикоят йўсинида сўзлаб чиққач, бу кунларда эҳтимоми том билан Анварга форс ва арабийдан дарс бериб турганини ва алҳол ҳам Анвар форсча тазкира ва таҳрирлар ёза олишини баён қилиб, неча хил узрлар ичида ўзининг илми ҳисобдан баҳрасизлигини билдирди, яъни Анварнинг илми ҳисоб ўрганиши учун бошқа муаллим керак бўлур, деди.

(А. Қодирийдан)

3- вариант

Бобур агар ёв билан бу ерда тўқнашса, қишлоқ оёқ ости бўлишини ўйлади. Бу ерда у билан бирга юрган онасини, бек ва навкарларини ёвдан омон сақлаш учун ҳам, ўзи бояги чўпонга ўхшаш қасоскорларнинг тасодифий қурбони бўлиб кетмаслиги учун, даҳкатлик кадхудонинг тузини оқлаш учун ҳам Бобур яна қайтадан қурол-яроғ тақишга ва одамларига бошчилик қилишга мажбур эканини, ҳозир шундан бошқа иложи йўқлигини ҳис қилди-ю, оғир «ух» тортди:

— Шоҳлик тақдиримдан яланг оёқ қочиб қутулолмас эканмен! Жаноб Шеримбек! Сиз энди Қосимбекнинг ўрнида амирал умаросиз!

Бобурни 12 ёшида Олатоғ томонларга олиб қочиб кетиб қутқармоқчи бўлган кекса Шеримбек тоғойи қувониб таъзим қилди:

— Иноятингиздан сарафрозмен, амирзодам!— деди.— Буюринг!

— Одамларимизнинг барчасига амримизни етказинг. Кўч-кўронни йиғиштирсинлар! Шу бугун кечаси Даҳкатдан жўнаб кетгаймиз!

— Муборак буйругингиз алҳол адо этилур, амирзодам!

Яна зирҳли кийимлар кийган, қурол-яроғ таққан Бобур ўша кеча тоғдан-тоққа ошиб кунчиқиш томонга — Исфарага қараб кетди.

(П. Қодировдан)

4- вариант

— Ҳар кимса ҳам пушти паноҳнинг марҳаматларига лойиқ кўрила олмайди. Пушти паноҳ ўзларини домодликка чоғлаб бу башоратни бизлар орқали сизга етказишга амр қилдилар...

— Тақсиримда ожиза борлигини пушти паноҳ эшитган эканлар...— деди тунқотар.

— Мирзо Анвар каби донишманд етиштирган киши оқила ва жамила ҳиз ҳам тарбия қилмаганмукун деган андишага борибдирлар. Шогирдингизга қилган марҳаматни жанобингиз ва каримангиз учун ҳам дариг тутмаслик ниятида, бизни хизматингизга буюрдилар. Албатта, бу марҳаматнинг нечоғлик улуғлигини сизга сўзлаб ўлтириш ҳожат эмас.

— Қуллик, раҳмат, пушти паноҳнинг давлатлари зиёда бўлсин!— деди маҳдум...

— Жанобларига ожизона узр... Аввало камина ожиз-нотавон, афтодаҳол, пушти паноҳ жиҳатларидан содир бўлган улуғ марҳаматга сазовор ва лойиқ эмасдирман; сониян — ожизамиз олампаноҳдек улуғ зотга ҳамхоб бўлмоқ учун кофий тарбия олмаган бир қулбаччадир... Бас, биз шу кайфиятда онҳазратнинг меҳрибончиликларига арзирмизму, тақсирлар?

— Пушти паноҳнинг сиздек аҳли илмларга қаратилган дарё марҳаматлари арзитар, тақсир!

(А. Қодирийдан)

5- вариант

Гўрўғлибекка худо фарзанд бермади, оти ўчмади. Шунда Гўрўғлибек: «Аслида тақдир-қисматда бизга фарзанддан тақсим бўлган йўқ экан» деб тақдирга тан бериб, Ҳасанхонни Ваянгандан, Авазхонни Хунхордан олиб келиб икковини улум деб, искасам гулим деб, жону дилим деб, тобутимни чегаси, эл-юртимнинг эгаси, ўлсам меросхўрим деб, иккови билан кўнглини хуш қилиб, шуларга бино қўйиб, «болам, бўтам» деб парвариш қилар эди.

Авазхонни Оға Юнус пари «Ўғлим» деб ёқасидан солиб, этагидан олиб эди; Ҳасанхонни Мисқол пари ёқасидан солиб, этагидан олиб эди; икки пари икковининг энаси бўлиб эди. Парилар икковига бино қўйиб, болам деб суйиб, ҳар қайсиси ўз уйларида парвариш қилиб тарбия қилар эди.

Икковини катта қилди. Авазхон билан Ҳасанхон ҳам шер ҳайбатли, йўлбарс келбатли, қоплон юракли, арслон билакли йигитлар бўлди...

Авазхон бир-икки йилдан сўнг бир қизли бўлди. Гўрўғлибек қувониб, суюниб бунга ҳам тўйлар қилиб, отини Гуланор қўйди. Энагалар парвариш қилиб, боқиб, бачаларни тарбия қилиб катта қилди...

Гуланор кўп сулув: яхши суратли, ширин сўзли, қуралай кўзли, тор биқин, ўрта бўйли, узун ўйли, кенг кўкрак, хушхаёл, зеҳни тез серфаҳм қиз эди.

(«Равшан» достонидан)

6- вариант

Тахтига така қилган Худоёр икки кўзи тўғрисиغا икки жаллодни қўйиб, ёнидаги домла шоғовул, Тур-

син оталиқ ва ғайри бир неча аъёнлар билан суҳбатлашар эди.

— Пушти паноҳо!— деди ҳудайчи,— хиёнаткор ўз ихтиёри билан келиб, доми адолатингизга таслим бўлмоқчи.

— Хиёнаткоринг ким?

— Мирзо Анвар!

— Хон сесканиб кетди, ҳамнишинлар ҳам аланг-жаланг бўлдилар.

— Келтир!

Ҳудайчи қуллуқ қилиб, орқасига қайтди. Даҳлиздаги Анвар биринчи хонадаги аъённи ҳайратга солиб, иккинчи танобийнинг бўсағасида, жаллодлар ўртасида тўхтади ва хонга таъзим адо қилди.

Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёрнинг киприк остлари учиб, соқол туклари силкинди ва бир оз сўз тополмагандек тамшаниб турди.

— Сен бизга хиёнат қилдинг, ит увли!

Анвар бош ирғатди.

— Иқрорман.

— Тузимни унутдинг!

— Тонмайман!

— Иқрорсан, тонмайсан, ўбдан иш!— деди заҳарханда қилиб хон,— ўлудан ҳам қайтмайсан!

— Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман!— деди илжайиб Анвар.— ўзимни ўлимга бериб, бир гуноҳсизни қутқазиб учун келганман!

Ҳамнишинлар лабларини тишладилар. Худоёр истеҳзоли кулди.

— Пусулмончилик қиғонсан-да!

— Албатта!— деди Анвар.— Бошқалар киши гуноҳи учун гуноҳсизни тутиб мусулмончиликдан чиққач, мен мусулмонлик билан ўлишни ўбдан билдим!

(А. Қодирийдан)

НУТҚНИНГ АНИҚЛИГИ

С а в о л л а р :

1. Қандай нутқни биз аниқ нутқ деймиз?
2. Аниқлик ҳақида мутафаккирлар қандай фикрлар айтганлар?
3. Нутқнинг аниқлигига қандай йўллар билан эришилади?

Лаборатория машғулоту

Топшириқлар:

1. Матни синчиклаб ўқиб чиқинг. Унда қатнашган сўзларнинг нарса маъноси билан матндаги вази-фасининг мослигига эътибор беринг.

2. Кўп маънолилиқ (полисемик), синонимик, омонимик маънога эга бўлган сўзларнинг матндаги ва-зифасига диққат қилинг, номослик юз берган ўрин-ларни изоҳланг.

3. Четдан кирган (ўзлашган) сўзларнинг, профес-сионализмлар, диалектизмлар ва бошқаларнинг ўрин-ли қўлланганлигига диққат қилинг.

4. Матнда паронимлар бўлса, уларга изоҳ беринг.

Адабиётлар:

1. Головин Б. Н. Основы культуры речи, М., 1980.

2. Ицкович В. А. Языковая норма, М., 1968.

3. Шобдуррахмонов Ш. Ўзбек тилининг лексик нормалари, Нутқ маданиятига оид масалалар. Тош-кент, 1973.

1- вариант

Кейинги йиллар хутор системасини йўқ қилиш ба-ҳонаси билан аҳолига сероб катта-катта қишлоқларни ҳам йўқ қилиш, ўша жойлар ҳисобига экин ерларини кенгайтириш авж олиб кетган эди. Аҳолилار эса мар-казлашган янги қишлоқларга кўчирилди. Чоркапа-га қўшни Сўлимбек қишлоғи қисматида ҳам худди шундай савдо бор экан. Таги-туғи билан йўқ қилинди. Энди навбат Чоркапага етибди. Чунки катта хўжалик бошлиғи Қобул Комилович Чоркапани кўчириб, ўрни-га завод қуришни ният қилибди. Шу фикр унинг мия-сига қатъий ўтириб қолган, ниятини амалга оширишга астойдил киришган кўринади. Шунинг учун эрта-ин-дин Чоркапанинг ҳам умри тугайди, дегандай ҳукм чиқариб қўйиб, уни ободонлаштиришни бутунлай уну-тиб қўйган эдилар. Яқингача ҳам яшнаб, гавжумла-шиб турган қишлоқ йилдан-йилга пилиги тугаган чи-роқдай хира тортиб, ҳувуллаб борарди. Аҳолини тез-роқ кўчириш учун эса уларга қишлоқ марказида уч-тўрт қаватли уйлар қурилиши жадаллаштирилди.

(Ж. Абдуллахоновдан)

2- вариант

Арслон чиройли костюмларини гардеробга илиб комбинезон кийиб, универсал минди. Дала офтобида янги ҳаммомдан чиққан одамдек аъзойи бадани сўл-қиллаб, ишга киришиб кетди. Майин дала шамоли кўксини елпиди. Кечки чигирткалар чириллашини завқ билан тинглади.

Орадан уч кун ўтгач, ён қишлоқ—қўшни колхозга ҳам борди. Арслон Пўлатов деган механизатор йигитнинг ўз колхозига қайтиб келганини қўшни колхоздагилар қатори Раъно ҳам эшитган эди. У Арслоннинг келишига, у билан яна учрашишига ишонар ва бунни юракдан кутарди... Худди шундай бўлди: улар далада, кумуш жийда соясида учрашишди. Раъно жийда шохидан узиб олган ниҳолни тишлаб туриб Арслонга яна бошдан-оёқ тикилди. Унинг бу тикилишида жуда катта маъно бор эди. Улар яна жим туриб қолишди... Нарироқда, арава йўлида тол новдасини от қилиб миниб, «чўҳ-чўҳ»лаб кетаётган думалоқ қорамағиз болага қараб туриб, бирдан икковлари барабар кулиб юборишди.

(Мирмуҳсундан)

3- вариант

Саломат хола ўпкасини қўлтиқлаб, ташқарига отилди. Ширин бежо ураётган юрагини босиб олиш учун очиқ деразадан ёруғликка боқди. Ойботган, чўқ-қиси қирмизи тусга фарқ бўлган. Қон ранг қуёш чўкаётир. Қизғиш, сарғиш, кўкиш, қорамтир ранглардан ташкил топган атлас тоғлар сари бир оқ булут унсиз сузиб боряпти. Гўё у адашиб қолганга ўхшайди. Ҳув жар лабидаги култепада бир кўк эшак ағанамоқда. Қўшни боғда, чинор шохига боғлаб қўйилган кўк от сувлигини чайнаяпти. Тўрт туп қайрағоч тагидаги сўри бўм-бўш. Баъзан отаси бу ерда улфатлари билан чақчақлашади. Ҳозир куз. Ана, кўчани чангитиб пода қайтмоқда. Эртага бу манзараларни кўрмайди, балки умрбод кўрмас... Яна унинг кўзидан юм-юм ёш оқди.

Шу зайлда анча турди, дарвозадан қўй-қўзилар маъраб кираётганда, онасига кўмаклашгани ҳовлига чиқди ва дарҳол ўчоққа қозон осиб, ўт ёқди, кейин

сигир соғиб, қатик уйитди, кейин шом тўшалганда отасини ийдирди...

(*Мамадали Маҳмудовдан*)

4- вариант

Кимдир уни кўчага итариб юборди.

Уша кўйи ҳамон саргардон юрибди. Ҳамон тентирайди. Маконини излаб санқийди. Ушанда тинчини ҳам йўқотган экан, ҳамон излаб топа олмайди. Шу силтовда йўқотганларини на бир идора, на чизган суратлари, на алам устида орттирган ошиқлари қайтара олди унга. Ҳеч ким ҳеч нима инъом эта олмади...

Жаҳон тепада Фидоевнинг бошига қаради. Негадир кўзи тинди. Қулоқлари шанғиллай бошлади. Хаёлига энаси келди: мунис, меҳрибон, беозор. Сочлари Фидоевникига ўхшаш оқ оралаган. Қир қорга ўхшайди. Қулоқлари остида шу беозор кампирнинг аччиқ бир гапи жаранглайди: «Қиз туққунча тош туғсам бўлмасмиди?!» Жаҳоннинг юзи чатнаб, олов бўлиб ёна бошлади. Шу ердан чиқиб кетса бу азоблардан халос бўладигандек сассиз эшиккача борди. «Қайтар эшигингни қаттиқ ёпма», дегувчи эди онаси. Бу гўшага яна қайтади, мажбур. У қайрилиб қаради. Қирмизи лаблари табассумга монанд йўсинда тиришди. Қайтди. Келиб Фидоевнинг қарилик нухси урган пўрсилдоқ юзидан ўлган бўлди, ўпа туриб кўзларини чирт юмди.

(*Гулноза Эрназаровадан*)

5- вариант

Султонмурод мажлисдагиларнинг гапидан, Алишернинг ҳали саройда эканлигини фаҳмлади... Орадан кўп вақт ўтмай кимдир шоирнинг келганидан хабар берди. Султонмурод дарҳол ўзини айвонга олди. Шу вақт уйдагиларнинг аксари, шу жумладан мавлоно Фасиҳиддин ҳам чиқди. Ҳамманинг кўзи унда-мунда дарахтлар ўсган катта ҳовлида эди. Зарёқа тўн кийган, мағрур бир неча сарой одамлари орасида Султонмурод шоирни худди илгари кўргандек дарров таниб олди, кўзлари чексиз қувонч билан ёниб кетди. Шоирнинг бошида учли кўк тақяга силлиқ ўралган кўркамгина салла. Эғнида одми шоҳи тўн, устида яланг қўнғир мовут чакман... Навоий ўттиздан ошма-

ган бўлса ҳам, ёши улуғроқ кўринади. Қомати ўртадан баланд, ингичка, лекин пишиқ бармоқлари узун ва нафис; қора ва қисқа соқоли, хушбичим мийиқлари текис ва силлиқ; ёноқлари чиқиқроқ, кенггина юзида доимий тафаккурнинг асл маъноси, маънавий қудрат ва енгил, гўзаллаштирувчи бир ҳорғинлик жилваланади. Қабарикроқ қовоқлари остидаги қийғоч кўзларида гўё тафаккур ва хаёл билан бирга қандайдир ирода кучли ифодаланади.

(Ойбекдан)

6- вариант

Ит қувган тулкидай олазарақ Омон менга эргашди. Тугунни кўтартирдим. Яхшиқиз деган бўзагар кампирнинг ўтовига қараб кетдик.

Кампирнинг ўтови Золариқнинг чап қирғоғида эди. Атрофи озодагина қилиб супурилган. Тупроқдан каттагина супача кўтарилиб, устига бир кир шолча ташлаб қўйилган. Ўтовнинг ёнбошида лой ўчоққа ўртача катталиқдаги бир қозон ўрнатилган. Ўчоқдан нарироқда иккита айрига ип арқон тортиб, унга чамбаракларда уч-тўртта сопол товоқ осиб қўйилган. Сут-қаймоқ бўлса керак. Иккита қовоқ идиш осиб қўйиб турибди. Уларда қатиқ бўлса керак. Қозон тувоқсиз, унинг ёнида бир ўғир, катта кув турибди. Битта ечиқ бузоқ шаталоқ отиб ўйноқлаб юрибди. Чала қуриган бир толга боғлаб қўйилган қари ола кўппак жуда ҳафсаласизлик билан кўксовларнинг йўталига ўхшаган овоз билан ҳуриб бизларни кутиб олди. Итнинг овозига ўтов ичидан кампир — Яхшиқиз чиқиб келди. Олтмишлардан ошган бир хотин, оқ оралаган сочлари таралмаган, бошида дакана, белида шол белбоғ. Аёлнинг орқа сочига беш-олтита бир сўмли, ярим сўмли сўлкавойлардан сақина¹ осилган.

(Ғ. Ғуломдан)

НУТҚНИНГ БОЙЛИГИ

Саволлар:

1. Қандай нутқни бой дейиш мумкин?
2. Нутқнинг бойлигини тил воситаларининг кўп ишлатилганининг ўзига белгилайдими?

¹ Сақина — сочпопук ўрнига тақилади (муаллиф изоҳи).

3. Ўзбек шоир ва ёзувчиларининг сўз бойлиги ҳақида нималарни биласиз?

Лаборатория иши

Топшириқлар:

1. Матннинг мазмуни билан танишинг ва шу фикрларни юзага чиқариш учун муаллиф қанча тил бирлигидан фойдаланганига эътибор беринг.

2. Матнда ишлатилган сўзларни алифбо асосида ёзиб чиқинг. Бир марта ёки кўп марта ишлатилган сўзларнинг сонини аниқланг. Қайси туркум сўзлари кўпроқ такрорланган?

3. Ортиқча ишлатилган сўзларнинг бор-йўқлигига эътибор беринг.

Адабиётлар:

1. Қўнғиров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари, Тошкент 1977.

2. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари, Тошкент, 1962.

3. Головин Б. Н. Основы культуры речи, М., 1980.

4. Умурқулов Б. Сўз танлаш санъати, Тошкент, 1985.

5. Аъламова М. Нутқда акс этар бир олам бойлик, Тошкент, 1988.

1-вариант

Хадичабегим Бобурни қасрнинг муҳташам қабулхонасида кутиб олди ва оёғи ҳам қуйма олтиндан ишланган, устига яхлит садаф қолланган миз ёнига ўтқазди.

Салобатли хушқомат бегимнинг орқароғида — қабулхонанинг энг кўзга кўринарли жойида бир туп атиргул ярқираб турибди: поялари олтиндан, барглари зумраддан, тўқ қизил гуллари ёқутдан. Гул шоҳига қўниб турган кичкина олтин булбулнинг тумшукчасида дон ўрнида соф гавҳар жилоланиб турибди. Қабулхонанинг эшик ва деразаларига осилган шоҳи дарпардаларига ҳам дурлар, лаъллар ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган.

Фақат Хадичабегимнинг ўзи қорамтир-кумушранг парчадан безаксиз қабо кийган, унинг бошидаги кўкиш тоқида кўзга унча ташланмайдиган сийрак марварид доналари кўринар эди. Ақлни шоширадиган бундай жавоҳирот орасида гўзал қиз-жувонлар қур-

шовида ўтирган элик ёшли улусифат малика Бобурни ҳам, Қосимбекни ҳам анча довдиратиб қўйди.

(П. Қодировдан)

2- вариант

Мана, қарийб бир ойдирки, Онахон уйда тўшакда михлангандай қимир этмай ётади... Тинимсиз азобли оғриқ унинг руҳини, миясини чарчатар, бу айниқса бошини ё қўлини бир оз қимирлатганида, ёки унинг кароватини уйдан айвонга ва айвондан уйга кўчирганларида кўпроқ сезилар эди. Баъзан миядаги оғриқ ловуллаб бутун баданини қоплаб олар, иситма бирдан кўтарилиб, кўзларидан ўт чиққудай бўлар, кейин ҳаммаёқ қоронғилашиб, Онахон тубсиз ва даҳшатли қандайдир ёқимсиз илиқ тўлқинда сузиб кетаётгандай бўлар, ҳушини йўқотар эди... Авваллари икки ҳафтагача уни уйқусизлик қийнади, сал пинакка кетиши билан кўз олдида пайдо бўладиган қўрқинчли нарсалар, босиқирашлар уни уйқудан чўчитиб қўйди, уйқу унга даҳшатли кўринар эди. Шунинг учун кўзини юммасликка тиришар, бу эса уни баттар толиқтирар, оғриққа қарши чидамани сусайтирар эди. Дастлабки кунларда ўқтин-ўқтин ҳушидан кетиб турган Онахоннинг назарида унинг ҳаёти гўё милт-милт этиб хира ёнаётган шамдек, узилиб-узилиб давом этгандай кўринар эди.

(А. Мухтордан)

3- вариант

УЛКА

Мен дунёга келган кунданоқ
Ватаним деб сени, уйғондим,
Одам бахти биргина сенда
Бўлурига муккамал қондим.
Қулоғимга номинг кирганда
Қумлик каби ташна боқурман,
Сенинг жаннат водийларингдан
Наҳрлардай тўлиб оқурман.
Билсинларким, йўлдошим бўлмас,
Кўзда ёши билан кулганлар,
Тиллари бор, ўзлари ҳаёт,

Лекин юрак-бағри ўлганлар.
Ҳар айтганинг буюк жангнома
Қайга десанг қайтмай кетурман,
Кўзларимни юммасман асло —
Дарё каби уйғоқ ўтурман.

(Ҳ. Олимжон)

4- вариант

Шоир «Хиёбон» кўчасини ўтиб, «Боғ зоғон»нинг катта дарвозасига етиши билан бу ерда тартиб кузатиб турган навкарлар Муҳурдорга салом бериб, дарров отнинг жиловини ушладилар. Шоир уларнинг ёрдамисиз отдан тушди-да, «Боғ зоғон»га кирди. Бу — турли қасрлар, кўшклар ва бошқа гўзал бинолар ва ажойиб хиёбонларга бой ғоят катта боғ эди. Дарахтлар оралаб кетган кенг, тоза ва қуёш нурлари билан олачалпоқ йўлдан бориб, бир неча таноб жойни ишғол этган катта гулзорга чиқди. Бу ерга гўё бутун дунёнинг гуллари тўпланган эди. Турли-туман ранг ва зийе билан қуёшда яшнаган бу чаман кўзларни қамаштирарди. Навоий гулни, рангни жуда севар эди. Ҳар кунгидек тўхтаб, завқ билан томоша қилди. Кейин бу чаманзор қаршисидаги кошонага — деворлари, устлари, эшиклари наққошлар қўли билан ясалган нақш гулзорини товлантирган бинога томон юрди. Олтин қуббачалар, ўймакор гуллар билан безанган эшикни очиб, кичикроқ, лекин серҳашам бир хонага кирди.

(Ойбекдан)

5- вариант

Анвар «истеҳзоли» вазиятда Султоналига ён қаради:

— Меним қаршимга ишлаб, жанобга неқадар содиқ қолсангиз ҳам, садоқатингиз сизни нажотга чиқара олмади, билъақс, сиз ўйлаганча мен — инсофсиз сизни қутқардим... Сиз шуни унутмасангиз бўлди, Султонали ака!— деди Анвар ва хонга ишорат қилди.— Қўлимни боғласинлар, чиқариб ўлдирсинлар!

Султонали орқасига қайтди, қайтар экан, кўзидан бир неча томчи ёши оқиб тушди. Жаллодлардан бири келиб, Анварнинг қўлини орқасига боғлади. Анварнинг

қўли боғланар экан, Муҳаммад Ниёз домла ўрнидан туриб, хонга қуллуқ қилди.

— Шу одобсизнинг гуноҳини менинг учун кечсинлар.

Хон юзини четга ўгирди:

— Растага чиқаринг!

Анвар, хонни ва ҳамнишинларини масхаралагандек, таъзим адо қилди. Жаллод олдинга тушди, унинг орқасидан икки нафар қуроллик ясовул эргашилар. Анвар ўзини ўрдага киришда қандай тетик тутган бўлса, ўлим сари чиқишда ҳам ўшандоғ парвосиз эди. Кўзи тушган ҳар кимса билан «хайр», «хўш» деган каби имлашиб олар эди. Ранги қув учиб, ҳушсиз каби ташқи дарвоза ёнида турган Султонали билан ҳам алоҳида видолашди. Анварнинг қарашидаги маънога тушунган Султоналининг юраги сув бўлиб оқди ва ҳушсиз, ҳиссиз, Анвар кўздан йўқолгунча қараб қолди...

(А. Қодирийдан)

6- вариант

Қаердандир пайдо бўлиб қолган мўйсафид боғбон меҳмонлар билан сўрашиб, уларни каттақон ҳовуз бўйидаги баланд... шийпонга олиб чиқди. Шийпонни ҳақиқатан жуда дидлик одам зўр ҳавас билан солганлиги кўриниб турар эди. Унинг атрофидаги гулзорда ранг-баранг капалаклар, игначилар қанот қоқар, асаларилар гўвғиллар, аллақаерда, ғуррак ғуриллар эди. Чол шогирди бўлмиш ёшгина, озғин, жуда сертавозе йигитнинг қўлига қошиқдон саватни бериб, мева-чевага юборди-да, ўзи пойгакка чўкка тушиб, меҳмонлар кимлар ва нима учун келганликлари билан иши бўлмай, боғнинг тарихи, бунда қандоқ мевалар борлиги, буларнинг кўчатлари қаерлардан келтирилганлиги, боғни қандай колхозларнинг ранслари кўрганлиги-ю, нималар деганлиги тўғрисида сўзлаб кетди. Областнинг ҳар қаеридан келтирилган турлитуман кўчатлар ичида унинг учун энг мўътабари аллақаердан самолётда келтирилган йигирма туп анор бўлиб, унинг ўша ер анори эканлигидан кўра самолётда келтирилганлигини кўпроқ писанда қилар эди.

(А. Қаҳҳордан)

ОВОЗНИ ИШЛАТИШ ВА НУТҚ МЕХАНИКАСИ

ЎҚИТУВЧИ ОВОЗИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Саволлар:

1. Ўқитувчининг овози қандай сифатларга эга бўлмоғи лозим?

2. Овоз эшитилишининг ёқимли бўлиши нималарга асосланади? (Товушнинг тозалиги ва тембрнинг ёрқинлиги ҳақида сўзланг.)

3. Овознинг чидамлилиги, мослашувчанлиги, тембр ва тесситуранинг қарши шовқинларга кўра ўзгариб туришини изоҳланг.

Адабиётлар:

1. *Ортиқов Қ., Обидова М.* Ифодали ўқиш, Тошкент, 1962.

2. *Иброҳимов С.* Адабий талаффуз маданияти, Тошкент, 1972.

3. *Иброҳимов С.* Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида, Тошкент, 1972.

4. *Усмонова У.* Талаффуз маданияти, Тошкент, 1976.

5. *Мирзаев М. ва бошқалар.* Ўзбек тили (дарслик), Тошкент, 1979.

1-вариант

Топшириқлар:

1. Қуйида берилган сўзларда л ва р товушларини аниқ талаффуз қилишни машқ қилинг, улар талаффузида иштирок этган нутқ органларига эътибор беринг.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатидан фойдаланган ҳолда а) ҳарфи билан белгиланган сўзларнинг маъноларини аниқланг: ҳар бир маънони очувчи жумлалар тузинг.

а) лаб — раф, латта — раддия, лобар — раҳбар, лой — рой, лайча — раъйича, лота — руда, лассо — расо, лат (емоқ) — рад (этмоқ), лимон — ремонт, лимит — ремень;

б) бол — бор, ол — ор, зол — зор, хол — хор, кал — кар, тўл — тўр, кўл — кўр, бўл — бўр, зал — зар, тол — тор;

в) калла — карра, алла — арра, балли — барра, сал-

ла — сурра; зарра, бурро, қирра, урра!, таррақ, тилла, балли.

2. Шеърий парчани ифодали ўқинг, л, р товушларини жарангдор айтишга ҳаракат қилинг.

Юртим, сенга шеъри битдим букун,
Қиёсингни топмадим асло.
Шоирлар бор, ўз юртин бутун —
Олам аро атаган танҳо.
Улар шеъри учди кўп йироқ,
Қанотида кумуш диёри.
Бир ўлка бор дунёда бироқ
Битилмаган дostonдир бори:
Фақат ожиз қаламим маним,
Ўзбекистон, Ватаним маним...

(Абдулла Ориповдан)

2- вариант

Топшириқлар: 1. Қуйида берилган сўзларда с ва ш товушларини тўғри ва равшан талаффуз этишни машқ қилинг; ажратиб берилган сўзларнинг маъноларини «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» асосида аниқланг ва улар иштирокида гаплар тузинг. Ёндош келган ш, с, товушларининг ассимиляциясига эътибор беринг:

а) сўр — шўр, сўра — шўра, сира — шира, Сирож — ширач;

б) тос — тош, тус — туш, қис — қиш, ис — иш, ос — ош, бос — бош, эс — эш, хас — ғаш, гурас — кураш;

в) ошсиз, бошсиз, тишсиз, тошсиз, ишсиз, курашсиз.

2. Парчани ифодали ўқинг. с, ш товушларининг талаффуз нормаларига эътибор беринг. Ҳар бир сўзни маъносидан қатъи назар ҳаяжон билан ўқишга интилинг.

«Бола кечалари ёлғиз ўзи ҳовлига чиқишга қўрқарди, назарида туннинг ажиналари, ўғрилари бўларди. Айниқса, узун қиш кечалари ташқарида жаҳлдор шамоллар ваҳшат солиб чопишганида у онасининг ёнидан нари кетмасди. Боланинг Барчин

опаси ҳамда Ботир акалари эса сандал атрофига тизилишиб, негадир нуқул ажиналару бойўғлилар, аллақандай кўзга кўринувчи нарсалар ҳақида бири олиб, бири қўйиб, узоқ гапиришарди. Кўзларидан ўт чақнаб қайлардадир одам чақирадиган сеҳрли сувлар борлигини, чақирилганлар эса албатта ўша сувга ғарқ бўлишини ваҳима билан сўзлашарди. Онаси ҳар замонда: «Бўлди ҳу-ув, эртага мактабга...қаёқдаги гапларни топасанлар-эй» деб қўярди (*Журналдан*).

3- вариант

Топшириқлар:

1. Қуйидаги сўзларда х ва ҳ товушларини тўғри талаффуз этишни машқ қилинг. Уларнинг ҳар бирини талаффуз этишда қайси нутқ органилари иштирок этади? «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дан ажратиб берилган сўзларнинг маъноларини топинг ва улар иштирокида гаплар тузинг.

а) хол — ҳол, хат — ҳат, ҳар — ҳар, ҳам — ҳэм, хас — ҳасрат, халқ — ҳалқум, хўр (ламоқ) — ҳур, халта — ҳалқа, хусумат — ҳукумат;

б) ахлоқ — аҳвол, ихтиёр — эҳтирос, бахт — баҳс, михлат (моқ) — меҳнат, бехол — беҳол, тахир — Тоҳир, захмдор — заҳматкаш, интиҳоб — имтиҳон.

2. Парчани х ва ҳ товушларининг талаффузига эътибор бериб ифодали ўқинг. Ўқиганда нафасдан тўғри фойдаланинг. Товушларнинг пайдо бўлиш ўринлари, усуллари, улар талаффузида иштирок этган нутқ органилари устида мулоҳаза юритинг. х ва ҳ ҳарфи сўзларни устунларга бўлиб кўчиринг.

«... Абубакр Калава ҳикоя қилишдан тўхтаганда вақт ҳам тўхтаб қолгандек бўлди. Тун пардаси чўккан ҳовлида сукунат ҳукм сурарди.

Сарбадорларнинг ғаройиб ишлари такяхонада ўлтирганларнинг хаёлини буткул ўғирлаб қўйди. Ҳеч ким овоз чиқармас, гарчи ҳикоя тугаганлигини билсалар ҳам, нечундир давомини кутишарди. Барча ҳозир Самарқандда, Лакшманнинг чуқуртак ҳовлисида эмас, гўё Сабзаворда, Боштин, Машҳад, Нишолур, Қирману Симнонда кезиб юрарди. Уста Кулол оёқларини йиғиб, бир-бирига чалиштириб олган қўлларини тиззаларига қўйганча бир маромда, оҳиста бошини тебратиб ўлтирарди. Ҳалвойи кичик жуссасини қаерга

қўйишни билмагандек безовта бўлиб, «Бай-бай! Бай-бай!» деб қўярди. Нозим Меҳмет жим ўтирар, хаёллар оғушида тез-тез бурнини ушлаб қўяётганини ўзи сезмасди. Лакшман катта-катта кўзларини ровийга тикканча қотиб қолганди. Хўрдак Бухорийга ҳикоя шунчалар таъсир қилдики, бутун ҳикоя давомида у гоҳ-гоҳда «Йе! Йе! Мен бўлмабман-да!», «Қангшарига солиш керак эди!», «Изини қуритиш керак!» деб ғулдираб ўлтирди. Мавлонозода тинглар экан, ичида Хўрдак Бухорийдан бениҳоя миннатдор бўларди. Ахир у бўлмаганда, Мавлонозодага бу ерларга келиш қаёқда-ю, сарбадорлар ҳақидаги турфа нақлни эшитиш қаёқда эди?».

(Муҳаммад Алидан)

4- вариант

Топшириқлар: 1. Берилган сўзларнинг биринчи, иккинчи, учинчи бўғинларида келган а, о, товушларини тўғри талаффуз қилинг. Тилнинг ҳаракатига кўра уларнинг қаерда пайдо бўлишига аҳамият беринг. Ажратиб берилган сўзларнинг маъноларига диққат қилинг, улар иштирокида гаплар тузинг:

а) анор — она, аро — ора, бало — бола, қаро — қора, садо — сода, ато — ота, алам — олам, дари (моқ) — дори, асар — осор;

б) каромат, саломат, садоқат, саодат, адолат, ижобат, андоза;

в) мусалло, мусаффо, индалло, дийдиё, Сурайё, Насрулло.

Шеърни ифодали ўқинг. Баъзи сўзларда «а»га мойил айтилган «о» товушига эътибор беринг.

АГАР ...

Билағонман, дея керилма,
Илми амалинга сажда қилма сан.
Афлотун бўлсанг ҳам,

билганларинг бекор,
Ўз халқингнинг дардин билмасанг.
Ҳазрати Сулаймон бўл, минг бир забон бил,
Эгалла булбулнинг хуш овозини.
Аммо соқов, карсан, агар унутсанг

Ўз халқингнинг сўзу созини.
 Ўз кунингга қўр излаб ёлғиз
 Сўнган ўчоқларинг кулидан,
 Кун кўрмабсан бўлсанг беҳабар
 Ўз халқингнинг кўрган кунидан.
 Жумлаи башарни улуғла, майли,
 Минг тавоф қил баста-қаддини,
 Ўзгалардан қадр топмагайсан,
 Ўз халқингнинг билмай қадрини.
 Мажнун бўл, қалбингни тортиқ қил,
 Қасам ич, севгингдан дostonлар яса,
 Барибир кўксингда юрак эмас, тош,
 Ўз халқинг меҳридан оловланмаса!

(Адхат Сенўғил)

5- вариант

Топшириқлар:

1. Берилган сўзлардаги у, ў, товушларини тўлиқ маҳражи билан тўлиқ айтишга интилинг. «у»ни «и»дан, «ў»ни «у»дан кескин ажратиб талаффуз этинг. Қора билан берилган сўзларнинг маъноларини аниқланг ва гаплар тузинг:

а) ур — ўр, тур — тўр, сур — сўр (моқ), туроқ — ўроқ, Усмон — Ўснат, турт — тўрт, ушла (моқ) — ўша, узум — ўзим, қурсоқ — қўрсроқ, курак — кўрак;

б) унум — иним, узум — изим, тузум — тизим, бурун — бирин (-кетин), турна — тирноқ, ушла (моқ) — ишла (моқ), тулак — тилак, кузак — кизак, урвоқ — ирмоқ, сурат — сийрат.

2. Парчани ифодали ўқинг. Ёзув билан талаффуз орасида фарқ сезилган ўринларни белгиланг, сабабини тушунтиринг.

«Наби Тароқ олтмишдан ошиб қолган. Бир маҳаллар худди отаси — Қобил Тароқчидек йўғондан келган, баланд бўйли, кенг пешанали, қирра бурун, жингалак сочли хушсурат йигит эди. Вақт кутмас экан, анча қариб, чўкиб қолди. Сочлари қачон оқарганини, қачон сийраклашиб кетганини эслолмайди ҳам. (Ким билади, Баҳром сартарошдан суриштириш керакмикан?) У ҳамма вақт сочини қиртишлаб олдириб юради. Узоқ йилнинг эрта кўкламидан бери ўнг оёғи оқсайдиган бўлиб қолди. Уруш йилларида тўпи-

ғини учириб ўтган ўқнинг асоратими, у мурожаат қилган врачларнинг белгилаши бўйича ўша ерга туз йиғилганиданми, ишқилиб, оқсайдиган бўлди-қўйди. Фақат, феъли ўша-ўша, Ана шу ўзгармас феъли туфайли ҳам бири икки бўлмайди...

У ингичка, учи қайрилган мис сим билан самовар тагини кавлади: бир сиқим кул тушди. Утхонага тутантириқ ташлаб, олов ёқди. Ут тезда олиб, аччиқ тутун бурқсади. Наби Тароқнинг кўзлари ачишиб, ёшланди. У кўз ёшларини кўйлагининг енгига артди, оташкуракда уч-тўрт бўлак кўмир ташлади, ундан сўнг чириб одоқ бўлган, оғзи қийшайиб кетган самовар карнайини кийгизди».

(Аббос Саидовдан)

6- вариант

Топшириқлар:

1. Берилган сўзлардаги в, ф, товушларини адабий норма асосида тўғри ўқинг; ўринсиз бирини бошқаси билан алмаштирманг. «в» товушининг «ф» товуши билан алмашувига эътибор беринг. Ажратиб берилган сўзларнинг маъноларини аниқлаб гаплар тузинг:

а) шавкат — шафқат, сувсар — сафсар, тавсиф — тафтиш, завқ — забт, савлат — ғафлат, авзой — афкор, ғовлат (моқ) — ғафлат, ёвғон — афғон;

б) қайси товуш талаффуз этилади: а(ф,в) томобиль, а (в, ф) токасса.

2. Тўхтам ва суръатга эътибор бериб парчани ўқинг. Ҳар бир сўз шаклидаги морфемаларни адабий талаффузга асосан аниқ айтишга интилинг. Диалогларни алоҳида шахс сифатида, алоҳида овоз билан ўқинг.

«Амир Ҳусайннинг ишораси билан энди Шер Баҳром сўз олди:

— Мовароуннаҳр ҳукмдори фармони билан салтанат қўрғонига раҳна солмоқчи бўлган ёғийнинг уч амири дорга тортилдилар!

Нақоралар чалинди. Навкарлар қўлига кишан солинган, ушовининг бўйинларига битта жела (учови учун яхлит кишан) ташланган, абгор бўлган Искандар ўғлон, Амир Ҳалид ва Амир Юсуфхўжаларни ҳайдаб дор тагига олиб бордилар. Кишанларни ечиб, желадан бошларини бўшатиб осишга ҳозирладилар.

— Нега осиади, а? Қўйиб юборишса бўлмайди-ми?— деди Жаҳон ўз-ўзига айтгандай қилиб.

— Ҳукмдорлар одам ўлдириб туришмаса, кўнгиллари ўрнига тушмайди-да, шунақами, Шамсулмулк?— сўради Қорасочбика.

— Анови кишандагиларга жазо бериш учун осаетганлари йўқ,— деди Абубакр Калава.— Мана бу майдондагиларга сабоқ бўлсин деб осияпти. Бизларга сабоқ бўлсин,— деб... Шунинг учун вақтнинг бемаҳаллигига қарамай, ҳаммани қувиб келишган-да...

— Ҳа... Сиз билан бизга сабоқ...— деди Мавлонозода ҳам сал овозини кўтариб, гўё Жаҳон эшитсин дегандай.— Яъни бошингни кўтарма, қарши чиқма...

Нақора садолари кучайди. Абубакр Калава дор томонга қараган эди, учта жовсиз тананинг осилиб ётганини кўрди.

Давлатшоҳ бахши шу лаҳза пайтдан фойдаланиб Темурга яқин келди-да, шивирлади:

— Амирим! Шоҳмалик қовчининг ... агар лозим топсангиз... Дурри носуфта ожизаси бор.. Алқисса, кенжа хотинини қулингизга бахшида қилсалар..

— Кўнглингнинг бўшлиги ҳеч қолмади, қолмади-да, уйғур!— деди Темур.

(Муҳаммад Алидан)

НУТҚИЙ АСАРЛАР ВА УЛАРНИНГ ЖАНРЛАРИ

Адабиётлар:

1. Маҳмудов Н., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Аминов М. Ўзбек тилида иш юритиш (Муншаот). Тошкент, 1990.

2. Турдиев Б. Ёзма нутқни ўстириш юзасидан практикум, Тошкент, 1980.

1- вариант

Топшириқлар:

1. «Аъло», ва «яхши» баҳоларда ўқиётган ўқувчининг ота-онасига хат ёзинг.

Хатда ота-онага ҳурматни, боланинг ибратли томонларини тўғри ифодалашга ҳаракат қилинг.

2. Мактубнинг қисқа ва мазмундор, таъсирчан бўлишига эришишга интилинг.

3. Мактубингизнинг мазмунан теран, шаклан чи-

ройли қилган сўзларнинг луғавий маъноси ва матндаги вазифаси устида мулоҳаза қилинг.

4. Мактубингизни оғзаки баён этинг.

2- вариант

Топшириқлар:

1. Ўзингиз амалий машғулот олиб борган синф фаоллари ёки ўз номингиздан Тошкент шаҳридаги ...- мактаб 2- синф ўқувчиларига мактуб ёзинг. Унда: 1) ўша синф ўқувчилари билан танишиш истагингизни билдиринг; 2) ўз синфингиз ҳақида, ундаги фаоллар, уларнинг қиладиган ижтимоий ишлари, ўқишлари, қандай китоблар уларни кўпроқ қизиқтириши устида сўзланг.

2. Мактубнинг таъсирчан бўлишига ҳаракат қилинг.

3. Мактуб учун махсус танланган сўзларингизни семасиологик таҳлил этинг.

3- вариант

Топшириқлар:

1. Ўзингиз амалий машғулот ўтказган синф ўқувчилари ҳақида мактаб ёки институт деворий газетасига ёки республика вақтли матбуотига мақола ёзинг.

2. Мақолада болалар учун ёки ўзингиз учун қизиқарли, ҳаяжонли бўлган бир воқеани танланг ва уни таъсирчан қилиб ифодалашга интилинг.

3. Мақола ёзиб бўлингач, уни ўзингиз қайта ишлаб чиқинг ва таҳрир қилинг.

4- вариант

Топшириқлар:

1. Ўзингиз амалий машғулот ўтказган синф ўқитувчиси ҳақида вилоят ўқитувчилар малакасини ошириш институти бошланғич таълим кафедраси мудирига хат ёзинг. Унда: 1) ўқитувчи ҳақида маълумот; 2) унинг педагогик фаолияти; 3) ўқитиш методидаги ибратли томонлар ҳақида хабар беринг.

2. Хатда илмий-педагогик атамалардан фойдаланинг.

5- вариант

Саволлар:

1. Мактуб жанрига хос бўлган хусусиятларни эс-

ланг, уларнинг нутқнинг бошқа жанрларидан фарқ қилувчи томонларини айтинг.

2. Мактуб жанрида тилнинг умумхалқ лексикасидан қандай фойдаланилади?

3. Мактуб жанрининг гап қурилишига хос хусусиятларини айтинг.

Топшириқлар:

1. Халқ ёзувчиси И. Раҳимнинг «Тинимсиз шаҳар» романида берилган Акрамхоннинг мактубларини ўқинг. Уларнинг мактуб услубига хос белгиларини аниқланг.

2. Мактубларда изтироб, ҳаяжон, садоқат туйғуларининг ифодаланишига диққат қилинг.

3. Ўзингиз ҳам шундай бир мактуб ёзинг.

6- вариант

Саволлар:

1. Хотира (кундалик, эсдалик) жанрининг ўзига хос белгиларини айтинг.

2. Хотиранинг шахсий ёзувлиги нималарда кўринади?

3. Хотирада ижтимоий ҳаётнинг акс этиш усулларини айтинг.

Топшириқлар:

1. И. Раҳимнинг «Тинимсиз шаҳар» асари қаҳрамони мусаввир Акрамхоннинг «Келажакка мактуб» деб аталган кундаликларини ўқинг.

2. Ундан хотира жанрига хос белгиларни топинг.

3. «Келажакка мактуб» хотира жанрининг қайси кўрнишига мансуб эканлигини аниқланг.

4. Ўзингиз ҳам хотира дафтари тутинг.

ЕЗМА НУТҚ НАМУНАЛАРИ

Аннотация

Нодир Тўраевнинг «Она тили ўқитиш методикаси» қўлланмасига аннотация.

Қўлланма бошланғич синфларда она тилини ўқитишнинг метод ва усулларини кўрсатишга бағишланган. Асар методик жиҳатдан анча пишиқ бўлиб, рус тилида нашр этилган адабиётларга суянади. Ишда фонетика, морфология ва синтаксисни ўқитиш юзасидан фикрлар билдирилади ва дарс намуналари берилади.

Қўлланма ёш ўқитувчиларнинг методик малакаларини оширишда муҳим аҳамиятга эга.

Отзив

Баҳодир Пўлатовнинг «Ўзбек тилида бир таркибли (составли) гаплар» номли кандидатлик (номзодлик) ишига отзив.

Б. Пўлатов ушбу мавзу устида 5—6 йилдан бери тадқиқот ишлари олиб борарди. Кўп йиллик меҳнат ниҳоят ўзининг яхши натижасини берди.

Номзодлик иши уч қисмдан иборат. Биринчи қисмида мавзуга алоқадор назарий адабиётлар ўрганиб чиқилган ва мавзунинг чегараси белгилаб олинган. Бу қисмнинг мундарижаси шундан далолат бериб турибдики, тадқиқотчи мавзу билан алоқадор жуда катта назарий адабиётни ишлаб чиққан. Ишнинг ёзилиш методикаси устида ҳар томонлама муҳокама юритган. Шунинг учун ҳам диссертациянинг илмий аппарати мустаҳкам.

Ишнинг асосий қисмида бир бош бўлакли гапларнинг кўринишлари ва табиати ўрганилади. Муаллиф бир таркибли гаплар устида ўзидан олдин айтилган фикрларни таҳлил қилар экан, уларга танқидий муносабатда бўлади ва ўзининг далил ва исботларини келтиради. Бир таркибли гапларнинг ўзбек сўзлашув нутқиغا хослиги турли фактлар асосида очиб берилди.

Ишнинг охирида II пунктдан иборат муаллиф хулосалари ва 300 га яқин фойдаланилган адабиётлар рўйхати берилган.

Баҳодир Пўлатовнинг «Ўзбек тилида бир таркибли гаплар» номли номзодлик иши шундай ишлар олдига қўйилган талабларга тўла жавоб беради.

Филология фанлари доктори,
профессор А. Юсуфжонов.

Профессор А. Юсуфжоновнинг имзосини тасдиқлайман

Имзо. ҚДПИ Илмий Кенга-
шининг котиби Диёрова Р.

25. IX. 90.

Реферат

«А. Қаҳҳорнинг танланган асарлари 5-жилдига киритилган мақолаларнинг баъзилари юзасидан обзор реферати».

Адиб асарларининг бу жилди «Ҳақ сўзнинг кучи» деб номланган. Унда ёзувчи турли йилларда ёзган мақолалар, суҳбатлар ва ён дафтаридан олинган қайдлар киритилган. Уларда ўзбек адабиётимизнинг турли даврлардаги хилма-хил муаммолари устида фикр юритилади. «Ҳозирги сатирамиз устида» (1929 йил) мақоласида ўша даврдаги сатиранинг аҳволи, ютуқ ва камчиликлари далиллар билан баён қилиб берилди. Сатиранинг кулгили бўлиш билан бирга ижтимоий ишга наф келтирувчи бўлишини талаб қилади. Сатирада мақсад аниқ, тил ёрқин бўлиши лозимлигини таъкидлайди; муболағада ҳам меъёр бўлиши, ундан четга чиқилса, асар ўз қимматини йўқотишини кўрсатади: «Кулгили кечаларда», «Кўкда қизарган булутни кўргач, бу менинг кўзимдан оққан қоннинг аксидир», «Икки оғайнимни қўлтиққа қистириб йўрғалаб қолдим» (жуда тез юрдим демоқчи бўлса керак), «Новвойдан бир қадоқ нон олсам, ичидан бир курак мих билан иккита олти газлик арқон чиқди...»

Мана булар жуда қалбсиз муболағалардир. Бундай муболаға қилиш билан асар кулгили чиқади дейиш жуда хом хаёл» (9-бет).

«Кулгичилик баҳслари» мақоласи 1929 йил Ф. Ғуломнинг «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган танқидий мақоласига жавоб тарзида ёзилган: унда ўша йиллардаги «Муштум»нинг ютуқ ва камчиликлари устида гапирилади. «Муштум» муаллифлар сони жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам анча юксалганлиги кўрсатилади. «Муштум» журналининг вакили сифатида ундаги камчиликларни рўй-рост очиб ташлайди.

«Поэзия — юксак санъатдир» мақоласида (1941 йил) ўша давр шеъриятидаги нуқсонлар таҳлил этилган. Мунаққид «шеър кўтарадиган юкни» қуйидагича белгилайди: «Шеър — фикр абстракти бўлиши жиҳатидан ҳикмат, кўнгилга йўл топиши, ундан ўзига ҳамоҳанг садо чиқариши жиҳатидан мусиқа.

Шеър — ошиқнинг охи, мусибатдийданинг кўз

ёши, саодат ва сурур ифодаси бўлган қаҳқаҳа товуши.

Шеър — кўнгилнинг ойнаси, кўнгилда нима бўлса, шу акс этади.

Шеър — маъсум гўдак, риёни билмайди. Риё бўлган ерда шеър йўқ.

Поэзия — юксак санъат».

Ана шу талаб асосида Чустийнинг биринчи шеърлар тўплами таҳлил этилади. Мунаққид шоир шеърларидан парчалар келтириб уларнинг ютуқ ва нуқсонларини кўрсатади.

Танланган асарларнинг 5-жилдида ўқувчини қизиқтирадиган яна кўплаб мақола ва суҳбатлар муҳасаммалашгандир.

Имзо: Норов Кенжа,
Қарши шаҳар 7-ўрта мактаб тил-адабиёт ўқитувчиси.

Тавсифнома

Эшонов Нуриддин,
1965 йилда туғилган,
1986 йилдан буён А. Навоий номли мактабда бошланғич синф ўқитувчиси бўлиб ишлайди.

Ўртоқ Эшонов Н. мактабга ишга келганидан буён 1—3-синфларни ўқитиб келади. Унинг ўқувчилари биринчи синфдаёқ ўқиш-ёзишни ўрганиб оладилар. Синфда қолоқ ўқувчилар йўқ. Эшонов бошланғич синфларни ўқитиш методикасини яхши ўзлаштириб олган. Ўқитиш методикасидаги ўзига хос намунавий усул шундан иборатки, у уй вазифасини ниҳоятда кам беради, болаларни дарсдан сўнг олиб қолмайди. Дарс жараёнида ҳамма нарсага улгуради. Қолоқлар билан ҳам айни дарс жараёнида ишлайди. Синфда болалар ўзларини эркин тутадилар, ўқитувчидан тортинмай саволлар берадилар. Эшонов ҳар қандай мавзу юзасидан ҳам болани қизиқтирадиган деталлар топа олади. Унинг дарслари болаларга қизиқарли эртадек таъсир этади. Ўқитувчининг овози ширали. У майин, ўртача баландликдаги тон билан сўзлайди. Дарсда овоздан notiқларга хос фойдаланади. Болаларни қаттиқ ҳурмат қилади, уларни сизлаб гапиради. Болани

қўрқитиш усулларидан мутлақо фойдаланмайди. Эҳтимол унинг синфдаги ютуқларига шулар сабабдир.

Уртоқ Эшонов жамоат ишларида фаол қатнашади. Мактаб метод бирлашмасида бошланғич синфлар секциясини бошқаради. Қасаба уюшма қўмитаси аъзоси сифатида ҳар бир ўқитувчи билан яқин муносабатда, уларнинг оилавий аҳволидан хабардор бўлиб туради.

Жамоа хўжалиги бригадалари шийпонларида ва радиосида тарбияга оид лекцияларни тез-тез ўқиб туради.

Уртоқ Эшонов инсон сифатида оққўнгил, шафқат-эътиборли бўлиши билан бирга, қаттиқ иродали инсондир.

Мактаб директори:

Норов Ф.

Мактаб қасаба уюшмаси раиси:

Холов Э.

1989 йил 15 апрель

Интервью

Вилоят радиосининг мухбири Қодиров Шаҳрисабз ноҳиясидаги А. Қаҳҳор номли мактаб директори Уроқ Ўсаровга бир неча саволлар билан мурожаат этди.

Мухбир. Ҳурматли Уроқ Ҳакимович, сиз директорлик қилаётган мактаб ўқувчиларнинг билими, тарбиявий ишларнинг кўлами жиҳатидан район мактаблари орасида олдинги ўринда туради. Сизнингча, бунга қандай қилиб эришдингизлар?

Директор. Гапларингиз тўғри. Яқинда ўтказилган текшириш якунларига бағишланган район халқ таълими кенгашида ҳам бу нарса қайд этиб ўтилди. Ютуқларга қандай эришганимизга келсак, унинг сабаблари бир неча. Асосийси бизда жамоа соғлом, меҳнаткаш. Жамоа аъзоларининг деярли ҳаммаси ўз касбининг усталари, ўз фанларини бутун вужудлари билан севадилар. Агар мутахассис ўз фанини чуқур билса, уни ўқувчиларга ўргата олади ҳам, уларни қизиқтира олади ҳам. Биз дарсларни таҳлил этганимизда ўқитувчига «уни қилмадинг, буни қилиш керак» тарзида буйруқ бермаймиз, унинг дарсда қўл-

лаган усуллари қандай натижа берганлиги билан қизиқамиз. Шунга кўра мен ҳам, илмий бўлим мудирини ҳам, бошқалар ҳам ўқитувчиларнинг дарсларини жуфт-жуфт қилиб, яъни кетма-кет, камида икки дарсини кузатамиз ва амалий маслаҳатлар берамиз.

Мухбир. Уроқ Ҳакимович, шу йил май ойида Тошкентда ўтказилган олимпиадада мактабингиз вакиллари биринчи ўринни эгаллашди, шу ҳақда гапириб берсангиз.

Директор. Мактабда тўгарак ишларини жонлантиришга ҳаракат қиляпмиз. Маълумки, кейинги йилгирма йилликда мактабларда тўгарак иши фақат қоғозда «ривожланди». Амалда ўқувчиларимизнинг ҳам, ўқитувчиларнинг ҳам бу ишга вақти етмади. Ўқувчиларнинг қишлоқ хўжалик ишларига қаттиқ банд этилиши озгина вақтда бутун бир йиллик дастур материалларини ўтишга мажбур қилди. Энди шароит бошқача, ўзимизга ўзимиз хўжайинимиз. Мактабда фан ва ҳаваскорлик тўгараклари энди ҳақиқатдан ўқувчиларнинг сеvimли машғулотларига айланиб бормоқда. Бу борадаги ишларимизнинг дастлабки натижаси олимпиададаги ютуғимиз бўлса керак.

Мухбир. Ҳурматли Уроқ ака, мактаб олдида турган муаммолар ва келажакдаги режаларингиз ҳақида бир неча сўз айтсангиз.

Директор. Ҳа, албатта, муаммолар ҳам бор. Мактабда ўқувчилар сони йил сайин ўсиб бормоқда. Шу жиҳатдан ўқув бинолари ва спорт иншоотларимиз торлик қилиб қолади. Қўшимча синф хоналар ва янги спорт майдончаси қуриш зарур бўлиб турибди. Айрим ёш ўқитувчиларни уй билан таъминлаш муаммоси ҳам бизни қийнаб келмоқда. Келгуси ўқув йилида айрим фанларни чуқурроқ ўрганадиган синф очмоқчимиз, бу ҳам бир томондан жой билан боғлиқ.

Мухбир. Мазмунли суҳбатингиз учун раҳмат, Уроқ Ҳакимович

НОМА ЖАНРИ НАМУНАСИ

Не лутф эдики, мени нома бирла ёд эттинг,
Не нома эдики, гамгин кўнглумни шод эттинг.
Тилим қалам тилидек шукрдин эрур ожиз,
Бу нома бирлаки бу нотавонни ёд эттинг.
Ўқурда оқти ёшим ихтиёрсиз, гўйи ё

Ки, ҳажр дудасидин номага мидод эттинг.
Етурди жисмима руҳ, эй, қуёш, магарки Масиҳ
Муаллим эрди демаким ани савод эттинг.
Жавоҳиреки йибординг бу номуродинг учун,
Кўнгил харобасини махзани мурод эттинг.
Не суд бўлса амал номаси қаро гар худ
Отинг нишон ўза Жамшид ё Қубод эттинг.
Навоий, жисмингга руҳ ул қуёш ҳадиси эмиш.
Масиҳ нутқиға йўқ ерда эътиқод эттинг.

(Навоийдан)

(Ғазалнинг мазмуни)

Қандай марҳаматки, мени нома юбориб ёд этибсан.
Бу ажойиб нома билан ғамгин кўнглимни шод этдинг.
Тилим қалам тилидек шукур қилишдан ожиздир,
Чунки шу номанг билан мен нотавонни ёд этдинг-да!
Ўқиганда кўзимдан ихтиёрсиз ёшим оқди, нима бало,
номага сиёҳни ҳажр дудидан қилганми эдинг?
Эй қуёш, бу номанг жисмимга руҳ еткурди,
Мабода уни ёзаётганингда Масиҳ муаллимлик
қилмаганмиди?
Бу номуродинг учун жавоҳирлар юбориб,
кўнгил харобасини муроб-мақсад хазинасиға
айлантирдинг.
(Сенки) Шу нишона (нома) билан Жамшид ёки
Қубодга хос
иш қилдинг, афсус, тақдир номаси қора бўлса, ҳаммаси
фойдасиз экан.
Навоий, ул қуёшнинг сўзлари жисмингга руҳ экан,
(Сен бўлса) йўқ ердаги Масиҳ нутқиға эътиқод
қилдинг.

Мактуб

Ассалому алайкум, Рустамжон, азизим!
Сиздан иккита хат олиб, катта қарзга ботиб қол-
дим. Вақтида жавоб қила олмаганим учун маъзур
кўрасиз. Ростини айтсам, сиздан хат эмас-у ҳамниша
кулимсираб турган ёқимли чеҳрангиз келди. Худди
ўзингизни кўргандай қувондим. Қувонч катта бўлса,
уни ҳазм қилиш учун вақт ҳам керак экан.

Телефонда хабар қилганимдек, ишимни шу ой охирларида тугатиш умидида эдим. Лекин ўртада афсус ейдиган бир иш чиқиб қолди. Ой бошларида Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг илтимоси билан Вильнюсга Литва адабиёти классиги Донелайтиснинг 250 йиллик тантанасига бориб, бир неча ғанимат кунлардан ажралдим. Бунинг устига Вильнюсдан қайтганимдан кейин иш сустан кета бошлади. Бу ҳам сабабсиз эмас, албатта. Аввало, қаттиқ чарчаганман, қолаверса, қайтар куним яқинлашгани сиқилган юрагимни ўйнатиб қўйди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, темир йўл билети чўнтагингда бўлса, 25 январда 14-поезднинг 8-юмшоқ вагонидан жўнаб, 28 январда жонажон шаҳрингда севимли болаларинг, азиз дўстларинг даврасида ўтириш бахти турса; қанақа иш юришади? Келинг, чаласи Тошкентда битар.

Ҳозир Москвада қаттиқ совуқ — 25 даража. Қор қалин, боссангиз, ғирчиллайди. Ҳаво тоза — ўпка роҳат қилади. Переделкино ўрмон ичида, Ерда қор, қарағайларда қор, арчаларда қор — ажойиб манзара!

Марҳаматлик Абдураҳмон Йўлдошевни топганингизни телефонда айтиб, мени жуда суюнтирдингиз. Кўп раҳмат, азизгинам! Насиб қилса, бу йил у кишини, албатта, зиёрат этиш ҳаракатида бўламан. Унгача танишларингиз орқали саломимни етказсангиз, мени яна бир марта миннатдор қилур эдингиз.

Мендан келинимга, бирдан бири ширин жиянларимга, сўраган ёру биродарларга, айниқса Ҳамид Нурийга салом айтасиз. Уйга телефон қилиб, Марийка-хонни хурсанд қилиб қўйсангиз. Поезд Тошкентга қачон келади — бунисини билмайман.

Ўзингизга, бола-чақангизга пухта саломатлик, ишингизга равнақ тилаб
салом ва эҳтиром билан Мирзакалон.

Москва. Переделкино,
1964 йил 18 январь.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Нутқ маданияти тарихидан	
Нутқ маданияти фанининг предмети ва вазифалари	15
Нутқ маданияти фанининг бошқа фанлар билан алоқаси	17
Тил ва нутқ	19
Нутқ фаолияти ҳақида маълумот	22
Нутқнинг оғзаки ва ёзма шакллари, уларнинг хусусиятлари	23
Нутқнинг услубий турлари	28
Уқитувчи нутқнинг фазилатлари	
Тил системаси. Ҳузус	35
Тил нормаси	37
Уқитувчи нутқнинг тўғрилиги	42
Уқитувчи нутқнинг софлиги	50
Уқитувчи нутқнинг аниқлиги	54
Уқитувчи нутқнинг мантиқийлиги	54
Уқитувчи нутқнинг ифодалилиги	62
Уқитувчи нутқнинг бойлиги	69
Уқитувчи нутқнинг ўриндиллиги	70
Норма ва мақсадга мувофиқлик	75
Нутқ одоби	75
Овоздан фойдаланиш ва нутқ техникаси	
Овоз, нутқ эшитишнинг ўзаро муносабати	82
Уқитувчининг иш фаолиятида фикрни ифодалаш усуллари	91
Нутқий асарлар, уларнинг жанрлари	95
Фикрни оғзаки баён этиш	99
Фикрни ёзма баён этиш	99
Лаборатория ишлари	
Тил ва нутқ	109
Ўзбек тилининг синтаксиси, узуси ва нормалари	
Умумий норма ва адабий норма	117
Адабий норманинг вариантдорлиги	122
Нутқнинг тўғрилиги	126
Нутқда эгалик қўшимчаларидан фойдаланиш нормалари	31
Нутқнинг аниқлиги	135
Нутқнинг бойлиги	139
Овозни ишлатиш ва нутқ техникаси.	
Уқитувчи овознинг хусусиятлари	114
Нутқий асарлар ва уларнинг жанрлари	150
Ёзма нутқ намуналари	152